ISSN 2278-3199

Volume - 06, Issue - 01, January - June, 2017

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary

National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 06, Issue - 01, January - June, 2017.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

***Editor: Dr. Rahul Bhagat**,*

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

***Dr. Pradeep Aglave,** Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Suresh Waghmare,** Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
***Dr. Jagan Karade,** Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
***Dr. Sanjay Salunkhe,** Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
***Dr. R.N. Salve,** Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
***Dr. Sujata Gokhale,** Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
***Dr. Shivcharan Meshram,** Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
***Dr. B. K. Swain**, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
***Dr. Smita Awchar,** Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
***Dr. Prakash Bobde,** Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
***Dr. Ramesh Makwana,** Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
***Dr. M. B. Bute,** Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
***Dr. Ashok Kale,** Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
***Dr. Anil Surya,** President, S. M. S. New Delhi.*
***Dr. Kalyan Sakharkar,** Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
***Dr. Arun Chavhan,** Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
***Dr. Mahendrakumar Jadhao,** Head Dept. of Sociology,Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.*

Editorial Board Member -

***Dr. R. K. Dipte,** Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. U. Ubale,** Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
***Prof. R. O. Belokar,** Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

***Dr. Saroj Aglave,** Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. Dipak Pawar,** Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
***Dr. Nalini I. Borkar,** Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)*
***Dr. S. D. Pawar,** Head, Dept. of Sociology, N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara*
***Prof. Baban Meshram,** Head, Dept. of Sociology,N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.*
***Prof. Priyadarshan Bhaware,** Head, Dept. of Sociology., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
***Dr. Rajendra Kamble,** Head, Dept. of Sociology., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
***Prof. Jaindra Pendse,** Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
***Dr. D. T. Shende**, Deptt. of Sociology, Mahatma Gandhi College, Parshiwani.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–10 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत व सदस्यत्वाचा अर्ज स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Tital of Paper	Authar Name	Page No.
1.	Reorienting Tribal Education	S. Vijay Kumar	…1
2.	Rapid Urbanization and incidence of Vector borne Diseases	G. S. S.Gopinath	…4
3.	Post-Renke Commission:	Vinayak Lashkar	…7
4.	Skill Development and Youth	Dr. Kawita Lende	..11
5.	A Study of Academic Achievement of Adolescents	C.P. Bankar	..14
6.	युवतीयों के स्वास्थ्य तंदुरुस्ति के लिए भोजन का महत्त्व	डॉ. महेद्रंकुमार जाधव	..18
7.	भारतीय बैंकिंग की आधुनिक प्रवृत्तियॉ	इमरान कुरैषी	..20
8.	भंडारा जिल्हे में सिकलसेल की स्थिती	प्रा. ज्योती नाकतोडे	..24
9.	नासिरा शर्मा के साहित्य में सहिष्णुता का मुल्यांकन	हरगोविंद टेंभरे	..28
10.	ग्रामीण कृषक जीवन को दर्शाता प्रेमचंद का साहित्य	डॉ. मनीष टेंभरे	..30
11.	अर्थोत्पादनातील लिंगभेद आणि महिला सक्षमीकरण	डॉ. दिपक पवार	..32
12.	स्त्री, गुन्हेगारी आणि समाज	डॉ. नलीनी बोरकर	..39
13.	भंडारा जिल्हयातील कृषी सिंचन व्यवस्थेचे अध्ययन	ज्ञानेश्वर हिवसे	..42
14.	नागपूर विभागातील षहरी जीवनाची वैशिष्टये	डॉ. जयंत मस्के	..45
15.	अवयवदान – देहदान	डॉ. राजेंद्र कांबळे	..48
16.	पु. ल. च्या 'जावे त्यांच्या देशा' या प्रवासवर्णातील समाज दर्शन	प्रा. राजेश दिपटे	..51
17.	भारतीय अभिजात परंपरा : उगम व स्वरूप	डॉ. संजय पाखमोडे	..53
18.	षैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये अवांतर वाचन साहित्याचे महत्त्व	डॉ. रंजना व्यवहारे	..57
19.	भारतीय समाजातील कुमारीमातांची समस्या व स्वरूप	प्रा. श्रीराम खाडे	..59
20.	भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघ निर्मिती आणि वर्तमान	प्रा. पितांबर उरकुडे	..65
21.	स्वयंसहाय्यता बचत गट – महिलांच्या उन्नतीचा मार्ग	डॉ. राहुल भगत	..69
22.	महिलांच्या उद्योजकतेकरीता गृहअर्थशास्त्रातील क्षेत्रे	प्रा. सुनिता राठोड	..72
23.	महाकवी तुकाराम	प्रा. संजय सिंगनजुडे	..74
24.	स्त्रीवादी लेखिकांच्या साहित्याचे अवलोकन	डॉ. विजया राऊत	..78
25.	आर्थिक विकासात श्रमप्रतिष्ठेचे महत्त्व	अर्चना देशमुख	..81
26.	महात्मा फुलेचे सामाजिक कार्यातील योगदान	डॉ. राजेन्द्र बेलोकार	..84
27.	ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या समस्या	डॉ. किषोर राऊत	..87
28.	माडिया जमातीच्या समस्या	डॉ. रामदास कुलसंगे	..90
29.	पाणलोट क्षेत्राचा भूमीउपयोजनावरील परिणाम	डॉ. अरूणा बावनकर	..92
30.	दारिद्रय निर्मूलन योजनांचे ग्रामसक्षमीकरणातील महत्त्व	डॉ. दीपक कोटुरवार	..95
31.	उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची शैक्षणिक बाजारीकरणाप्रती भूमिका	डॉ. कल्याण साखरकर	.. 97

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागा तर्फे प्रकाशित होत असलेल्या जर्नल चा सहाव्या वर्षातील हा पहिला अंक. जून 2012 मध्ये आम्ही सुरू केलेल्या या उपक्रमाला आज 5 वर्ष पूर्ण होत आहे. या पाच वर्षाच्या काळात आमच्याषी अनेक प्राध्यापक, विद्यार्थी जोडले गेले आहेत. याचा आम्हाला मनस्वी आनंद आहे. मागील पाच वर्षापासून आपण जे सहकार्य करीत आहात ते आभारापलीकडचे आहे. आगामी काळात ही आपले सहकार्य असेच राहील अषी अपेक्षा करतो. आपल्या जर्नलच्या संदर्भात एक आनंदाची व अभिमानाची बाब अषी आहे की आपले जर्नल विद्यापीठ अनुदान आयोगाने प्रसिध्द केलेल्या प्रतिष्ठित जर्नलच्या यादीत समाविष्ट झाले असून जर्नल नंबर 45230 असा आहे. आपल्याला ते आयोगाच्या http://www.ugc.ac.in/journallist/ या संकेतस्थळावर पाहता येईल. अलीकडेच विद्यापीठ अनुदान आयोगाने 'विद्यापीठ अनुदान आयोगाव्दारा मान्यताप्राप्त जर्नल मध्येच प्राध्यापकांनी आपले शोधनिबंध प्रकाषित करावे' अषाप्रकारचे परिपत्रक प्रसिध्द केले होते. त्यामूळे अनेक प्राध्यापकांना विद्यापीठ अनुदान आयोगाव्दारा मान्यताप्राप्त जर्नलची माहिति उपलब्ध झाली नाही. आयोगाच्या यादी मध्ये जे जर्नल होते ते सर्व इंग्रजी भाषेतील होते. त्यामूळे हिंदी व मराठी भाषिक प्राध्यापकांना शोधनिबंध प्रकाषित करण्यात अनंत अडचणी येत होत्या. परंतू आता आपले 'सोषल इश्यूज ॲन्ड प्रॉब्लेम' हे जर्नल विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या यादी मध्ये आले असल्याने या जर्नल ला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. संशोधन निबंध आयोगाव्दारा मान्यताप्राप्त जर्नल मध्ये प्रकाशित होणे प्राध्यापकांच्या ए. पी. आय. च्या दृष्टीने सुध्दा महत्वाचे झाले आहे. प्राध्यापकांची ही अडचण लक्षात घेवूनच आम्ही हा प्रयत्न मागील पाच वर्षापासून सुरू केला आहे. आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असु द्यावा.

'National Research Journal of Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in वर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. या नंतरचा अंक डिसेंबर, – 2017 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता
डॉ. राहुल भगत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व
श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,
तुमसर जि. भंडारा – 441912
Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for **22783199** || Home ||

Total Journals : 1

Show 25 entries Search:

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	45230	NATIONAL JOURNAL ON SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS`	Department of Sociology, S. N. Mor Arts, Commerce and Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar Dist. Bhandara 441912 (Maharashtra)	22783199	

Showing 1 to 1 of 1 entries Previous 1 Next

For Students

- About NET | UGC NET Online
- Ragging Related Circulars
- Fake Universities | Educational Loan
- Supreme Court Judgments
- Edu Abroad for Indian Students
- Scholarships & Fellowships
- E-Content URL

For Faculty

- Honours and Awards | UGC Regulations
- Pay Related Orders | M R P
- Faculty Recharge | Faculty Development
- List of faculty engaged in teaching and learning Sanskrit |
- Model Curriculum
- University Technology Database |

More

- Notices | Circulars | Tenders | Jobs | UGC ROs | Right to Information Act
- Other Higher Education Links
- Contact

india.gov.in

Copyright © 2017 University Grants Commission New Delhi, India | Feedback Webmaster | Disclaimer | Contact

Mobile – 09420359657, 08857078577

UGC Journal Details

Name of the Journal :	NATIONAL JOURNAL ON 'SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS'
ISSN Number :	22783199
e-ISSN Number :	
Source:	UNIV
Subject:	Social Sciences(all)
Publisher:	Department of Sociology, S, N, Mor Arts, Commerce and Smt, G, D, Saraf Science College, Tumsar Dist, Bhandara 441912 (Maharashtra)
Country of Publication:	India
Broad Subject Category:	Arts & Humanities

Print

Reorienting Tribal Education

S. Vijay Kumar, Department of Sociology, Hislop College, Nagpur. vijayhislop@gmail.com

Abstract: Education is one of the primary agents of transformation towards development. Education is in fact, an input not only for economic development of tribes but also for inner strength of the tribal communities which helps them in meeting the new challenges of life.India is a home to a large variety of indigenous people. The Scheduled Tribe population represents one of the most economically impoverished and marginalized groups in India.Literacy and educational attainment are powerful indicators of social and economic development among the backward groups in India.

Key words: Education, Tribal

India is a home to a large variety of indigenous people. The Scheduled Tribe population represents one of the most economically impoverished and marginalized groups in India. With a population of more than 10.2crores, India has the single largest tribal population in the world. According to the Census of India 2011, the present total population of Scheduled tribes comprises of 8.6 per cent of the total population of the country. In the period 2001-11, the STs grew by 23.7 per cent. It is also seen that the data shows the total population has witnessed a decadal increase of 17.7 per cent to touch 1.21 billion with Lakshadweep having highest proportion of STs at 94.8 per cent (Indian Express, 2013).

Education is one of the primary agents of transformation towards development. Education is in fact, an input not only for economic development of tribes but also for inner strength of the tribal communities which helps them in meeting the new challenges of life.It is an activity, or a series of activities, or a process which may either improve the immediate living conditions or increase the potential for future living. It is the single most important means by which individuals and society can improve personal endowments, build capacity levels, overcome barriers, and expand opportunities for a sustained improvement in their well-being.Education is in fact, an input not only for economic development of tribes but also for inner strength of the tribal communities which helps them in meeting the new challenges of life. Literacy and educational attainment are powerful indicators of social and economic development among the backward groups in India.

Education, especially in its elementary form, is considered of utmost importance to the tribals because it's crucial for total development of tribal communities and is particularly helpful to build confidence among the tribes to deal with outsiders on equal terms. Despite the sincere and concerted efforts by the government for the overall development of the scheduled tribes, they are still far behind in almost all the standard parameters of development. They are not able to participate in the process of development, as they are not aware of most of the progrmmes and policies made for their upliftment. This is mainly due to the high incidence of illiteracy and very low level of education among the tribal people. Hence, the educational status of the scheduled tribes and the role of governance in this direction are highly essential. It is well known that the educational background of tribes is very discouraging as compared to the rest of the population. So, education is an important avenue for upgrading the economic and social conditions of the Scheduled Tribes. They are not able to participate in the process of development, as they are not aware of most of the progrmmes and policies made for their upliftment. This is mainly due to the high incidence of illiteracy and very low level of education among the tribal people. Hence, the educational status of the scheduled tribes and the role of governance in this direction are highly essential. It is well known that the educational background of tribes is very discouraging as compared to the rest of the population. So, education is an important avenue for upgrading the economic and social conditions of the Scheduled Tribes.

The problems of education of the underprivileged groups and the general population are different both quantitatively as well as qualitatively. The literary rate for general population in India (52.21%), according to the 1991 census, was 15 per cent to 23 per cent higher than that of SCs and STs (with SCs having 37.41% and STs having 29.60% literacy rate). As per Population Census of India 2011, the Literacy rate of India has shown improvement of almost 9.2

percent. It has gone up to 74.04% in 2011 from 65.38% in 2001, thus registering an increase of over 9 percent in the last 10 years. The nation also suffers from a wide gender disparity in literacy rate with a literacy rate of 82.14% for men and 65.46% for women.

Rani, M (2000) observed in her study that due to the language barrier the tribal children are unable to establish communication link with the teacher and thus leading to the termination of their education in some point or the other.Jha&Jhingran, D. (2002) have strongly advocated the use of the mother tongue or home language as medium of instruction in early stages of education. This assumes greater significance in the context of education of tribal children because their mother tongue is often quite distinct from the prominent languages in the state or regional languages and it is desirable to have a local teacher from the same tribal community.

Literacy is an important indicator of development among tribal groups. The trend of literacy of tribes in India from 1961 to 2011 is shown in table -1. The percentage of literacy of tribes was only 8.54 per cent in 1961 which has increased to 63.1 per cent in 2011. But female literacy of tribes is only 54.4 per cent compared to male literacy of 71.7 per cent. During the post-Independence period, the Indian government implemented legislation and allocated funds to facilitate access to enrollment in primary education (grades I-V) in India. As a result, both literacy rates and gross enrollment ratios of boys and girls across the general population have increased substantially during the past 50 years.The literacy rate among ST boys is 71.7 per cent and among girls is 63.1 per cent. Hence there is significant improvement in ST literacy from 1961 (8.54 per cent) to 2011 (63.1 per cent).

Table- 1 Literacy Trends of Scheduled Tribes in India from 1961 to 2011

Year	Male	female	Total
1961	13.83	3.16	8.54
1971	17.63	4.85	11.39
1981	24.52	8.05	16.35
1991	40.65	18.19	29.60
2001	59.17	34.76	47.10
2011	71.70	54.4	63.1

Gross enrolment ratio of ST boys is more than ST girls in all classes. The gross enrolment ratio is higher in class I to V which is 137.2 for ST boys and 136.7 for ST girls but it is only 90.7 and 87 in class VI to VIII. It implies that the tribal enrolment declines significantly in higher class.

Table – 2 Gross Enrolment Ratio (GER)

Classes	ST (Boys)	ST (Girls)
Classes I – V (6 - 10 Years)	137.2	136.7
Classes VI - VIII (11 - 13 Years)	90.7	87
Classes IX – X (14 - 15 Years)	57.1	49.1
Classes XI – XII (16 - 17 Years)	32.7	24.8
Classes I - XII (6 - 17 Years)	96.8	92.8
(Source-Statistics of School Children, 2010-2011)		

The dropout rateof ST children are higheras compared to all children in India. (Table- 3).

Table - 3 Dropout rate among ST boys and girls

Class	ST(Boys)	All(Boys)	ST(Girls)	All(Girls)
Classes I - V	37.2	28.7	33.9	25.1
Classes I - VIII	54.7	40.3	55.4	41.0
Classes I - X	70.6	50.4	71.3	47.9
(Source-Statistics of School Children, 2010-2011)				

The spread of education among the weaker sections of our society is vital as education is a prime requisite for socio-economic development. The policy to promote educational interests of the weaker sections of the people, especially the Scheduled Castes and Scheduled Tribes, has been enshrined in our Constitution as a Directive Principle of State Policy. In the earlier days tribal people had a well-organised system of education. The child learnt at home and at `dormitories' and this training related to various activities of tribal life. But with the advent of Christian missionaries modern schools came up in tribal areas.

Homogeneity is the main characteristic of a tribe; but this characteristic has been dealt a death blow due to the impact of modernity. An implicit stratification system is emerging within the tribal society on the basis of education, income, status and power. On the one hand a few privileged people are reaping all the benefits and on the other the vast bulk of tribals are wallowing in poverty and deprivation. Moreover these educated elites, instead of trying to improve the lot of the underprivileged brethren, are ruthlessly exploiting them. This has led to a situation where the majority of the tribals look upon these educated `babus' with distaste and distrust and thus it has evoked a negative attitude towards education. With modern education have come modern values which have clashed with the age-old traditional values of tribal society; this has also led to the tribals being antagonistic to modern education.

Critical issues and problems of education that retard the growth are lack of social mobility and the problems of inter-cultural communication are major retarding factors in tribal education. As the teacher and the taught in the tribal areas belong to different cultures the communication barrier becomes almost insurmountable. The late Humayun Kabir had rightly remarked that even the best system of education is bound to fail without an efficient and resourceful teacher. Most of the teachers appointed in tribal areas are a disinterested lot due to various problems faced by them such as lack of proper residential facility, good salary, communication facility and social distance from the tribal people.

Thus the teacher feels isolated and unhappy and a disgruntled teacher is, certainly, not the best communicator of modern ideas and messages to tribal children. So even though the government has come up in recent times with various plans and programmes to improve the educational lot of the tribals, there is not much result to show as there is lack of sincerity on the part of the officials charged with the implementation of these programmes. In fact a credibility gap has emerged between such officials and the tribal people. If all these problems are to be tackled successfully, the government has to bring about a change in the basic orientation in tribal education.

The government in its zeal to provide facilities to the tribals has constructed hostels for the tribal students, supplied textbooks, provided different types of scholarship, etc. But instead of bridging the gap it has widened the rift. The tribal students staying in separate hostels, availing themselves of separate scholarships, feel naturally ostracised. This should change and instead there might be some percentage reservation of seats for tribals in a general hostel and tribal students should be encouraged to take an active part in various college as well as hostel activities. Only then they could be brought into the mainstream.

It has also been proved that when a tribal child begins his education he starts with no linguistic information and conceptualization whereas a non-tribal child starts with a few familiar concepts and linguistic associations. So preschool training programme for the tribal child is a prime requirement and the government should undertake such programmes if it means to put the tribal students on an equal footing with the non-tribal.

As regards appointment of teachers, more and more appointments should be made from among the tribal population so that the teachers become `accepted' and they deal with the tribal students by using a more permissive and motivational approach. The existing teachers should be provided with adequate facilities and they should be properly oriented. It should be a must for the teachers to learn the tribal language and there can also be attempts at writing textbooks in tribal languages.

Moreover the education of children has little functional importance to them. Even after secondary education there can be no gainful employment. Thus there is no incentive for education. So the existing curricula should be related to socio-economic and cultural life of the tribals. Emphasis must be on imparting skills and modern information on agriculture, poultry, forestry and carpentry, etc.

To conclude only by providing better communication facilities, sanitary programmes, teaching materials and methods the government can hope to bring about an attitudinal change in the tribal population towards education.Tribal children have very low levels of participation. Though the development of the tribes is taking place in India, but the pace of development has been rather slow.Hence, there is an urgent need for various govt. interventions, planners and policy makers to address this problem and allocate more funds in the central and state budgets for tribal education. Easy access and more opportunities should be provided to the tribal children in order to bring them to the mainstream of economic development. Otherwise with the present state of affairs the dream of our Constitution makers about tribal education would always remain a dream.

REFERENCES:

1. Jha, J., Jhingran, D. (2002), Elementary Education for the Poorest and Other Deprived Groups, Centre for Policy Research. New Delhi.
2. Sahu, K. (2014), Challenging Issues of Tribal Education in India**,** *IOSR Journal of Economics and Finance (IOSR-JEF)*
3. http://india.gov.in/my-government/constitution-india/constitutionindia
4. http://tribal.nic.in/Content/DefinitionpRrofiles.aspx
5. http://www.indianetzone.com/37/indian_scheduled_tribes.htm
6. http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/7th/vol2/7v2ch15.html
7. http://nsdl.niscair.res.in/jspui/bitstream/123456789/160/1/12.6PDFStatus%20of%20Tribal%20Women-Final.pdf
8. http://www.indiaonlinepages.com/population/literacy-rate-in-india.html
9. http://archive.indianexpress.com/news/scs-sts-form-25--of-population-says-census-2011-data/1109988/

"Rapid Urbanization and incidence of Vector borne Diseases" A Case Study in Khammam Municipal Corporation, Telangana State.

G. S. Srinivasa Gopinath, Assistant Professor, VLITS, Vadlamudi-522213.
E.mail: gopinathgarre@gmail.com , Contact No: 09959518701

ABSTRACT: Urbanization in India has increased slowly from 17.3 percent in 1951 to 31.2 percent in 2011. Growing urbanization demands housing, safe drinking water, drainage clearance, Solid waste management and health infrastructure facilities to ensure a comfortable living. This research paper makes an attempt to analyze the trends in the growth of population, health infrastructure and the incidence of vector-borne diseases in Khammam Municipal Corporation of the Telangana State in South India.

Key words: Urbanization, Health infrastructure, Vector-borne diseases, health awareness, community health.

Introduction: Urbanization is the increase in the proportion of human population living in towns and cities. Prior to 1950 the majority of urbanization occurred in MEDCs (more economically developed countries). Rapid urbanisation took place during the period of industrialization that took place in Europe and North America in the nineteenth and early twentieth centuries. Urbanization is one of the indicators of economic development.

The UN predicts that by 2030 60% of the world's population will live in urban environments. Around 1950, most of the erstwhile colonies became independent countries. Most of these countries fall under the developing country category. Since 1950, rapid growth in urbanization has been taking place in these countries.

In India urbanization has increased at a slow pace, according to 1901 census, it was 11.4%., and 17.3 percent in 1951 to over **31.16%** in 2011. Still, it is very low when compared to the developed countries. Indian urbanization has not been prompted by industrial and economic expansion as in developed countries, but it is mainly due to distressed migration from the rural to urban (Push and Pull factors) in search of livelihood and in the hope of comfortable living, education and Hospital facilities and so on.Growing urbanization, even at slow pace demands housing, safe drinking water, drainage outlets, solid waste management, public toilets and other health infrastructure facilities for a comfortable living.

Urban centers and metropolitan cities have been struggling to cope up with the growing requirements. Though, Indian culture harps upon the saying that "Health is wealth" it has not been attained to prioritize community health.

Objectives: in view of the introduction, this research paper makes an attempt to analyze the growth of population, health infrastructure and the incidence of vector borne diseases in Khammam Municipal Corporation of Telangana State in south India.

Materials & Methods: - The study is based on secondary data collected from the municipal corporation office of the District Malaria Officer; profile of the Khammam Municipal Corporation has also been used to collect information on health facilities. Simple averages and percentages are used as tools of analysis, results and discussion. Khammam municipalities have been upgraded as corporation by including a few villages in the outskirts on 19 October 2012.

Population and the three decades population figures are presented in Table – I here under.

Population of Khammam Municipal Corporation

Years	Population	% of growth in the decade
1991	1,49,007	-
2001	1,89,469	27.0
2011	2,84,648	50.2
Present (2017)	3,98,000	40.1
Sources: Profile of the Municipal Corporation and Hand book of the District.		

It can be noted that the growth rates of population are higher than the State/National averages in Khammam Urban area, by 13.58% and 31.16% respectively. Population of the corporation at present in close to 4 Lakhs and the growth when compared to 1991 in 2.67 times. Rapid expansion of population in the Municipal Corporation

necessitates extra health infrastructure to meet the growing demands. The state Government of Telangana has also accepted the challenge of "SWACHA BHARATH" which entails extra manpower and equipment. These are 50 Wards, 98,548 households and 71 slums of which 28 only are notified. Slums and slum dwellers have been increasing and the slum population is 66,918. The slum dwellers are highly exposed to the health hazards due to poor sanitary conditions.

The corporation authorities are constrained to take care of 93.45 Sq.Kms of area in their efforts to ensure health and hygienic conditions of the population.

Date pertaining to health infrastructure is shown in Table – II

Table – II

Health Infrastructure in Khammam Municipal Corporation

Health aspect	Facility available
1. Drinking Water : a. No of Reservoirs b. Hand Pumps c. Tap Connections d. Water release 1. Drains : a. Pucca b. Kuchcha 1. Solid waste Management : a. Vehicles b. Total garbage c. Public health workers d. Dump yard e. Door to door collection 1. Hospital : Government Urban health centers Private 2. Burial grounds: Hindus Muslims Christians 1. Community toilets 2. Parks and plan Grounds 1. Litter free roads 2. Places covered with green fencing 3. Open defecation free Toilets completed To be completed	15 - Water supply per day 100 LPCD 1320 32,543 – percentage of Households once in two days (30.3) 315 KMS 60 KMS (Total 375 KMS) Tractors 32+ Tricycles 60+ push carts 30 209 MT Regular 76+ outsourcing 580 Total = 656 One with in an area of 85% of the area 38 acres in the corporation 1 3 46 9 3 3 8 18 8 – length 45Kms 4 – Identified 64 636 1717
Source: Profile of the Khammam Municipal Corporation	

Data shows that the corporation has initiated different measures to improve the health conditions of the people. However, majority of the slums around the town lack even the basic amenities. When compared to the area and size of population the requirements need a lot of improvement. Garbage disposal, clearance of the drainages, DDT spraying activities, cleanliness of the roads and community toilets have been taken up in the right spirits. As Khammam town is the district head quarter and is close to Andhra Pradesh, Chattisgarh and Odisha states floating population is to be considered.

The incidence of the vector-borne diseases in given in Table – III

Table – III

Incidence of Vector-borne diseases in Khammam Municipal Corporation

Disease	Incidence in						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Dengue	3	29	3	15	61	116	3
Malaria	-	-	19	9	13	2	3
Chickungunya	-	2	-	4	3	3	-
Japanese Encefacilities	-	-	-	-	-	-	-
Source: District Medical and Health Officer, District Malaria Officer							

Urban centers are prone to vector borne diseases and Khammam District is endemic due to the concentration of Tribal and forest areas. Data shows that Malaria has been controlled to a large extent and Chickungunya is insignificant.

The other Vector-borne disease, JE has not been found in the town. It implies that the health-care measures of the corporation are effective. However, Dengue, the most talked about in Khammam district in 2016 decreased between 2012 and 2014. But its incidence increased to 61 in 2015 and to 116 in 2016.

Already three cases of Dengue have been reported in 2017. People in the town are literates with higher levels of health awareness along with financial viability to some extent. Even the increase in the incidence of Dengue in Khammam town is in increasing trend revealing the urgent precautionary measures. Majority of the Dengue cases have been noted in the slums where the residents are illiterate/semi-literate, poor and ignorant.

Major Findings:

1. Population in the Khammam Municipal Corporation has increased by 40 – 50 percent in the recent decades testifying the growing urbanization.
2. Municipal authorities have expanded the health infrastructure. But the expansion has not been in tune with the growth of population.

3. Shortage of regular health workers is evident in the corporation.

4. Slum areas have been growing and they are the points of unhygienic environment where mosquitoes create the menace of Vector-borne diseases.

5. Malaria has been under control while Chickungunya and Japanese Encephalitis are negligible due to the interventions of the health authorities of the corporation in coordination with the district Malaria and Medical and health authorities.

6. Dengue has been in the increasing trend since 2014 in view of the poor community health scenario through efforts for SWACHA BHARATH are encouraging.

Conclusion: It is appreciable to note that the Government of India has taken up "Smart City" programme to ensure healthy atmosphere in the selected centers. But more funds are to be allocated to the state governments to enhance the health infrastructure in the other urban areas where population growth has been swelling in view of different factors.

Slum clearance drive has to be taken up by rehabilitating the slum dwellers with the much needed housing and other facilities, the number of health workers and the related equipment are to be increased as per the norms and research on Urban problems is to be encouraged. Above all awareness about community cleanliness is to be created to prevent the mosquito menace by involving all the stake holders by designing short-term and medium term plans.

References:

1. Profile of the Khammam Municipal Corporation.
2. Handbook of statistics Khammam District.
3. Reports of the District Malaria Officer and Medical Officer.
4. Gubler (1997) Dengue and hemorrhagic fever its history and resurgence as a global public health problem. 1-22. In: Gubler DJ, Kuno G. Dengue and Dengue Hemorragic Fever. CAB International. New York, New Yrk, USA.
5. Gubler, (1988). Dengue, 223 – 260, In: Monath TP the Arboviruses: Epidemiology and Ecology
6. National Vector Borne Disease control Programme, http/Invbdcp.gov.international.html.
7. Chakravarthi A. Kumaria R. (2205). Eco-epidemiological analysis of dengue infection during an out breaks of dengue fever, India. Vir. Jor. 32 (2): 1-7
8. Mahmood, K. Jameel. T., Aslam H.F. and Tahir (2009), Incidence of dengue haemorrahatic fever in local population of Lahore, Pakistan, Biomed. (25): 93-96

Post-Renke Commission: The Story of De-notified and Nomadic Tribes of India

Mr. Vinayak Subhash Lashkar, Assistant Professor and Head, Department of Sociology, Tuljaram Chaturchand College, Baramati- 413102, Pune, Maharashtra, Mobile- 091-8806806362.

On 31st August, in the memory of *Vimukta Din*[1] De-notified and Nomadic Tribes Constitutional Rights Action Force *(Savidhanik Hakka Sangharsh Samiti)* organized *Constitutional Right Rally.* The rally demanded constitutional rights for the De-notified and Nomadic Tribes. The socio- political, educational and economic backwardness of DNTs provide the context for such a demand. The De-notified and Nomadic Tribes have marginally improved their position vis-à-vis reservation in politics, educational institutions and government jobs. Constitutional rights for De-notified and Nomadic Tribes are a prerequisite since they face discrimination at every level. The state appointed two commissions to document and analyze the contemporary status of De-notified and Nomadic Tribes and to recommend measures to improve their conditions. They were the Balkrishna Renke Commission (2005) and National Advisory Council (2011) respectively. The first diagnosed the contemporary status and problems and the second recommended measures. They can be credited with rejuvenating the debate surrounding De-notified and Nomadic Tribes and their relationship with the state in the context of inclusive growth.

Background: The Ministry of Social Justice and Empowerment (SJE) constituted a National Commission for De-notified, Nomadic and Semi-nomadic Tribes (NCDNT) on 22nd November 2003 which was again reconstituted in March, 2005. Balkrishna Renke was appointed as chairperson in February, 2006. The Commission submitted its report in July 2008 and made 76 recommendations that broadly pertained to -

(i) Amendment to the Constitution
(ii) Reservation in Government jobs
(iii) Action to be taken by States
(iv) Action to be taken by GOI
(v) Action to be taken by both GOI and States (NAC, 2011).

Along with the above-mentioned efforts, NAC constituted a Working Group (WG) to identify some key recommendations to elevate DNT communities out of their extremely marginalized socio-economic conditions. The NAC Working Group met three times where key issues were identified at the first preliminary meeting on 18, April 2011. Subsequently, two national level consultations were held to further delineate issues faced by DNT's. The first consultation was held on 11 May 2011, attended by the representatives of the erstwhile National Commission for De-notified, Nomadic and Semi-nomadic Tribes, the Technical Advisory Group, and some representatives of NGOs. The second national level consultation held on July 13, 2011, invited community leaders, Ministry officials, NGO representatives and academic experts (NAC, 2011).

Key Issues: The Constitution of India in many ways does not represent the social welfare of DNT communities. This negligence has reflected in government policies which are made for upliftment of marginal section such as health, education and employment. Political parties and civil society along with the De-notified and Nomadic Tribes organizations, have widely debated this exclusion. The debate has forced politicians and political parties to take a position on De-notified and Nomadic Tribes backwardness. The Congress Party endorsed its traditional views based on the mainstream understanding of De-notified and Nomadic Tribes as homogeneous communities. The mainstream thinks that the DNT communities have uniform or similar problems of identity, security and equity.

The Nationalist Congress Party (NCP) under the leadership of Laxman Mane, a leader of De-notified and Nomadic Tribes of Maharashtra challenged the findings and suggestions of the Renke Commission. The Laxman Mane argued that the Renke Commissions findings have been manipulated and misleading. He argues,

"Indian government set up Balkrishna Renake commission on 14/3/2005 to understand the status of De-notified Nomadic & Semi-Nomadic tribes. It was a matter of relief that the government realized the importance of such a report. This commission submitted its report to central social welfare minister on 30th June, 2008. Who demanded for this commission? What were the aspects of development on which the commission offered suggestions? In short, how did the commission

function? These questions do not concern me at the moment. Humbly, I want to tell you a few other things. The report of this commission is very shallow, purely worthless & is prepared by taking references from Newspapers. It is not only unjust to DNT communities but also to SCs & STs. With regard to De-notified tribes it is very much biased. And with regard to women it can be termed reactionary & disgracing. Since 1871 until the appointment of this commission, the state has appointed several commissions. I have studied each report. However, till date, I have not read such a disgusting report, even not of a Brahmin of core RSS cadre. In fact we were expecting much from this commission, because this commission was set up under chairmanship of the member of concerned community. This was a commission set up under leadership of one of our colleague. But we never found Mr. Balkrishna Renake in the entire report.[2]*"*

However, the educational backwardness, economic deprivation, political exclusion and neglected or low representation in government jobs of DNT communities in particularly in Maharashtra and India in General, under the Congress Government UPA(2) goes against the progressive image of the party.

Further, poor inclusiveness of De-notified and Nomadic Tribes in the developmental process in existing states ruled by parties of different ideological orientations forced De-notified and Nomadic Tribes to believe that no political party was good enough to deal with their grievances. Consequently, they argued for the implementation of Renke Commission recommendations. The Commission submitted its report in July 2008 and made 76 recommendations that broadly as follows:

- Amendment to the Constitution
- Reservation in Government jobs
- Action to be taken by States
- Action to be taken by GOI
- Action to be taken by both GOI and States

Politicking: Sensing massive disturbance amongst De-notified and Nomadic Tribes, the Congress sought to use the opportunity to regain lost ground within the communities. It is in this context that in 2011, the United Progressive Alliance (UPA) II cabinet constituted a Working Group (WG) in the National Advisory Committee to identify some key recommendations to lift De-notified and Nomadic Tribe communities. The NAC has made some hurried recommendations in for the upliftment of DNT communities.

According to a senior ministry officials, there is a proposal to establish a separate National Commission for the De-notified tribes initially for two years, a separate division in the Ministry, constitution of corporations at the national level with an initial equity of Rs.200 crore and access to free education and scholarships. The Union Ministry of Social Justice and Empowerment official stated - "The National Commission for DNTs will be mandated to prepare a State-wise list of castes that belong to De-notified and nomadic tribes, identify the castes, which have not been included in the list of SC/ST/OBCs, identify the DNT populated areas". (The Hindu: 1st August 2013)

The De-notified and Nomadic Tribe people reaction has been varied. Some believed that the state betrayed the community while others thought that these measures are insufficient for their development. The report made in 2008 had suggested recommendations across 14 broad categories, which incorporated special schemes for pastoral communities, reservation in government jobs and representation in Human Rights and Women's Commission, BPL, ration and voter identity cards, housing and habitation and employment. The Renke Commission also pointed out that those DNTs who have been classified as SC/ST/OBCs have not been able to benefit from the reservation policy. As per the Renke Commission, roughly 10 per cent of the country's population is De-notified with 150 tribes, 500 nomadic communities. The report, which has 76 recommendations, included designating the DNTs as a "scheduled group", with a special quota of 10 per cent.

However, 10 per cent special quota recommendation does not critically analyse the question of "who would be the beneficiaries". Moreover, reservation based percentage of population has no precedent in the history of affirmative action policies. In case of De-notified and Nomadic Tribes, even if the special quota is implemented, the major proportion would be appropriated by the Banjara caste in De-notified Tribes and Dhangar, Vanjari in Nomadic Tribes (Majority in population, Dominant Castes). At the

central level, De-notified and Nomadic Tribes from Maharashtra come under the OBC category. This means that even at the centre most of the seats would be appropriated by dominant OBC communities.

Going through the Motions? : The UPA II government was aware that the commission report would not be mandatory. This happened previously in the case of the commissions appointed by the then prime minister, Mr. Atal Bihari Vajpayee such as Wyankatchalaiya commission to review the constitution, commission appointed by Bhartiya Janata Party -Shiv Sena Government under the chairmanship of Dada Idhate and recently the appointed Bapat commission by Maharashtra Government.

Thus the question arises as to why the UPA government is indulging in misadventures on such an important issue. Various factors are affecting the government's decision. One obvious answer is the superficial sympathy towards De-notified and Nomadic Tribes people. The Congress opinion about De-notified and Nomadic Tribes people is actually a view advanced by Banjara and their interests. Haribhau Rathod (EX-MP) at the centre is the co-opted poster boy of De-notified and Nomadic Tribe. He belongs to the Banjara castes. Similarly, in Maharashtra leadership and government job positions are dominated by the Banjaras. The agenda set by them is considered as the agenda for the entire community.

Moreover, the Congress believes in a piecemeal process of democratization. Whenever De-notified and Nomadic Tribes people start moving away from Congress, it came up with some populist measure to show its concern for so called criminal tribes and nomadic tribes. The policies generated from various commissions, while noble in intention, have not been implemented in a holistic way and have ended up in appeasing the anger against the government without any concrete improvement in the communities.

Budgeting for De-notified and Nomadic Tribes : According to the planning commission's 11th plan report, after the repeal of the Criminal Tribes Act, 1924 in1952, the government was keen to undertake schemes that would accelerate the process of integration of the criminalized De-notified Tribes into mainstream society. A small beginning was made in the First Five Year Plan in this direction. In the Fifth Five Year Plan, all welfare schemes for de-notified tribes were transferred to the State Plans. Unfortunately, these groups still continued to be marginalized and their specific needs even today are neither adequately understood nor catered to. In the Eleventh Plan, special attention was given to the well-being of these groups through steps in pursuance of the recommendations of Renke Commission (Planning Commission of India, 11th Five Year Plan, p.g 121).

According to the Twelfth Plan , a tentative gross budgetary support of Rs.32,684 crore has been earmarked for the Ministry of Social Justice and Empowerment for the welfare and development of SCs, OBCs, DNTs, PWDs and other vulnerable groups. Similarly, tentative allocations of Rs. 7,746 crore and Rs.17,323 crore have been made for the Ministry of Tribal Affairs and Ministry of Minority Affairs, respectively for the welfare and development of STs and Minorities, The allocation indicated for the Ministry of Tribal Affairs does not include SCA to TSP and grant-in -aid under Article 275 (1) of the Constitution. In addition to this, social welfare programmes receive Plan financial Support from the State sector as well (Planning Commission of India, 12th Five Year Plan, p.g 274).

The quick and most effective way of extending developmental support for DNTs would be to provide special and relevant support and facilities for these communities within the existing facilities for ST, SC and OBC categories as applicable. Access to scholarships and hostel facilities, need to be given priority. The existing schemes for scholarships and hostel facilities need to be revised to extend their coverage to nomadic, semi-nomadic and DNTs. (Planning Commission of India, 12th Five Year Plan, p.g 271). But out of the total tentative allocation of Rs 32,684 crore made in the 12th Plan for Multi-Sectoral Development Programme (MSDP), there were no special allocations for DNT communities. According to the 11th five year plan, the government seeks 'Inclusive Growth'. However, they seem to exclude DNTs in terms of budgetary allocations. In the 12th five-year plan document, the government makes no clear mention about how states will have to deal with the upliftment of DNTs in terms of budgetary provision. Most of the allocations made under 12th

plan for the various schemes does not mention actual budget for DNTs.

Need of the Hour: The lack of seriousness in implementing the Renke Commission report can be understood from the discussions in the Union Ministry of Social Justice and Empowerment. The Renke Report makes 76 recommendations, which included designating the DNTs as a "scheduled group", with a special quota of 10 per cent. It was circulated for inter-ministerial consultations; however, the issue remained relegated to the backburner. Now government is assuring that the new set of recommendations by the NAC and a recent reminder has given the issue an impetus and the Ministry is hopeful of bridging the gaps in the implementation of welfare measures for the DNTs. However, the ministry has sidestepped the issue of extending 10 per cent reservation, statting that it would violate the existing 50 per cent reservation ceiling. Implementation of such a recommendation would require a constitutional amendment.

The government should appoint a monitory body to look into the implementation of the Renke Commission recommendations in a time-bound manner. Instead, UPA II has drawn the entire community into the NAC commission. This tactic is worthless, particularly for De-notified Tribes and poorer Nomadic Tribes. De-notified tribes are neither getting a sub quota within the 27% OBCs reservation, nor are the schemes meant for poor DNTs (including Banjaras) are being implemented properly. Yet, the government projects a pro-DNT image. First, the government must stop indulging in gimmickry and implement the Renke Commission report in totality. Second, it must bring in a sub-quota exclusively for De-notified and Nomadic Tribes at central level in OBCs. Third, it must declare Presidential Order (1950) null and void and bring De-notified Tribes into the scheduled tribe's category.

Notes:

1. *Vimukta Din*, a day is celebrated as an Independence Day by De-Notified and Nomadic Tribes people of Maharashtra. Present days the large section of these tribes is known as "Vimukta jaatis" or the Ex-Criminal Tribes because they were branded as criminals by birth under the "Criminal Tribes Act 1871", enacted by the British Government. Criminal Tribes Act was repealed by Pandit Jawaharlal Nehru after Independence on 31st August 1952. As a result, the tribes notified earlier as Criminal Tribes, stood 'De-notified', and the name ' De-notified Tribes' has been in use for them since then.
2. See Laxman Mane Blog, (2008): "National Commission for De-Notified, Nomadic and Semi-Nomadic Tribes.30 June, 2008, Comment on Report Vol.1", 25th September. Available at: http://laxmanmane.blogspot.in/2008/09/national-commission-for-de-notified_25.html

References:

1. National Advisory Council, (2011): "Report of Working Group on De-notified and Nomadic Tribes for the Twelfth Plan Period (2012-17)", Government of India.
2. Planning Commission Government of India, (2008), "Eleventh Five Year Plan (2007–2012) Inclusive Growth Volume I", Oxford University Press, New Delhi.
3. Planning Commission Government of India, (2013), "Twelfth Five Year Plan (2012–2017) Social Sector Volume III", Sage Publication, New Delhi.
4. The Hindu, (2013): "Social Justice Ministry Moots a Commission for De-notified Tribes", News> National, Daily News Paper, New Delhi, 1st August. Available at: http://www.thehindu.com/news/national/social-justice-ministry-moots-a-commission-for-De-notified-tribes/article4977614.ece

Skill Development and Youth

Dr. Kawita K. Lende S. N. Mor College, Tumsar, Dist. Bhandara. (M. S.)

Introduction:-The National Skill Development Mission' was approved by the Union cabinet on 01.07.2015 and officially launched by the Hon'ble Prime minister on 15.07.2015 on the occasion of world youth skills day. The mission has been developed to create convergence across sectors and states in terms of skill training activities. Further to achieve the vision of 'skilled India'. The national skill development mission would not only consolidate and coordinate skilling efforts, but also expedite decision making across sectors to achieve skilling at scale with speed and standards.

The first ever world youth skills Day on 15th July. 2015. The Ministry of skill Development and Entrepreneurship (MSDC) will launch the skill India campaign. Skill development policy for youth will provide policy direction and guidance to all stake holders in the skill development. and entrepreneurship eco-system. The Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY) the ministry's flagship, demand-driven, reward based skill training scheme will incentivies skill training, by provide financial rewards to candidates, who successfully complete approved skill training programmes. PMKVY will skill 24 lakh youth, across India, over the nest one year.

The skill India campaign is an important mile stone towards achieving the objective of skilling with speed, scale and standards across the country. Skill development for youth bring together key stake holders including Central Ministries, Departments, State Governments, leading Industry Bodies and trainees, Partnership with all these stakeholders is vital to ensure that skill India, is a success, therefore all states, union Territories and each every part of country organizing functions to increase awareness of World Youth Skill Day.

In this programme Govt. of India has launched new programmes for skill development for youth and train them for various professions, In India 20 to 30 age group citizens are 70% and this young group had a Lot of Potential and with skill development they will rise and shine, making India a developed country from a developing one.

Government of India is planning to launch the Programme to provide vocational education and training to the youth of India. Under this programme, youth will be imparted training and courses to enhance their skills to make then more eligible and qualified for better jobs, this programme help in generating employment for youth and prevent brain drain from India.

Objectives: - Skill Development Programme is a dream Project for Youths. The main goal is to create opportunities, space and scope for the development of the talents of the Indian youth and to development of the talents of the Indian youth and to develop more the those sectors which have already been put under skill development for the Last. So many years and also to identify new sectors for skill development. The new programme aims at providing training and skill development to 500 million youth of our country by 2020, covering each and every village; various schemes are also proposed to achieve this objective. Skill Development for youth is a just a programme but a movement for youth who are jobless, college and school dropout, along with the educated ones, from rural and urban areas. The new skill development ministry will be the certifying agency, certificate will be issue to those youth who complete a particulars skill or programme, and this certificate has to be recognized by all public and private agencies and entities, including overseas organization.

Following are the main objectives of these programmes:-

- The objective of this scheme is to encourage skill development for youth by providing monetary rewards for successful completion of approved training programmes.
- Increase productivity by of the existing work force and align the training and certification to the needs of the country.
- Prode Monetary awards for skill certification on to boost employability and productivity of youth by incentivizing them for skill training.
- Contribute to the decrease in the number of unemployed youth by Providing Quality, gainful employment opportunities.
- Encourage and create a sense of personal accountability amongst youth.
- Facilitate skills acquisition towards employment and enterprise opportunity make

sustainable impact on communities and the economy.

- Preparing the youth for career and entrepreneurial opportunities that will help break the cycle of poverty.

Features :-

- Provides training support and guidance for all occupations that were of traditional type like carpenters, cobblers, welders, blacksmiths, masons, nurses, tailors, weavers etc.
- The emphasis is to skill the youths in such a way so that they get employment and also improve entrepreneurship.
- More emphasis will be give on new areas like real estate , construction transportations, textile, gem industry, jeweler designing, banking, tourism and various other sectors where skill development is inadequate or nil.
- Another remarkable feature of this programmer would be to create a hallmark called 'Rural India skill'; so as to standards and certify the training process.
- The training programmers would be on the lines of international level so that the youth of our country cannot only meet the domestic demands but also of other countries like the US, Japan, China, Germany, Russia and those in the West Asia.
- The course methodology of skill India would be innovative, which would include games, group discussions, brain storming sessions practical experiences, case studies etc.
- Need based programme would be initiated for specific age groups which can be like language and communications skills, life and positive thinking skills, personality development skills, management skills, behavioral skills, including jobs employability skills, including jobs and employability skills.

Advantages:-

- The idea is to raise confidence & improve productivity and give direction through proper skill development.
- Skill development will enable the youths to get blue-collar job.
- Development of skills, at a young age right at the school level is very essential to channelize them for proper job opportunities.
- There should be a balanced growth in the entire sector and all jobs should be given equal importance.
- Every job aspirant would be given training in soft skills to lead a proper and decent life.
- Skill development programme would reach the rural and remote areas also.
- Corporate educational institutions, non government organizations, government academic institutions and society would help in the development of skills of the youths.
- Better results are achieved in the shortest time possible.
- Universities and colleges has to create an enabling environment for the youth on their campuses.
- Job –oriented, work related, skill based and life –coping education programmers run away by the educational institutions.
- Issue of enhancing employability in the labour market has received national global recognition.

Opportunities: - Skill India a mission opened and inaugurated by Indian Government India mission is expected to be a mass campaign involving the youth to encourage and support them to take up skilling and vocational training to improve their employability mission has planned 40 cr. People will make employable through skill development by 2022 India has to develop strong workable strategy to become skill India,

The opportunities in private and Govt. fields are as follows:-

- Skill development officer.
- Technical support engineer.
- Soft skill development Trainer for Rural.
- National programme officer.
- State Head.
- Manager in skill development.
- Interior design faultily.
- Engineering manager.
- Designer Developer.
- Hiring for banking trainer.
- State project manager.
- Assistance sales manager.
- Programme coordinator.
- Programme officer.
- Area manager.
- Senior manufacturing staff manager.

- Education and trailing liaison officer.
- Subjects matter expert and assessors.
- Placement officer.
- Sales coordinator.
- It & BPO skill trainer.
- Hospitality trainer.
- Project director.
- Personality development trainer.
- Relationship officer.
- Scientific officer.
- Quality head.
- Regional security officer.
- Area co- ordinator.
- Director of operations.
- Business development manager
- Research development head.

Challenges:- India has facing a lot of challenges in view of current infrastructure and the policy framework. The challenges faced in skill development for youth is as follows:-

- Insufficient scale and restricted capability.
- Mobilization.
- Employer's buy in.
- Scalability.
- Skills mismatch.
- No focus on non technical sculls.
- Demand & supply of skill mismatch.
- Geographical problem.
- Low educational attainment.
- Placement –linked challenge.
- Private sector participation.
- Formal and informal sector skill-gap.
- Lack of labour market information system.
- The direction of programmer is right, but pick up speed is too slow.
- Roll of entrepreneurs in increasing employment.
- Empowerment of woman is necessary for development.
- Mismatch between youth aspiration and jobs.
- Ensuring minimum wages.

Conclusion: -Skill Development for youth is the most important aspect for the development of country. It needs a co-ordinated effort from all the agencies, Stakeholders and the students to make a successful programme.

The jobs challenge is complex. It is shaped by history as much as it is by current events. Job Creation does not always get top priority. But yet in some areas employment is rising, People are gaining access to skills are challenges have become less daunting.

To make India International Competitive and to boost it economic growth further a skilled workforce is essential. As more and more India moves towards the knowledge economy, Skill building is a powerful tool to empower individuals and improve youth's social acceptance.

References:-

1. Lifelong learning through skill development.
2. (Department of adult education & Extension, RTMNU, Nagpur.
3. The Economist "Youth Unemployment Generation Jobless "April 27th 2013.
4. www.Mapsoindia. com
5. www.Skilldevelopment.gov.in https: II www nsesindia. Org.
6. https:II www indeed.co-in
7. www.info.dogpile.com.
8. www.indjst .org.
9. https://www.google.co.in.

"A Study of Academic Achievement of Adolescents in relation to Achievement Motivation"

Chandraprakash P. Bankar, Ph.D. Research Scholar, Faculty of Edu.R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Abstract: *The present study attempts to find out the relationship between academic achievement and achievementmotivation of adolescents. For this purpose a sample comprising of three hundred secondary studentswas randomly fromsecondary school in Gondia districts of Maharastra, out of these onehundred fifty Boys and onehundred fifty girls. The academic achievement has been assessed through marks in annual examination obtained by adolescents and achievement motivation test was employed in the data collection from the adolescents.'t' testand Co-efficient of correlation was used to treat data. The result indicates that there is significant difference in achievementmotivation ofgirls and boys. But there is no significant difference in academic achievementofgirls and boys. The Co-efficient of correlation analysis indicates that there nosignificant relationship between academic achievement and achievementmotivation of adolescents.*

Introduction: The world is becoming more and more competitive. Quality of performance has become the key factor for personal progress. Parents desire that their children climb the ladder of performance to as high a level as possible. This desire for a high level of achievement puts a lot of pressure on students, teachers, and schools and in general on the educational system itself. In fact, it appears as if the whole system of education revolves round the academic achievement of students through various other outcomes are also expected from the system. Thus a lot of time and efforts of the educational institutions are used for helping students to achieve better in scholastic endeavor.

Achievement in the educational situation has frequently been referred to as scholastic achievement or academic achievement or academic attainment, the term scholastic achievement signifies various aspect of learning such as "ability to learn" (Tilton, 1949), "scholastic aptitude" (Traverse, 1949), "measure of motivation" (Sawrey, 1958) and "creative capacity" (Torrence, 1964).Wikipedia: According to the dictionary of education (Carter, 1959), academic achievement means "The knowledge attained or skills developed in the school subjects, usually determined by test scores or by the marks assigned by teachers or both".According to Good (1975) "Achievement means accomplishment or proficiency of performance in a given skill or body of knowledge."The Free Encyclopedia (2011) also defines educational or academic achievement as specified level of attainment proficiency in academic work as evaluated by the teacher, by standardized tests or by combination of both.Since academic achievement is the criterion for selection, promotion or recognition in various walks of life, the importance of academic achievement cannot be ignored.

Well, the standard of education besides otherfactors depends upon achievement motivation ofstudents. The performance in education is reflectedthrough the achievement motivation ofstudents.Motivation plays an important role in the process of attaining achievements. If a child is not motivated he does not take interest in learning. Motivation results in raising the level of expectation. Motivation can be both intrinsic i.e. present within an individual and extrinsic i.e. has to be provided from outside. It can be in the favors of prize, praise, punishment. Learner who is intrinsically motivated to perform work active better over the learner who is extrinsic motivated.

"Achievement motivation means to achieve one's goals, one need to aspire at a higher level and try to overcome any obstacles to succeed. It is a need to succeed and strive against standards of excellence. It serves to motivate an individual to do well. Achievement motivation includes need achievement, academic challenge, attitude towards education, inter-personal relations."

One of the important factors influencing academic achievement is motivation. Achievementmotivation has been defined as the reason why a student achieves (McCollum, 2005), the motivationbehind accomplishment (Vallance, 2004), and aproduct of the interaction between studentcharacteristics and instructional practices

(Okolo& Bahr, 1995).Ugodulunwa (1997) wrote that, "Achievement motivation propels a person to desire successand to make a commensurate effort to achieve the same". Achievement motivation and academic achievement are two important indicators of studentsschool success and healthy development(Calfee& Berliner, 1996 ;Darling, Cumsille, & Martinez, 2007 ;Donnellan, 2002;Dweek & Elliott, 1983; Eccles,1991, 2004 ;Maehr & Meyer,1997).For decades,educators and psychologists have been investigating factors that contribute to students' adaptivemotivation and academic achievement. Numerous studies have found that psychologicalcharacteristics, family variables, school resources and social milieu significantly influenceachievement motivation and academic performance.The maincontributors of this concept are McClelland (1961) and Atkinson (1964). The techniques of inducingachievement motivation in students have also been explained in this study.

Regarding achievement motivation, it has long been regarded as one learns to understandstudent's interest, engagement and persistence in learning activities which in turn determines studentlearning and school success (Gilman & Huebner 2006). To almost any educational psychologist, it isone of those things that has been is and probably always will be at the heart of teaching and learning (Maehr& Meyer 1997). However adolescent's strong motivation for learning in school diminishesby the early years of adolescence, and poor motivation becomes one of the chief predictors' forteenager's low achievement in secondary school (Krause, Boucher & Duchesse 2003).

Hence from all above it may easily understand that how academic achievement is significantly associated with life of a student. In the present study the investigator took interest to find out the relationship between achievement motivation and academic achievement.

Need and Significance of the Study:

Academic achievement and its correlates is a popular field of research. Many studieswere conducted on academic achievement of the students in relation to their intelligence, self-concept, self-esteem, emotional maturity, adjustment, coping styles, time perception etc.Very little research was conducted on the academic achievement of adolescents in relation to theirachievement motivation. Inthe light of the observations and personal experience and also the literature available theresearcher has undertaken a study to find out whether there is any influence of achievementmotivation on academic achievement of adolescents.

Statement of the Research Problem: ***"A Study of Academic Achievement of Adolescents in relation to Achievement Motivation"***

Operational Definitions of the Terms:

Academic Achievement: According to Good (1975)"Achievement means accomplishment or proficiency of performance in a given skill or body of knowledge."But in the present study academic achievement means marks obtained by the students in their examination obtained.

Achievement Motivation: Achievement motivation may be considered as the desire to experiences success and to participate in activities in which success depends on personal efforts and abilities (Salvin, 2006).

But in the present study achievement motivation means achieved score in *Achievement Motivation*Test *(ACMT)* developed by V. P. Bhargava Agra.

Adolescence: Adolescence is often described as a phase of life that begins in biology and ends in society **(Sharma 1996).**The present study adolescence means secondary schools students.

Objective of the Study:

1. To study the achievement motivation of adolescents.
2. To study the academic achievement of adolescents.
3. To study the gender difference of achievement motivation of adolescents.
4. To study the gender difference of academic achievement of adolescents.
5. To find out the relationship between achievement motivation and academic achievementof adolescents.

Hypotheses of the study:

1. There is no significant difference in achievement motivation of boys and girls.
2. There is no significant difference in academic achievement of boys and girls.
3. There is no significant relationship between achievement motivation and academic achievementof adolescents.

Methodology of the study: Considering the nature of the problem under investigation descriptive survey method was used for data collection.

Sample - The sample comprises of 300 students of which 150 boys and 150 girls were selected randomly from secondaryschools of Gondia district.

Instrument-*Achievement Motivation*Test (ACMT) developed by V. P. Bhargava Agra (1994)was used to assess and analyze achievement motivation ninth standard students. *Academic achievement* was taken in term marks obtained by the students in their last annual examination obtained from school record provided by headmaster.

Data collection and techniques of analysis of data - The schools were personally visited by investigator for data collection after seeking permission from the Head Master of the schools concerned.Standard instructions were given before the admiration of the test.After completing both tests, the answer sheets and booklets were collected. The responses were scored and the collected data were analyzed by statistical techniques.

Analysis and discussion:

Pearson product moment Co-efficient of correlation was used to find out the relationship betweenachievement motivation and academic achievement. 't'test was used to find out the difference inachievement motivation and academic achievement of boys and girls.

Hypothesis 1:***'There is no significant difference in achievement motivation of boys and girls.'***

Table 1 : Comparison of achievement motivation gender wise

Sr. No.	Group	No. of Students	Mean	S.D.	't' Value
1.	Boys	150	27.46	8.66	2.92
2.	Girls	150	30.53	9.47	

Significant at 0.05 level For df 298, the critical value for 0.05 level = 1.97

From the above table it is observed that the mean scores in achievement motivation of boys and girls are 27.46 and 30.53 respectively. It indicates that female students are better than male students in their achievementmotivation. The calculated value of 't' is 2.92 which is greater than the table value (1.97) at 0.05 level of significance. Hence the hypothesis is rejected and there is significant difference in achievement motivation of boys and girls.

Hypothesis 2:***'There is no significant difference in academic achievement of boys and girls.'***

Table 2 : Comparison of academic achievement gender wise

Sr. No.	Group	No. of Students	Mean	S.D.	't' Value
1.	Boys	150	472.00	76.69	0.76
2.	Girls	150	479.04	82.53	

Not Significant at 0.01 level For df 298, the critical value for 0.01 level = 2.59

From the above table it is observed that the mean scores in academic achievement of boys and girls 472.00 and 479.04 respectively. The calculated value of 't' is 0.76 which is smaller than the table value (2.59) at 0.05 level of significance.Hence the hypothesis'There is no significant difference in academic achievement of boys and girls.'is accepted

Hypothesis 3:***'There is no significant relationship between academic achievement and achievement motivation of adolescents.'***

Table 3: Coefficient of Correlation between academic achievement & achievement motivation.

Sr. No.	Variables	No. of Students (N)	'r' Value	Significance
1.	Academic achievement	300	0.069	Not significant at 0.05 level
2.	Achievement motivation			

The above table reveals that obtained **'r'** Value 0.069 which is smaller than theoretical Value 0.113 Corresponding to the 0.05 level of significance. Hencehypothesis'there is no significant relationship between academic achievement and achievement motivation of adolescents.' is accepted.This result is well supported by studies conducted by Mehta (1981), Hernandez (1998), and Kaur (2000).

Conclusion:

1. There is significant difference in achievement motivation of boys and girls.
2. There is no significant difference in academic achievement of boys and girls.

3. There is no significant relationship between achievement motivation and academic achievementof adolescents.

Educational Emplication: Result of the present study helpsthe parents and teacher to stress the development of achievement motivation and improve academic achievement of adolescents. Schoolshould make provisions for good training program for enhancing achievement motivation. Individual counseling can serve as an effective intervention to improve their achievement.

References

1. Abrol, D. N. (1977): *"A study of Achievement Motivation in relation to intelligence, occasional interests, achievement, sex and socio-economic status,"III Survey of Educational Research, NCERT, New Delhi, Page No. 317.*
2. Bhargava, V. P., (1994)*." Revised Manual for Achievement Motivation Test (ACMT)," National Psychological Corporation 4/230 Kacheri Ghat , Agra*
3. Bhandarkar, K. M. (2007), *"Statistics in Education" Nitya Nutan Publication, Pune*
4. Good, C.V. (ed). (1973).*"Dictionary of Education," (3rd ed.). McGraw Hill Book Company, New York.*
5. Ghormode K. U. (2006), *"Principle of Educational Research,"Vidya publication, Nagpur*
6. Gilman, R. & Huebner, E. S. (2006).*"Characteristics of adolescents who report very high life satisfaction."Journal of Youth and Adolescence, 35(3), 311-319.*
7. Kambiz Yazdani and Varsha Sane Godbole, *(2014). "Studying the role of habits and achievement motivation in improving students' academic performance,"European Online Journal of Natural and Social Sciences 2014; Vol.3, No.4 pp. 827-839*
8. Krause, K.-L., Bochner, S., & Duchesne, S. (2003a). *"Intelligence and motivation. In S. B. Kerri-Lee.*
9. Maehr, M.L., & Meyer, H.A. (1997)."*Understanding motivation and schooling: Where we've been, where we are, and where we need to go." Educational Psychology Review, 9, 371-403.*
10. Okolo, C. M., & Bahr, C. M. (1995). *"Increasing achievement motivation of elementary school students with mild disabilities."Intervention in School & Clinic, 30(5), 279-286.*
11. Nalini H. K. & Ganesh Bhatt (2009) *"Study habits and Student achievement in Relation to same Influencing Factors."EDUTRACKS A Monthly Scanner of trend in Education, Vol.9 No.2.*
12. Parasnis N. R. (2008), *"Advance Educational Psychology,"Nitya Nutan Publication, Pune*
13. R.Aisha, Kiran A.& Malik N.H.(2002). "*Relationship of study habits with educational achievements."International Journal of Agriculture and Biology, Vol. 4(3), 370-371.*
14. Ugodulunwa, C. A. (1997). *"The effects of achievement motivation and study habits on Nigerian secondary school students' academic performance." The Journal of Psychology, 131(5), 523-5.*
15. http://www.tasu.academia.edu/...*STUDY-HABITS-AND-ACADEMICACHIEVEMENT*

युवतीयों के स्वास्थ्य तंदुरुस्ति के लिए भोजन का महत्त्व

डॉ. महेद्रंकुमार जाधव, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नाइट कॉलेज ऑफ आर्टस् ॲण्ड कॉमर्स, कोल्हापूर.

प्राक्कथन :.– वैष्विक स्वास्थ्य संघटना – ''स्वास्थ्य का अर्थ है शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक दृष्टी से सुस्थित अवस्था। दुर्बलता का अभावा'' हमारा शरीर, भोजन, निद्रा और ब्रम्हचर्य इन तीन खंबो पर खडा है। वह ठीक रहने के लिए वायू, पित्त, कफ की समानता होने से स्वास्थ्य की प्राप्ती होती है। सुबह सुर्योदय के पहले डेढ घंटा उठने से सत्त्व गुणों की वृद्धि होती है। बुध्दि और इंद्रिय प्रसन्न होते है। शरीर ताजा बन जाता है। भोर समय अध्ययन, मनन, चिंतन और कसरत कना स्वास्थ्य के लिए आवष्यक है। किंतु युवतियॉ अपने स्वास्थ्य संबंधि सोचती हुआी नजर नहीं आती। हाल ही में किए गए सर्वेक्षण के अनुसार युवतीयों में हिमोग्लोबिन की सिर्फ 4 ग्रॅम मात्रा पायी गयी है। उसके लिए स्वास्थ्य संबंधित आहार मे प्रोटिन्स, स्निग्ध पदार्थ, पिष्टमय पदार्थ, जीवनसत्त्व, खनिज द्रव्यक्षार, पानी आदि का समावेष होता है। सही भोजन लेने से ही शरीर की उंचाई, वृद्धि, कांती वर्ण पसन्न हो जाता है। मनुष्यों को किस प्रकार का भोजन लेना चाहिए, किस तरह की कसरत करनी चाहिए इस निबंध मे संक्षिप्त रुप मे कुछ विचार व्यक्त किए गए है। इस निबंध के प्रभाव से आज की युवतीयों को भविष्यकालीन सदृढ माता बनने के लिए कसरत और भोजन का कितना महत्त्व है इसकी चिकित्सा की जाएगी। भारतीय समाज मे विविध प्रांतो में खेल की लोकप्रियता आज भी अपना महत्त्व कायम रखती है। महाराष्ट्र के महत्त्वपूर्ण खेलो की ओर मैं जानभूजकर आपका ध्यान आकर्षित करना चाहती हूँ। जो खेल सावन के महिने से शुरु होते है उसमें गौरी–गणेष का त्योहार, दषहरा, विविध उत्सव, त्यौहार, रथयात्रा, मेला आदि समय खेल खेले जाते है। बहुजनों के लोकप्रिय खेल ऐसी मान्यता प्राप्त कर चूके है। ग्रामों मे महिला खेती–बाढी के कामों के साथ–साथ, घरकामों के साथ–साथ इन सभी खेलो का आनंद लुटाती है। उसमे अपने आप को जैसे खो देती है। इसी कारण शारिरीक श्रम के कारण मानसिक ताण कम होता है और मन प्रसन्न हो जाता। शरीर का कद पतला तथा स्वास्थ्य पूर्ण रहता है।

त्योहारों, उत्सवों के खेल खेलने से अपने आप कसरत भी होती है, तथा मित्रता के संबंध भी बढते है। जीवन की ओर देखने का नजरिया सकारात्मक रहता है। जीवन की समस्याओंके सामने हॅसते–हॅसते खिलाडू वृत्ति से सामना किया जा सकता है। यही खेल बहुजनों की मौल्यवान सौगात है। इन खेलों को अबाधित रखना, उसका संवर्धन करना हम सब की जिम्मेदारी है। आज इन खेलो की जानकारी हमे उपरी नोंद पर है। इन पारंपारिक खेलो की बारे में स्वास्थ्य की दृष्टि से सोचना जरुरी है। कुछ खेल के बारे में आज कल की पीढि जानती ही नहीं। गणेष उत्सव के समय जब गौरीयों का आगमन होता है उस समय कसरत भरे खेल खेले जाते है। उसमें से 'काटवट–कना' नामक खेल महाराष्ट्र में अत्यंत प्रचलित है। इस मे ॲगूठे को पकडकर पिठ पर गोल–गोल घुमा जाता है और उसके साथ गीत गाए जाते है। आज कल की युवतियों इस तरह के खेल खेलने में शरमाती है। महाराष्ट्र के मुर्गा, पिंगा, फुगडी (दो स्त्रियों एक दुसरे के हात पकडकर गोल घुमती है। हात क्रॉस में पकडे जाते हैं।) झूला, चुई–फुई, घुसलन, लेझीम–लेझीम नाम यह खेल हात में लेझिम लेकर नृत्य करते हुअे खेलनेवाला खेल है। यह वीर खेल है इन सभी खेलों के द्वारा संपूर्ण शरीर की कसरत होती है। किंतू आज की युवा पीढि को इसका बिल्कुल भी खयाल नहीं है। इन सभी पारंपारिक खेलो को आज की पीढि को इसका बिल्कुल भी खयाल नहीं है। इन सभी पारंपारिक खेलो को आज की पीढि भूल रही है। इस खेल को शास्त्रीय महत्त्व स्वास्थ्य की दुष्टि से होना अनिवार्य है। हम सभीयों को दिर्घायु बनने के लिए इस तरह के कसरत से परिपूर्ण खेलों में दिलचस्पी लेने की जरुरत है। इन खेलों के पूर्व इतिहास संबंधी जानकारी लेना भी आवष्यक है।

इन खेलों को अनाडी कहना मतलब हमारा अज्ञान है। विविध उम्र की स्त्रियों का स्वास्थ्य निरमय बनाने के लिए उनके स्वास्थ्य विषय समस्या का हल ढुंढने में इन खेलो की मदद होगी। इसकी ओर ध्यान केंद्रित करना महत्त्वपूर्ण है।

उद्देश:– 1) महाराष्ट्र की ग्रामिण संस्कृतिकी धरोहर किंतू आज की युवा पीढी के लिए अनभिज्ञ कालावधीत हो रहे महिला ओंके खेलो की चिकित्सा करना।

2) युवा पिढीयों को अनाडी लगनेवाले किंतू व्यक्तिमत्त्व विकास, शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक, भावनिक स्वास्थ्य संबंधित मतलब सर्वांगिण विकास के लिए पोषक रहनेवाले खेल और भोजन संबंधीत एहसास दिलाना, जागृती करना जरुरी है।

अध्ययन पध्दती :– तथ्य संकलन के लिए अन्य दुय्यम साधनों का उपयोग किया। निरीक्षण, साक्षात्कार, क्रिडा विष्वकोष आदि का आधार लिया गया है।

निरीक्षण / गृहीतके :– 1) महीलाओंके पारंपारिक खेलों मे कुछ खेल कालातीत हुये है।

2) इस खेल के बारे में अज्ञान होने की वजह से आज की पीढि से अनाडी समझकर जानबूझाकर उसकी ओर से नजर हटायी जाती है।

3) महाराष्ट्र के ग्रामीण पारंपारिक खेलो की मौलिकता लुप्त होती हा रही है।

4) पारंपारिक खेलों की ओर ध्यान हटाने की वजह से महिलाओं की शारीरिक, मानसिक, भावनिक, बौध्दिक स्वास्थ्यसंबंधी प्रदान निर्माण हो रहे है।

5) महाविद्यालयीन युवती अपने सूखी स्वास्थ्य संबंधी भोजन संबंधी सतर्क नही रहती है।

6) फास्ट खाना, जंक फूड, विविध पेयों की ओर वह अधिक आकर्षित हुआी। यह बहुत ही गंभीर बात है।

उपाय :– 1) इन खेलो का स्वास्थ्य के लिए अनन्य साधारण महत्त्व होने की वजह से इसका पुर्नजीवन करना आवष्यक है।

2) नई पीढि को सांस्कृतिक सौगात देने के लिए षिक्षा क्षेत्र में उसका समावेष करना।

3) समाज मे सभी प्रसार माध्यमों द्वारा इस खेल संबंधी सकारात्मकता बनाते हुए उसका एहसास दिलाकर जागृती करना आवष्यक है।

4) इस तरह के खेलों की प्रतियोगिता रखना।

5) स्वास्थ्य संबंधी मेले भरवाकर विविध पुस्तके, संगोण्ठिया इससे मार्गदर्षन करना।

संक्षिप्त :– समाजशास्त्रज्ञों के विचार से खेल यह एक सामाजिक प्रवृत्ती है। वह समाज की प्रतिकृती है। समाज की नीव है, खेल समाज की प्रतिष्ठा और गतिविधियों का अक्स है। इसीलिए इस खेल का षास्त्रीय महत्त्व समझ लेना चाहिए। आज की स्थिती मे इसकी आवष्यकता है। इन खेलो में से कई खेलों के लिए 1 रुपिया भी नही खर्च होता है। भोजन के प्रति सजग रहना, स्वास्थ्यकारक भोजन लेना आवष्यक है। जिव्हा पर नियंत्रण जरुरी है। इस बारें मे जानबूझकर कहना पडता है। महिलाओं को ऐसे खेलों के माध्यम से अपने जीवन को तितलियों की तरह साफ, सुथरा, सुंदर, आनंदी जीवन बनाने के लिए प्रयास करने चाहिए। और समाजहित को अच्छे कर्मो को स्विकार करने पर राष्ट्रविकास के लिए मदद हो जाएगी।

संदर्भ :–

1. भारतीय संस्कृती कोष खंड 2 पन्हा क्र. 548
2. भारतीय संस्कृती कोष खंड 2 पन्हा क्र. 588, 784, 785
3. भारतीय संस्कृती कोष खंड 2 पन्हा क्र. 382
4. भारतीय संस्कृती कोष खंड 5 पन्हा क्र. 557
5. भारतीय संस्कृती कोष खंड 5 पन्हा क्र. 684, 685

भारतीय बैंकिंग की आधुनिक प्रवृत्तियॉ

इमरान कुरैशी, शोधछात्र, रा. तु. म. नागपुर विद्यापीठ, नागपुर

भारत में प्राचीन काल से आदान प्रदान की प्रक्रिया में मुद्रा का प्रमुख स्थान रहा है। पुराने समय में उपभोग से सम्बन्धित वस्तुओं की आवश्यकता बहुत कम होती थी। लोग वस्तुओं के विनिमय के माध्यम के रूप में मुद्रा का बहुत कम उपयोग करते थे। वर्तमान समय में मुद्रा एक सर्वोच्च शक्ति बन गई है और यह कार्य बैंकिंग प्रणाली के माध्यम से हो रहा है। आज बैंक हर आदमी की रोजमर्रा की आवश्यकताओं में गिनी जाती है। बैंक की परिभाषा क्या है, भारत में बैंकों का विकास किस तरह से हुआ है, बैंक के कार्य और बैंक के प्रकार कितने है, यह देखना प्रस्तुत अनुसंधान विषय के सन्दर्भ में अति आवश्यक है।

बैंक की परिभाषा :– बैंक यह संस्था आज हमारे रोजमर्रा के जीवन का एक आवश्यक अंग बन गई है। हमे बैंक से इतने परिचित है कि, हम उसकी व्याख्या करने के बजाए उसके कार्यों से ही हम उसे अधिक जानते है। बैंक की व्याख्या करने का प्रयास कई विचारवंतो ने किया है। बैंक का स्वरूप और उसका कार्य दिनोदिन बढता जा रहा है। आज की बैंकों का स्वरूप प्राचीन काल की बैंकों की तुलना में काफी परिवर्तित हुआ है। और भविष्य कि बैंक आज की बैंक की तुलना में काफी प्रगतिशील बैंक हो सकती है। कहने का मतलब है कि, काल के अनुसार बैंक का भी स्वरूप और कार्य बदलता जा रहा है। इसलिए बैंक की कोई भी एक व्याख्या सदा के लिए मान्य नही हो सकती। बैंक की कुछ व्याख्या निम्न प्रकार से कि गयी है।

फिण्डले शिरात के अनुसार, 'बैंकर वह व्यक्ति, फर्म या कम्पनी है जिसके पास व्यवसाय के लिए एक ऐसी जगह है जहॉ जमा या मुद्रा संग्रह या ड्राफ्ट और चैक से भुगतान या वसूल की जाने वाली राशियों से खाते खोले जाते हों, अथवा जहॉ पुँजी, प्रतिभुती और धातु के आधार पर मुद्रा के अग्रिम या ऋण दिये जाते हों और विनिमय पत्रों व ऋणों को कटौती और बिक्री के लिए अनुमोदित किया जाता हों।

क्राउथर के अनुसार, ''बैंकर अपने तथा अन्य लोगों के ऋणों का व्यवसायी होता है, अर्थात बैंकर का व्यवसाय अन्य लोंगो से ऋण लेना और उसके बदले में ऋण स्वीकार करना ताकि मुद्रा का संचय अथवा सृजन हो सके।''

डेव्हीड हार्ट के अनुसार, ''बैंकर वह व्यक्ति है जो अपने साधारण व्यवसाय के अंतर्गत मुद्रा प्राप्त करता है और जिसे वह उन व्यक्तियों के चैकों का भुगतान करके चुकाता है, जिनके द्वारा या जिनके खाते में वह मुद्रा जमा की गयी है''।

प्रोफेसर किनले के अनुसार, ''बैंक एक ऐसी संस्था है जो व्यक्तियों की सुरक्षा का ध्यान रखते हुए, उन्हे आवश्यकतानुसार ऋण प्रदान करती है तथा लोग अपना पैसा उसमें जमा कराते है, जब उन्हे उसकी आवश्यकता नही होती।''

सेयर्स के अनुसार, ''बैंक वह संस्था है जिसके ऋण अन्य ऋणों के परस्पर भुगतान के लिए विस्तृत रूप से स्वीकार किए जाते है''। दूसरे शब्दों में ''बैंक केवल मुद्रा के व्यापारी ही नही, वरन् मुद्रा के उत्पादक भी है''।

भारतीय बैंकिंग नियमन अधिनियम, 1949 के धारा 5 ब के अनुसार, ''बैंकिंग से आशय ऋण देने अथवा विनियोजन के लिए जनता से धन जमा करना है, जो मॉंग करने पर लौटाया जा सकता है तथा चैक, ड्राफ्ट अथवा अन्य प्रकार की आज्ञा द्वारा निकाला जा सकता है''।

वेबस्टर शब्दकोश के अनुसार – ''बैंक वह संस्था है जो मुद्रा में व्यवसाय करती है। यह एक प्रतिष्ठान है जहां धन का जमा, संरक्षण तथा निर्गमन होता है तथा ऋण देने एवं कटौती की सुविधाएं प्रदान की जाती है और एक स्थान से दूसरे स्थान पर धनराशि भेजने की व्यवस्था की जाती है''।

ऑक्सफोर्ड शब्दकोश के अनुसार, ''बैंक वह संस्था है जो अपने ग्राहकों से प्राप्त धन की रक्षा करती है। इसका मुख्य कार्य अपने ड्राफ्टों का भुगतान करना है। इसके लाभ उस धन का उपयोग करके प्राप्त होते बैंक के ग्राहक इसके पास शेष छोड देते है''।

बैंक की उपरोक्त परिभाषा से यह स्पष्ट होता है, कि बैंक वह संस्था है जो जनता से जमा के रूप में धन स्वीकार करती है। जनता को जमा धन वापस निकालने की सुविधा देती है। जनता को ऋण प्रदान करती है। उद्योगों और व्यवसायों को भी ऋण देती है और बैंकिंग व्यवसाय से सम्बधी अन्य कार्य करती है।

भारतीय बैंकिंग की आधुनिक प्रवृत्तियॉ :– आजादी के पहले भारत में बैंकों की हालत काफी अच्छी नही थी। विदेशी सरकार ने राष्ट्र हित को सर्वोपरिता नही दी। लेकिन सन 1947 में स्वाधीनता मिलने के बाद भारत सरकार ने आर्थिक विकास को प्राथमिकता दी। इन बैंकों से यह अपेक्षा की गयी की वे अपने वित्तीय

साधनों में वृध्दि तथा अपनी नितियों में क्रान्तिकारी रूप से बदलाव कर आर्थिक रूप से उन्नति हेतु पर्याप्त वित्तीय साधनों को उपलब्ध कराने में सक्षम होंगे। भारतीय बैंकों ने राष्ट्रीयकरण के पश्चात् इस भूमिका को निभाने का कार्य किया है। इन उपलब्धियों में उपेक्षित क्षेत्रों को ऋण तथा समाजवादी लक्ष्यों की अनेक आकर्षक योजनाओं का क्रियान्वयन महत्वपूर्ण माना जाता है।

भारतीय बैंकों में जिन आधुनिक प्रवृत्तियों का प्रभाव पडा है, उनका उल्लेख निम्नलिखित तरीके से किया जा सकता है –

1. **बैंकों का ग्रामीण क्षेत्रों में शाखा विस्तार** – पहले बैंकों की नई शाखाएँ शहरी क्षेत्रों में ही ज्यादातर स्थापन की जाती थी। लेकिन 1969 में बैंकों के राष्ट्रीयकरण के पश्चात् इस प्रवृत्ति मे महत्वपूर्ण परिवर्तन आया है। जून 1969 में कुल बैंक शाखाओं का केवल 22.4 प्रतिशत भाग ही ग्रामीण क्षेत्रों में था, जो जून 1984 में बढकर 55.6 हो गया। वर्तमान समय में यह ऑकडा काफी बदल चुका है।

2. **भारतीय बैंकों का विदेशों में विस्तार** – भारत के विभिन्न बैंकों द्वारा आजादी के बाद विदेशों में अपनी शाखाएँ खोली गई है। भारत में विदेशी मुद्रा के आगमन की सम्भावनाओं को बढाने, भारत के विदेशी व्यापार में उन्नति किये जाने और विदेशों में संयुक्त उद्यम स्थापित करने में भारतीय उद्यमियों को सहायता बल प्रदान करने हेतु बैंकों द्वारा स्वीकृती प्रदान की गयी है। इस उद्देश्य की पूर्ति के लिए भारतीय बैंकों द्वारा विगत वर्षो की तरह ही विदेशी केन्द्रों पर अपने कार्यालय खोलने की प्रक्रिया है।

3. **बैंक जमाओं में वृद्धी** – जमाओं के क्षेत्र में भारतीय व्यापारिक बैंकों ने काफी योगदान किया है। बैंकों की शाखा विस्तार योजना के सम्बन्ध में जागरूकता के कारण लोगों में बचत करने की आदत का विकास सम्भव हो सका है।

4. **बैंक शाखाओं में वृद्धी** – पूरे देश में भारत के विभिन्न बैंकों द्वारा अपनी शाखाओं को विस्तृत किया है। राष्ट्रीयकरण के पश्चात् सार्वजनिक क्षेत्र के बैंकों ने दूर–दूर के भागों में अपनी शाखाएँ स्थापित कर ग्रामीण क्षेत्रों की बचतों को आकर्षित करने में काफी योगदान किया है। बैंकिंग क्षेत्रों में अधिक से अधिक शाखाएँ खोलकर जनता की बचत भावना में वृध्दि तथा पूंजी निर्माण में महत्वपूर्ण योगदान दिया है।

5. **बैंकों के राष्ट्रीयकरण की प्रवृत्ति** – आजादी के बाद भारत में व्यापारिक बैंकों का राष्ट्रीयकरण काफी प्रबलता पूर्वक हुआ है। 1948 में रिजर्व बैंक का राष्ट्रीयकरण किया गया, 1955 में इम्पीरियल बैंक का राष्ट्रीयकरण कर स्टेट बैंक की स्थापना की गयी। 14 बडे बैंकों का राष्ट्रीयकरण जुलाई, 1969 में किया गया था। इससे कुल जमाओं का 85 प्रतिशत भाग सार्वजनिक क्षेत्र के बैंकों के अन्तर्गत आना सम्भव हुआ। अप्रैल, 1980 में 6 अन्य बैंकों का राष्ट्रीयकरण किये जाने से कुल राष्ट्रीयकृत बैंकों की संख्या 20 हो चुकी थी। इस प्रकार यह स्पष्ट होता है कि भारत में पिछले कुछ वर्षों में बैंकों के राष्ट्रीयकरण प्रवृत्ति को काफी बल मिला है।

6. **बैंकों के एकीकरण को प्रोत्साहन** – विगत कुछ वर्षों में अनेक छोटे–छोटे बैंकों का बडे बैंकों में विलय किया गया, जो आधुनिक बैंकिंग व्यवस्था का एक महत्वपूर्ण योगदान माना जाता है। इसके फलस्वरूप न केवल देश के व्यापारिक बैंकों के आकार में वृध्दि हुई है वरन् वे बैंकिंग संकटो का सामना करने में पहले से अधिक सक्षम हो गये है। एकीकरण तथा विलीनीकरण में बढोत्तरी होने की वजह से निःसन्देह बैंक कार्यालयों की संख्या घटी है जबकि उनके शाखा कार्यालयों की संख्या लगातार बढी है। यह एक महत्वपूर्ण तथ्य है कि बैंकों के एकीकरण से प्रतियोगिता का अंत हुआ एवं बैंकों की कार्यक्षमता में अत्यधिक वृध्दि हुई है।

7. **विनियोग संरचना में परिवर्तन** – इस दौरान विनियोग सरंचना में काफी बदलाव नजर आता है। पूर्व में बैंकों के कुल विनियोगों का 88 प्रतिशत भाग सरकारी प्रतिभूतियों में विनियोजित था। उस समय बैंकों के पास इस प्रकार की व्यवस्था नही थी कि वह विनियोगों की सुरक्षा के सम्बन्ध में पूर्णतः आश्वस्त हो सकें। ऐसा कहना गलत नही होगा कि सरकारी प्रतिभूतियों के अंतर्गत विनियोग असुरक्षित नही है। किन्तु अब इस प्रवृत्ति में परिवर्तन आया है। आजकल बैंकों द्वारा ज्यादा लाभप्रद प्रतिभूतियों में विनियोग किया जा रहा है।

8. **जमा बीमा योजना** – इस योजना को लागू करने का प्रमुख उद्देश्य व्यापारिक बैंकों में जमा की गई लोगों की राशि को सुरक्षित रखना है। जमा बीमा अधिनियम, 1961 के अन्तर्गत 1 जनवरी 1962 को जमा बीमा निगम को स्थापित किया गया है। निक्षेप बीमा और प्रत्यय गारण्टी निगम ने अपने दोहरे उद्देश्य – बैंकों में कम राशि जमा करने वालों को बीमा रक्षा प्रदान करना और कतिपय श्रेणियों के छोटे ऋणकर्ताओं, विशेषकर समाज के कमजोर वर्ग के ऋणकर्ताओं को ऋण देने वाली ऋण संस्थाओं द्वारा दी जाने वाली ऋण सुविधाओं को गारंटी पुर्वक समर्थन देना बरकरार रखा है। इस योजना के अन्तर्गत किसी बैंक के घाटे में चले जाने पर बीमा निगम 1,00,000 रूपये तक के

भुगतान का दायित्व स्वयं उठाता है। इस पर बीमा प्रीमियम की दर प्रति सौ रूपये पर 5 पैसा है। जमाओं का लगभग 75 प्रतिशत भाग बीमा के अंतर्गत बैंकों द्वारा प्राप्त किया जाता है।

9. **रिजर्व बैंक के प्रभाव में वृध्दि** – व्यापारिक बैंकों के ठोस एवं सुव्यवस्थित विकास का श्रेय रिजर्व बैंक ऑफ इण्डिया को दिया जाता है। इस समय इसका प्रभाव दिन–प्रतिदिन बढता जा रहा है। सन 1949 के बैंकिंग कंम्पनी अधिनियम एक्ट के अन्तर्गत रिजर्व बैंक को वाणिज्य बैंकों पर नियन्त्रण के सम्बन्ध में प्राप्त अधिकारों मे अनेक सुधार के परिणाम स्वरूप बढोत्तरी हुई है। राष्ट्रीयकरण के पश्चात् व्यापारिक बैंकों पर रिजर्व बैंक द्वारा नियन्त्रण की प्रवृत्ति और भी अधिक प्रबल हुई है।

10. **बैंकों की साख नियन्त्रण विधि में परिवर्तन** – भारत में रिजर्व बैंक को यह अधिकार सौपा गया है कि उसके द्वारा पूरे देश में साख को नियन्त्रित रखा जाएगा। इस उद्देश्य की प्राप्ति हेतु रिजर्व बैंक अनेक विधियों का प्रयोग करता है। रिजर्व बैंक द्वारा इन विधियों के प्रयोग में बदलाव लाया गया है। विगत कुछ वर्षो तक बैंक साख–नियन्त्रण की परम्परागत विधियों – जैसे, बैंक दर में परिवर्तन व खुले बाजार की क्रियाओं का अधिक प्रयोग करता था। इधर हाल के वर्षों में आरक्षण अनुपात में परिवर्तन गुणात्मक साख नियन्त्रण तथा अनुसूचित बैंकों के ऋण तथा जमानत के रूप में रखी जाने वाली धरोहरों के मध्य न्यूनतम अन्तर में परिवर्तन आदि विधियों पर अधिक बल दिया जाने लगा है। गुणात्मक साख नियन्त्रण की विधि इनमें से ज्यादा लोकप्रिय है।

11. **ऋण तथा अग्रिमों में वृध्दि** – बैंकों की जमाओं में बढोत्तरी होने के पश्चात् ही बैंकों की साख भी बढी है। अनुसूचित बैंकों के अग्रिम की राशि जून, 1969 में 3,609 करोड रूपये थी जो बढकर 20 जून, 1997 को 2,76,816 करोड रूपये हो गयी। बैंकों के राष्ट्रीयकरण के पश्चात् ऋणों तथा अग्रिमों में अप्रत्याशित वृध्दि की प्रमुख वजह बैंकों द्वारा छोटे एवं फुटकर व्यापारियों, लघु उद्योगपतियों एवं स्वविनियोजकों को अधिक से अधिक प्रदान करना माना जाता है।

12. **प्राथमिक एवं उपेक्षित क्षेत्रों को अधिक ऋण सुविधाएं** – व्यावसायिक बैंकों ने राष्ट्रीयकरण के फलस्वरूप प्राथमिक एवं उपेक्षित क्षेत्रों को ज्यादा से ज्यादा ऋण सुविधाए मुहैया कराकर राष्ट्रीयकरण के उद्देश्यों की सफलता का उदाहरण दिया है। राष्ट्रीयकृत बैंकों द्वारा विगत वर्षों में बडे–बडे संगठित उद्योगों के साथ–साथ लघु उद्योंगो व कृषि को भी अधिक ऋण प्रदान कर प्राथमिक तथा उपेक्षित क्षेत्रों के हित में अपनी ऋण नीति में आवश्यक बदलाव किये है।

13. **निक्षेपों की संरचना में परिवर्तन** – बैंकों की शाखाओं एवं निक्षेपों में वृध्दि होने के अतिरिक्त इनके निक्षेपों की संरचना में भी आवश्यक बदलाव किये गये हैं। माँग जमा और समयावधि जमा का अनुपात 1951 में 64:36 था। वह 1961 में पूर्णतः बदलकर 40:60 हो गया। जून, 1984 में भी यही प्रक्रिया रही जबकि यह अनुपात 19:81 हो गया। इस प्रकार यह कहा जा सकता है कि बैंकों की समग्र जमाओं में मॉग जमा का प्रतिशत निरन्तर घटता जा रहा है। समयावधि जमाओं में बढोत्तरी होने की वजह से बैंक प्राप्त जमा राशियों का निर्भय होकर विनियोग करने में सक्षम होंगे।

14. **अग्रणी बैंक योजना** – इस योजना के अन्तर्गत विभिन्न बैंकों को अलग–अलग क्षेत्र सौंप दिया जाता है जिनके द्वारा विभिन्न कार्यो का संपादन किया जाता है। क्षेत्र विशेष का अग्रणी बैंक सम्बन्धित जिले का सर्वेक्षण कर वहॉ की साख आवश्यकताओं, निक्षेप–क्षमता, शाखा विस्तार तथा सामान्य विकास की सम्भावनाओं की जानकारी प्राप्त कर विकास सम्बन्धी योजनाएं तैयार की जाती है।

15. **अनेक आकर्षक योजनाओं का प्रवर्तन** – व्यापारिक बैंकों द्वारा जमाकर्ताओं की बचत को बढावा देने के उद्देश्य से विभिन्न नये एवं आकर्षक योजनाओं जैसे – अवयस्क बचत योजना, व्यक्तिगत ऋण योजना, उपहार योजना, चलते–फिरते बैंक आदि को प्रभावपूर्ण ढंग से लागू किया है। इस क्षेत्र में इन सभी योजनाओं की अत्यधिक महत्वपूर्ण भूमिका है।

16. **क्षेत्रीय ग्रामीण बैंक योजना** – इस योजना को पिछले कुछ वर्षों में काफी प्रसिध्दि हासिल हुई। क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों ने विगत वर्षो के दौरान शाखा विस्तार, जमा राशियों में वृध्दि और ऋण विस्तार के सम्बन्ध में काफी विकसित हुई थी। जून, 1995 में क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों की संख्या 196 तथा इनकी शाखाओं की संख्या 14,516 थी। कमजोर वर्गो की वित्तीय आवश्यकताओं की पूर्ति करने हेतु क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों को विशेष रूप से स्थापना की गई थी, परंतु क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों को विशेष अनुदेश दिये गये है कि वे 20 सूत्री कार्यक्रम के अन्तर्गत आने वाले हिताधिकारियों को सहयोग प्रदान करने के उद्देश्य में बढोत्तरी करने हेतु काफी कोशिश करें एवं ऐसी योजनाएँ तैयार करें जिनसे यह सुनिश्चित किया जा सके कि उनसे बडी मात्रा में लोगों को राहत पहुँचायी जा सके। परन्तु इस कार्य में ढेर सारी गलतियां पाई गयी है।

17. **विशेष ऋण योजनाएँ / सुविधाएँ** – बैंकों ने कुछ प्रमुख ऋण योजनाएं चलाई है, जिससे जनता काफी लाभान्वित हो गई है। कुछ इसी प्रकार की योजनाओं का निर्देश निम्नलिखित तरीके से कर सकते है –

रूग्ण औद्योगिक उपक्रम – अप्रैल, 1983 में भारत सरकार के सौजन्य से देश के सभी बैंकों को यह निर्देश दिया गया है कि उनके द्वारा औद्योगिक इकाईयों की रूग्णता के शुरूआती दौर में जानकारी प्राप्त करने हेतु काफी प्रयास किये गये एवं इसकी जानकारी संबंधीत मंत्रालय को प्रदान करे। इस सम्बन्ध में बैंकों ने सराहनीय भूमिका का निर्वहन किया है।

विभेदक ब्याज दर योजना – यह एक महत्वपूर्ण योजना है। मार्च, 1995 को 23 लाख खातों में 701.8 करोड रूपये इस योजना में बकाया थे। विभेदक ब्याज दर योजना के अन्तर्गत अनुसूचित जातियों और अनुसूचित जनजातियों के उधारकर्ताओं को शामिल करने से काफी बदलाव हुआ है। लोगों को इस योजना के अंतर्गत चार प्रतिशत ब्याज पर ऋण उपलब्ध हो जाता है।

ऋण प्राधिकरण योजना – सन 1965 से लागू की गई इस योजना ने योजना प्राथमिकताओं के अनुसार सरकारी और निजी क्षेत्र के बड़े ऋणकर्ताओं को बैंक ऋण देने में संरक्षण प्रदान करने एवं ऋण मूल्यांकन तकनीकों मे सुधार लाने में महत्वपूर्ण भूमिका निभायी है।

निजी क्षेत्रों हेतु बैंकों की स्थापना करना – नरसिम्हा समिति ने सिफारिश द्वारा निजी बैंकों को प्रवेश देने की बैंकिंग क्षेत्र में सिफारिश करने पर बल दिया। इस सिफारिश को सन 1991 में स्वीकृति दे दी गयी। निजी बैंकों के खोलने की रिजर्व बैंक ने अनुमति प्रदान कर दी है जिसके फलस्वरूप विभिन्न निजी बैंकों की स्थापना की गई। जिनमें से ऐक्सिस बैंक, आई. सी. आई. सी. आई. बैंकिंग कारपोरेशन लिमिटेड, ग्लोबल ट्रस्ट बैंक लिमिटेड, सेन्चूरियन बैंक लिमिटेड, बैंक ऑफ पंजाब लिमिटेड, टाईम्स बैंक लिमिटेड आदि महत्वपूर्ण माने जाते है।

उद्यमशीलता का विकास – बैंकों के समन्वित ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, ट्राईसम से एन. आर. ई. पी. कार्यक्रम आदि के अन्तर्गत बैंकों द्वारा नये उद्यमियों को सहयोग प्रदान कर देश में उद्यमशीलता में बढोत्तरी की है तथा इससे स्वरोजगार में भी वृध्दि हुई है।

अध्ययन दल एवं समितियों की सिफारिशों को लागू करना – सरकार और रिजर्व बैंक द्वारा बैंकों की कार्यप्रणाली में कुछ परिवर्तन कर इनका गठन इस प्रकार किया जाए जिसके फलस्वरूप यह हमारे लिए अत्यंत लाभकारी सिध्द हो सके। बैंकों को और उनकी योजनाओं को उपयोगी बनाने के आशय से अनेक अध्ययन दलों एवं समितियों का गठन किया गया है तथा उनकी सिफारिशों को लागू किया गया है। इनमें बैंकिंग आयोग, तलवार समिति, टंडन समिति तथा नरसिम्हा समितियाँ प्रमुख है।

उपरोक्त विवेचन से यह स्पष्ट होता है कि, भारतीय बैंकिंग प्रणालियों द्वारा नये किर्तिमान स्थापित किये गये है। बैंकों ने राष्ट्रीयकरण के अनेक उद्देश्यों की प्राप्ति हेतु विशेष प्रयास किये है। राष्ट्रीयकरण के पश्चात् व्यापारिक बैंकों के विशाल साधनों का राष्ट्रीय आवश्यकताओं एवं प्राथमिकताओं के अनुरूप इस्तेमाल करना काफी लाभदायक सिध्द हुआ है। बैंको की उपर्युक्त वर्णित प्रवृत्तियों का सजगतापूर्वक अवलोकन करने से इस बात का सहज ही आभास होता है कि भारत के पिछडे एवं ग्रामीण क्षेत्रों के विकास का सपना पूर्ण होने में अब और अधिक देर नही है। इन सपनों को पूरा करने में भारत के बैंक सतत कार्यशील और प्रयत्नरत है।

संदर्भ ग्रथ सुची :–

1. अग्रवाल, बी. के., (1992), 'भारतीय अर्थशास्त्र', ग्वालियर, यूनिवर्सल बुक डिपो.
2. अग्रवाल दिपक, (2008), 'मुद्रा, बैंकिंग, लोकवित्त, अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार', दिल्ली, हिमालया प्रकाशन
3. कोली एल. एन, (2009), 'नेट–वाणिज्य, तृतीय प्रश्न–पत्र, आगरा, उपकार प्रकाशन
4. गंगवाल सुभाष, (2004), 'भारत का विकास : दशा एवं दिशा', जयपूर, मंगलदीप प्रकाशन
5. गोस्वामी राहुल, (2012), 'भारत में मुद्रा एवं बैंकिंग प्रणाली', नई दिल्ली, वंदना पब्लिकेशन.
6. जोशी शरद, (2005), 'पैसा, पैशाचे मूल्य आणि बॅन्क प्रणाली', नाशिक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र.
7. देशमुख राम, (2004), 'अर्थशास्त्रीय संकल्पना', नागपूर, विद्या प्रकाशन.
8. देशमुख प्रभाकर, (2006), 'भारतीय अर्थशास्त्र', नागपूर, पिंपळापूरे प्रकाशन.
9. देशपांडे श्री. आ., (2004), 'भारतीय अर्थव्यवस्था', मुंबई, हिमालया पब्लिकेशन.
10. प्रतियोगिता दर्पण, (2009), 'सामान्य अध्ययन – भारतीय अर्थव्यवस्था', आगरा, उपकार प्रकाशन.

Volume - 06 - Issue - 01, January - June, 2017/ISSN 2278-3199

''भंडारा जिल्हे में सिकलसेल की स्थिती, समस्या एवं समाजकार्यकी मध्यस्थी''

प्रा. ज्योती जी. नाकतोडे, सहयोगी प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा.
jyotinaktode73@ redifmail.com

प्रास्ताविकः– स्वास्थ्य, मानव का मूलभूत अधिकार है, जिसके अभाव में व्यक्ति का आंतरिक एवं बाहय विकास असंभव है। जीवन की गुणवत्ता एवं जीवन को सफल बनाने हेतु स्वास्थ्य का सही होना आवष्यक है, किसी भी देष की प्रगति उस देष में उपलब्ध कारखाने मषीन एवं यंत्र सामग्री पर निर्भर नही है, परंतु उस देष के लोगों के स्वास्थ्य पर भी निर्भर करती है। मानव जीवन में स्वास्थ्य का विषेश महत्व दिया गया है इसलिए (स्वास्थ्य) आरोग्य ही संपती ;भ्मंसजी पे ूमंसजीद्ध यह कहा जाता है। आरोग्य एक ऐसी संपत्ती है जिसकी चोरी नही हो सकती। व्यक्ति के पास सभी सुख है, परंतु उत्तम स्वास्थ्य नही तो उसके लिए सभी सुख सुविधाएँ निरूपयोगी हो सकती है।

स्वास्थ्य एक ऐसा विषय है जिसके बारे में सर्व सामान्य षब्दों में कहा जाता है कि, रोगो की अनुपस्थिति माना जाता है परंतु यह व्याख्या अपूर्ण है। विष्व स्वास्थ्य संघटन के अनुसार, ''स्वास्थ्य पूर्णतः, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक तंदुरूस्ती की स्थिति केवल रोग या अपंगता का अभाव नही।''

विश्व में कोई भी देश या समाज रोगमुक्त नहीं है। रोग के प्रमाण कम–ज्यादा हो सकते है विकसित देषों की तुलना में अविकसित व विकासषील देषों में रोगो के प्रमाण ज्यादा है। रोग का संबंध उस व्यक्ति तक ही सिमित नही है। उसका संबंध परिवार, समुदाय, समाज व देष सभी से है। रोग के कारण देष का विकास प्रभावित होता है। रोग शरीर अथवा उसके किसी अंग की ऐसी अवस्था है जिसके कारण शरीर के कार्यो में व्यवसाय अथवा कार्यो का क्रम अव्यवस्थित हो जाता है।

रोग कई प्रकार के होते है। तीव्र रोग, संक्रमक रोग, दीर्घ कालिक, गंभीर एवं अनुवांषिक रोग इत्यादि सिकलसेल अनुवांषिक व रक्त संबंधी बिमारी है, इसलिए इस बीमारी को सिकलसेल ॲनिमिया भी कहा जाता है।

सिकलसेल रोगः– सिकलसेल रोग एक अनुवांषिक रक्त विकार है जो ऐसी लाल रक्त कोषिकाओं द्वारा चरितार्थ होता है, जिसका आकार असामान्य कठोर तथा हसिया के समान होता है। यह अर्द्धवक्राकार लाल रक्त कोषिकाएॅ रक्त प्रवाह में अडथळा उत्पन्न करती है। सामान्यतः लाल रक्त कोषिकाओं की निर्मिती अस्थि मज्जा ;ठवदम डंततवूद्ध में होती है। सामान्य मनुश्य की लाल रक्त कोषिकाएॅ सूक्ष्मदर्षी यंत्र के नीचे देखने पर गोलाकार दिखती है परन्तु सिकलसेल रोगी में यह कोषिकाएॅ अर्द्धवक्राकार हो जाती है। यह रोग हीमोग्लोबीन से संम्बधित रोग है। सिकलसेल में लाल रक्त कोषिकाओं के 11 वे गुणसूत्र के बीटा ग्लोबिन चैन में 6 टा क्रमांक पर ग्लुटॅमिक एसिड के स्थान पर व्हॅलिन अमिनो एसिड आ जाता है एवं इसके कारण लाल रक्त गोषिकाओं को आकार वक्राकार अथवा हॅसिया के समान हो हाता है। वक्राकार या हॅसिया को अंग्रेजी में सिकल कहते है व सेल अर्थात कोषिकाएॅ इसलिए इसे सिकलसेल रोग कहते है।

महाराष्ट्र में स्थिति :– सिकलसेल रोग का प्रमाण महाराश्ट्र के 20 जिले में सर्वाधिक है। इन 20 जिलो में ठाणे, नाशिक, धुले, नंदुरबार, जलगाव, औरंगाबाद, बुलढाना, हिंगोली, अकोला, वाषिम, नांदेड, यवतमाल, अमरावती, वर्धा, नागपूर, चंद्रपुर, भंडारा गोंदिया, गडचिरोली व रायगढ, प्रमुख जिले है। राज्य में लगभग एक अनुमान है कि 2.5 लाख लोग सिकलसेल पीडित है एवं लगभग 50 लाख लोग वाहक है।

सिकलसेल रोग के बारे में जनजागृती कम होने के कारण एक भ्रामक कल्पना थी कि यह केवल अनुसूचित जाति व जनजाति के लोगों में दिखाई देती है। सिकलसेल सोसायटी ऑफ इंडिया नागपूर की एक स्वयं सेवी संस्था के 14 वर्शो के कार्यकाल में यह निश्कर्श निकला है कि बीमारी सभी जाती के लोगों में देखी जाती है। विदर्भ में औंध, अंसारी, बहुरूपी, बंजारा, बारई, बेलदार, भामटी, भंगी, भाट, भिल्ल, भोई, बनिया, चांभार, खिष्चन, धनगर, ढिवर, धोबी, फकीर, गढेवाल, गाणली, गारपगारी, गवळी, गोंड, गोसावी, गोवारी, हलबा, होईया, होन्हार, कलार, कासार, कटीया, कोहळी, कोलाम, कोमटी, कोरकु, कोश्ठी, क्षत्रीय, कुंभार, कुणबी, लोधी, लोहार, मादगी, माडीया, महार, महारीया, माळी, माना, मांग, मराठा, मारवाडी, मेहतर, मुस्लीम, नाथजोगी, न्हावी, ओतारी, पद्मषाली, परदेषी, परधान, पारधी, पिंजारी, पोवार, राजपूत, सालेवार, षिंपी, सिंधी, सोनार, सुतार, तेली, ठाकूर, वाणी, वरठी, ब्राम्हण, कायस्थ, हातीया, पंजाबी व पांचाळ, बाकी महाराश्ट्र में– वारली, कातकरी, कोकना, महादेवकोळी, ढोर कोळी, मल्हार कोळी, ठाकूर (म.), ठाकूर (क), मुस्लीम, महार, चांभार, कुणबी, भिल्ल, पावरा, मांग इन जातीओं में सिकलसेल रोगी देखे जाते है।

भंडारा जिल्हे में सिकलसेल रोग की स्थितीः– अध्ययनकर्तीने सिकलसेल रोगी की समस्या का अध्ययन करने के लिए भंडारा जिल्हे में तालुका अस्पताल में नोंदणीकृत सिकलसेल रोगी को चुना है। निचे दिये हुये आकडेवारी सिकलसेल रोगी को दर्षाते है।

भंडारा जिले के तालुका अस्पताल में नोंदणीकृत सिकलसेल प्रभावित लोग
सन एप्रिल 2010 ते मार्च 2012

अ.क्र.	तालुका/जिला अस्पताल	वाहक	पिड़ीत	एकूण
1.	जिला अस्पताल भंडारा	805	36	841
2.	उपजिल्हा अस्पताल साकोली	1057	120	1177
3.	उपजिल्हा अस्पताल तुमसर	364	18	382
4.	ग्रामीण अस्पताल लाखांदूर	812	21	833
5.	ग्रामीण अस्पताल लाखनी	1091	44	1135
6.	ग्रामीण अस्पताल पवनी	480	15	495
7.	ग्रामीण अस्पताल मोहाडी	274	13	287
	एकूण :	**4883**	**267**	**5150**

कुल 5150 सिकलसेल नोंदणीकृत लोगों में से वाहक 4883 और पिड़ीत 267 है। इनमें से अध्ययन के लिए 354 उत्तरदाता का चयन किया गया। इसमें वाहक सिकलसेल लोगों का अनुपात 20 प्रतिषत व पिड़ीत सिकलसेल लोगो का अनुपात 80 प्रतिषत है। कुल 354 उत्तरदाताओंका चयन करते समय संभाव्य नमुना पध्दतिमेंसे संस्तरित /वगीकृत निदर्षन पध्दतिका प्रयोग किया गया। जिस तालुका में जितने वाहक व पिड़ीत लोग है, उनमें से 20 व 80 प्रतिषत का अनुपात रखते हुये प्रत्येक तालुकामें से एकाईका चयन किया गया।

सिकलसेल रोगी की समस्याः– सिकलसेल रोगी को विभिन्न समस्या का सामना करना पड़ता है। सिकलसेल रोगी की प्रमुख समस्या निम्न है।

1) शारीरिक व आरोग्यात्मक समस्या।
2) आर्थिक समस्या ।
3) सामाजिक समस्या।
4) मानसिक समस्या।

1) शारीरिक व आरोग्यात्मक समस्याः– सिकलसेल रोगी को अनेक शारीरिक शारीरिक व आरोग्यात्मक समस्या का सामना करना पडता है। समस्याकी तिव्रता व्यक्ती की रोग प्रतिकार शक्ती एवं सिकलसेल के पॅटर्न निर्भर करती है। सामान्यतः सिकलसेल वाहक (AS) व्यक्ती में कोई विषेश शारीरिक व आरोग्यात्मक समस्या नही देखी जाती। फिर भी उन्हे सामान्य व्यक्ती की तुलना संसर्गजन्य रोग होने की संभावना जादा देखी जाती है। यदी सिकलसेल रोगी अर्थात पिडीत व्यक्ती की रोग प्रतिकार शक्ती कम होने के कारण शारीरिक आणि आरोग्यात्मक समस्या देखी जाती है। सिकलसेल रोगी को निम्न शारीरिक समस्यांओंका सामना करना पडता है।

- शरीर में रक्त की कमतरता अर्थात लाल रक्त पेषी में हीमोग्लोबिन की कमी के कारण चेहरा निस्तेज कमजोर, थकान, दमा इत्यादी लक्षण दिखाई देते है।
- लाल रक्त पेशी के टूटने के कारण रक्त प्रवाह में अवरोध आता है। जोडों मे सूजन एवं तीव्र दर्द होता है। सूजन हाथ व पॉव की उंगलियों मे भी आती है।
- लाल रक्तपेशी टूटने के कारण उसमें स्थित हीमोग्लोबीन बाहर आ जाता है जिससे त्वचा का रंग पीला–पीला दिखता है। साथ ही आँखे भी पीली दिखाई देती है।
- सामान्य व्यक्ति की R.B.C. / लाल रक्त कोषिका गोलाकार होती है अतः रक्त प्रवाह में अडथळा नही आता है, परन्तु अर्धचंद्राकार लाल रक्त पेषी यह रक्त प्रवाह में रूकावट लाती है व जोडो में अटक जाती है व शरीर के प्रमुख भागो में रक्त व ऑक्सीजन न मिलने के कारण असहनीय दर्द होता है। इस असहनीय दर्द को ब्तपेपेध सिकलसेल संकट कहा जाता है।
- 4 से 6 वर्ष के बालक एवं 10 प्रतिशत पीडित व्यक्ति मे पक्षाघात के लक्षण दिखाई देते है। मस्तिष्क में परिपूर्ण रक्त न मिलने के कारण सिर में दर्द अभ्यास में मन न लगना, कभी कभी लकवा भी हो जाता है।
- शरीर की जननेंद्रियो में आवश्यक रक्त न मिलने से उसकी कार्यखमता प्रभावित होती है। साथ ही साथ प्रजनन अंगो में तकलीफ होती है।
- आँखो पर परिणाम होता है कभी कभी रेटिना की रक्तवाहिनिया नश्ट होने के कारण अंधत्व भी देखा जाता है।
- बार बार संक्रमन होने के कारण विभिन्न अंगो की वृध्दि साथ ही हड्डियों की वृध्दि मे रूकावट आती है। कंबर के नीचे की हड्डियो कमजोर हो जाता है व यह घसरले कारण शरीर का संतुलन में भी बिघाड आ जाता है।

2) आर्थिक समस्याः– सिकलसेल रोग के कारण कुटुंब को अनेक आर्थिक समस्याओं को सामना करना पडता है। रोग के कारन कुटुंब की आर्थिक प्रगती में अडचणी आती है। यहाँ अनुवांषिक एवं कभी ठिक न होने वाला रोग होने के कारन सिकलसेल पिडीत व्यक्ती को पूर्ण आयुश्य भर दवाई लेनी पडती है। दवाई के साथ साथ उसकी रोग प्रतिकार षक्ती कम होने के कारन उसे संसर्गजन्य आजार होने की

संभावना जादा होती है। एवं सिकलसेल पिडीत व्यक्ती में सिकलसेल संकटकी स्थिती देखी जाती है। साथ ही रोगी को 2 से 3 महिनेमें रक्त चढाना पडता है। जिल्हा सामान्य रूग्णालये में रक्त नही मिलनेके कारन कभी–कभी खाजगी रक्त पेढी से रक्त खरीदकर देना पडता है। कभी कभी सिकलसेल रोगी को सिकलसेल संकट की स्थिती में खाजगी अस्पताल में भरती करना पडता है। इस कारन कुटुंब पर आर्थिक दबाव आता है। साथ ही साथ सिकलसेल रोगी के साथ कुटुंब अन्य सदस्य भी रहनेके कारन उन्हे भी अपने काम से छुट्‌टी लेनी पडती है। यदी सिकलसेल रोगी के सदस्य षासकिय एवं निमषासकीय नोकरी में है तो उनके विभाग कुछ मदत मिल जाती है। परंतू निम्न आर्थिक स्थिती एवं मध्यम आर्थिक स्थिती वाले कुटुंब को आर्थिक अडचणी का सामना पडता है। साथ ही साथ कभी कभी उपचार के लिऐ बचत गट, सावकार, अपने रिष्तेदारोंसे कर्ज लेना पडता है।

3) सामाजिक समस्याः– व्यक्ती समाज का एक महत्वपूर्ण घटक है। समाज में होनेवाली आंतरक्रियासे उनका प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संम्बंध आता है। सिकलसेल रोग के कारन व्यक्ती व उसके कुटुंब को अनेक सामाजिक समस्याओंका सामना करना पडता है। सिकलसेल रोग के कारन रोगी के मन में यह प्रष्न आता है की क्या मुझे समाज स्विकार करेगा? क्या मैं समाज में समाजोजन कर पाऊंगा? क्या समाज के लोग मेरी समस्याके बारे मे चर्चा करेंगे? इस प्रकार के प्रष्न रोगी के मन में आते है। साथ ही साथ यदी परिवार में सिकलसेल वाहक व पिडीत विवाहयोग्य लडके व लडकी है तो विवाह संम्बंध जोडते समय परिवार के सदस्य उनकी स्थिती बताना आवष्यक नही समझते। क्योकी उन्हे यह भय रहता है की यदी लडके व लडकीयोंकी सिकलसेल के स्थिती को बताया जायेगा तो उनके विवाह सम्बंध जोडनेमें अडचणी आ जायेगी और उनका विवाह सम्बंध तुट जायेगा।

4) मानसिक समस्याः–

सिकलसेल के रोग के कारन रोगी व परिवार को अनेक मानसिक समस्योंका सामना करना पडता है। कुटुंब एक संस्था है जिस प्रकार शरीर विभीन्न संस्थान से मिलकर बना है। शरीर के विभिन्न संस्थान मिलकर शरीर के कार्यप्रणाली को व्यवस्थित चलाते है। उसी प्रकार एक भी संस्थान मे गडबळी आनेपर पूर्ण शरीर की कार्यप्रणाली बाधीत होती है। उसी प्रकार कुटुंब में एक या दो व्यक्ति सिकलसेल रोग होनेके कारन पूर्ण कुटुंब में मानसिक समस्या देखी जाती है। रोगी में तनाव, चिंता, काम मे मन नही लगना, निरूत्साह इ. देखा जाता है साथ ही साथ कुटुंब के सदस्य सिकलसेल रोगी के षारीरीक त्रास के कारन चिंतीत रहते है। कुटुंब के सदस्य में भी तनाव, चिंता, निराषा इ. देखी जाती है। कुटुंब के सदस्य अपने लडको की विवाह के लिए चिंतीत रहते है। और बच्चे का भविश्य कैसा होगा यह विचार सदैव उनके मन मे आता है। रोगी के साथ साथ उनके परिवार के सदस्य में भी मानसिक तनाव देखा जाता है।

समाजकार्य की मध्यस्थीः– समस्याग्रस्त व्यक्ति के जीवन की समस्या का हल करने के लिए एवं उसे अपनी समस्या के संदर्भमें स्वयं निर्णय लेने के लिए जब दो या दो से अधिक व्यक्ति में विचारों के आदान प्रदान व चर्चा होती है तो उसे समुपदेष कहते है। समाजकार्यकर्ता अपनी मध्यस्थी से निम्न कार्य करता है।

1) भावनिक आधारः– जब व्यक्ति को वह सिकलसेल वाहक है अथवा पीडित यह जाँच के पश्चात ज्ञात होता है तब समुपदेषक उसे भावनिक आधार देकर सिकलसेल की संपूर्ण जानकारी, उसके संदर्भ मे उसके मन की गैरसमज दूर करता है व उसका इस परिस्थिति में भी अपना जीवन किस प्रकार व्यवस्थित जी सकते है यह आत्मविष्वास उसके मन में उत्पन्न करके उसे इस बिमारी के साथ जीने के लिए तैयार करता है।

2) कौटुंबिक मार्गदर्शनः– 1) कुटुंब में सिकलसेल रोगी के लिए आधार निर्माण करना। 2) कुटुंब के सभी सदस्यों को सिकलसेल जाँच के महत्व को समझाकर देना व जाँच के लिए प्रोत्साहित /तैयार करना। 3) बच्चो को षिक्षा के लिए प्रोत्साहीत करना एवं शिक्षण संबंधी समस्या के संदर्भ में मार्गदर्षन करना। 4) कुटुंब को मानसिक आधार देना। 5) अंर्तजातिय विवाह के प्रोत्साहीत करना। 6) विवाह पूर्व सिकलसेल जाँच के महत्व को समझाकर देना। 7) छोटे कुटुंब का फायदा बताना। 8) जेनेटिंग मेटिंग द्वारा भावी पिढी का अंदाज बताना। 9) कुटुंब को अपने लिए उपलब्ध षासकिय योजना की जानकारी देना।

3) आरोग्य शिक्षण :– 1) सिकलसेल वाहक व पीडित को सुदृढ आरोग्य के संदर्भ में मार्गदर्षन करना। 2) संतुलित व पोष्टिक आहार के संदर्भ में मार्गदर्शन। 3) ध्रुमपान व व्यसन के दुश्परिणाम बताना। 4) दवाईया, टिकाकरण का महत्व समझाना। 5) मानसिक व शारीरिक आरोग्य के लिए ध्यान, योग, छंद, व्यायाम इत्यादि का महत्व बताना। 6) सिकलसेल संकट से बचने के उपाय योजना के बारे में बताना। 7) विवाह पूर्व व विवाह पश्चात ध्यान रखने योग्य बातो के संदर्भ में समुपदेषन।

4) विवाह पूर्व समुपदेशनः– 1) आरोग्य विशयक संपूर्ण जानकारी देना। 2) विवाह के पूर्व

जोडीदार को सिकलसेल जाँच के महत्व को समझाना। 3) विवाह के पश्चात निर्माण होने वाली समस्याओं का सामना करने के लिए मानसिक क्षमता बढाना। 4) अपने जोडीदार को अपने रोग के बारे में सविस्तर जानकारी देना। 5) विवाह जोडते समय अपने स्टेट्स को संबंधित कुटुंब को बताने के लिए प्रेरित करना।

5) विवाह पश्चात समुपदेशनः— 1) गर्भावस्था में सिकलसेल जाँच के पश्चात पत्नी वाहक/पिडीत निकली तो उसके पती को भीर सिकलसेल जाँच की आवष्यकता क्यो है इसके महत्व को समझाना एवं उसकी जाँच करना। 2) सिकलसेल जाँच के पश्चात यदि पति वाहक अथवा पीडित निकलता है तो जेनेटिंग मेपींग द्वारा आने वाली पिढी मे बालक कैसा होगा यह समझाकर देना व गर्भजल परीक्षण के लिए प्रोत्साहीत करना। 3) यदि दोनो जोडीदार पीडित है तो वे बालक को जन्म न देकर दत्तक बालक ले यह समझाकर देना। 4) यदि गर्भजल पीरक्षण में होनेवाला बालक पीडित (HbSS) है तो गर्भपात करना क्यो आवश्यक है यह समझाकर देना। गर्भपात करना या न करना यह निर्णय व्यक्ति का है समुपदेषक सिर्फ जानकारी व उसके पर्याय व्यक्ति को देता है। निर्णय वह व्यक्ति स्वयं लेता है। 5) स्वतः के आरोग्य को देखभाल संबंधी मार्गदर्षन करना। 6) संतुलित आहार, व्यायाम, विश्राम, योग एवं सुदृढ जीवन षैली के बारे में समुपदेषन करना।

6) विवाह योग्य तरूण सुवा पिढी को सल्ला :— विवाह इच्छुक युवक व युवती ने विवाह पूर्व सिकलसेल इस रोग के बारे मे रक्त जाँच करना चाहिए। इलेक्ट्रोफोरेसिस पद्धती से रक्त की जाँच करके तुम वाहक हो अथवा पिडीत अथवा सर्वसामान्य व्यक्ति है यह जाँच करना आवश्यक है।

रक्त की जाँच करने के पश्चात जाँच सकारात्मक आती तो घबराने की जरूरत नही है। धीरज व धैर्य रखे, आप वाहक अथवा पीडित हो तो भी न घबराऐ आपके जीवन को धोका नही है। आप व्यवस्थित औशधोपचार करके आप सामान्य व्यक्ति के समान जीवन जी सकते है।

सिकलसेल पीडित रोगी ने विवाह करना चाहिए परन्तु स्वतः के बच्चे होने न दे, गर्भनिरोधक साधनो का प्रयोग डाक्टर की सल्ला से करे एवं स्वयं दत्तक बालक लेकर समाधानी रहे। दत्तक लेना एक बडी समाजसेवा है। उससे बडी कोई समाजसेवा नही है, इस उपाय से आप दूसरी पीढी में सिकलसेल रोग जाने से बचा सकते है एवं आनेवाले बच्चे को षारिरीक व मानसिक वेदनासे बचा सकते है।

सिकलसेल रोगी को पूर्ण आयुश्य शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक समस्याओंका सामना करना पडता है। सिकलसेल रोगी की समस्याओंके समाधान के लिए एवं रोगी में जीवन के प्रती सकारात्मक विचार अपनानेकेलिए एवं अपनी रोग के साथ समायोजन करने के लिए जिल्हे प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र, ग्रामीण आरोग्य केंद्र एवं जिल्हा सामान्य रूग्णालय में समुपदेषक की नियुक्ती करने आवष्क है। साथ ही साथ स्वयंसेवी संस्था के माध्यम से समुदाय में जनजागृती करना आवष्यक है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. मदन जी. आर., समाजकार्य, (विवेक प्रकाशन, पोस्ट बॉक्स 2169, दिल्ली, 1987)।
2. पार्क जे.ई., सामाजिक आरोग्य परिचर्या, (बनारसीदास, भनोत पब्लिशर्स 1167, प्रेमनगर, जबलपूर)।
3. स्वर्णकार केशव, कम्युनिटी हेल्थ नर्सिंग, (एन.आर. ब्रदर्स, इन्दौर, 2003)।
4. मार्गदर्षक पुस्तिका— सिकलसेल आजार शंका व समाधान, (श्री नामदेव महाराज बहुउद्देशिय शिक्षण संस्था, वर्धा)।
5. मार्गदर्शक पुस्तिका— सिकलसेल संजिवनी, (महाराष्ट्र शासन, आरोग्य विभाग)।
6. आरोग्य पत्रिका— फेब्रुवारी 2009, ऑक्टो. 2010, डिसेंबर 2010, डिसेंबर 2011, फेब्रुवारी 2011, (महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग)।
7. समाचार पत्र— लोकमत, 15 मार्च, 2012, दैनिक भास्कर 17 मार्च 2017
8. www.sicklecell.com
9. www.sicklecell.disease.org
10. www.articals.timeofindia.indiatimes.com

नासिरा शर्मा के साहित्य में सहिष्णुता का मुल्यांकन एक अध्ययन

हरगोविंद सी. टेंभरे, शोधछात्र, रा. तु. म. ना. वि., शोधकेंद्र – वसंतराव नाईक विज्ञान संस्था नागपूर,

नासिरा शर्मा का वर्तमान महिला साहित्यकारों में स्तुत्य स्थान है। उन्होंने अपनी कृतियों के माध्यम से समाज में पनप रहे अन्याय, अत्याचार और लम्पटता को ही नहीं बल्कि समाज में अश्रुपात करती नारियों के दुःखी ह्रदय का भी स्पर्श किया है। वह एक नारी हैं, और नारी के मनोगत भावों विचारों, संवेदनाओं और उसके मनोविज्ञान से नख–शिख संबंध रखती हैं। वह जानती हैं कि पुरूष प्रधान संस्कृति में नारियों का स्थान क्या है? उनकी पैठ कितनी है और वे किस तरह जीवन की स्वांसें भर रहीं हैं? वे इस बात से भी भली–भांति अवगत हैं कि नारियों की छटपटा हट विकास की ओर बढ़ने के लिये है। संघर्ष, परिश्रम, उत्तम सोच और व्यवहार की कुशलता आदि कुछ ऐसे उपाय हैं जिनके आधार पर वे अपना विकास कर सकती हैं तथा अपनी अस्मिता और अस्तित्व को बनाये रख सकतीं हैं। उनका साहित्य नारी–हित में इन्हीं सब बातों पर अपना चिंतन व्यक्त करता है।

नासिरा शर्मा जी का बाल्यकाल मुस्लिम परिवार में व्यतीत हुआ और वैवाहिक जीवन हिंदू परिवार में जन्में युवक प्रो. रामचंद शर्मा के साथ। अतएव उनके साहित्य में हिंदू–मुस्लिम सांस्कृतिक मूल्य का अनूठा संगम देखने को मिलता है। अपने साहित्य में उन्होंनें मुस्लिम समाज की धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक गति–विधियों का स्पष्ट और यथार्थ चित्रण करके तथा हिंदू समाज के आदर्शों, भावनाओं धार्मिक और सांस्कृतिक मुल्यों का रेखांकन करके मानवी एकता के उच्चाकाश मे विचरण करती शीतल एवं शुद्ध वायु का मार्ग प्रशस्त किया है। सही अर्थों में नासिरा जी एक मानवतावादी लेखिका हैं। और मनुष्य–मनुष्य के बीच उत्पन्न कलह, भेदभाव और पक्ष–पात को समाप्त कर शांति और प्रेम के गलियारे में रोशनी बिखेरने वाली एक दीपशिखा हैं। एक प्रत्यक्ष मुलाकात में उन्होंने दो टूक शब्दों में कहा ''विश्व यदि शांति चाहता है तो उसे सारे भेदभाव और पक्षपात को भुलाकर विशुद्ध मानवतावाद की ओर कदम बढ़ाना होगा। मेरे सम्पूर्ण साहित्य का यही उद्देश्य है और संदेश भी।''[1] मनुष्य सर्वप्रथम मनुष्य है, बाद मे उसे जो चाहे कहलो। उसे जो विविध विशेषण प्राप्त हैं वे सब कामचलाऊ और थोथे तथा परिवर्तनीय हैं। इन विशेषणों पर आंखें मूंदकर विश्वास करना मानवता को आहत करना है। सच्ची मानवता इन विशेषणों की मोहताज़ नहीं। हिंदी साहित्य की उद्भट विदुषी और पंडितोचित गुणों से संपन्न नासिरा शर्मा को भारत सरकार ने उनकी कृति 'पारिजात' पर 'साहित्य अकादमी' पुरस्कार प्रदान कर समस्त हिंदी प्रेमी और गुणीजनों की एक साध पूरी कर दी। इस शुभ प्रसंग की बाट निहारते हिंदी जगत के श्रद्धालु, जिन्हें नासिरा कृत साहित्य से प्रेम और लगाव है, इस सुखद और शुभ अवसर पर प्रसन्नता से फूले नहीं समाये और नासिरा जी को बधाई का शुभ संदेश देते नहीं थके। नासिरा जी इतनी विनम्र लेखिका हैं कि उन्होंने एक प्रत्यक्ष मुलाक़ात में मुझसे इस विषय पर कहा– ''यह पुरस्कार मुझे प्रेरणा देगा।''[1] नासिरा जी की कृतियों पर शोध करने वाला एक छात्र होने के नाते मेरे मन में यही विचार उठा कि इतनी प्रखर एवं पांडित्य गुण सम्पन्न लेखिका में रंचमात्र भी अहंकार नहीं ! उनकी सादगी और अहंकार विहीनता को देख मेरे नेत्र अश्रु पूरित हो उठे।

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद कहानियों में परिवर्तन हुये। उनके प्रसंग बदले। उनके उद्देश्यों में वातावरण, परिस्थितियाँ और आवश्यकता के अनुसार बदलाव आया। केवल मनोरंजन उद्देश्य न रहा। उपन्यास विधा का भी रूप और उद्देश्य बदला। उपन्यासकार और कहानीकार अब समाज की आवश्यकता, सुधार आदि बातों को लेकर रचना करने लगे।

जीवन को युक्तियुक्त ढंग से प्रस्तुत करने वाली विधा 'उपन्यास विधा' है। अमरकोश मे इस विधा को पारिभाषित किया गया है। अनेकों विद्वानों यथा धनंजय, दशरूपकार, कालिदास, मनूस्मृतिकार आदि ने अपने ज्ञान, तर्क और अनुभव के आधार पर उपन्यास विधा को परिभाषित किया है। कुल मिलाकर संक्षेप में यही कहा जा सकता है कि उपन्यास मानव आत्मा को प्रसादित एवं आनंदित करता है। भारत की भिन्न–भिन्न भाषाओं में उपन्यास के भिन्न–भिन्न अर्थ दर्शाए गए हैं। उपन्यास को वास्तविक स्वरूप देने वाले प्रथम साहित्यकार मुंशी प्रेमचंदजी हैं।

नासिरा शर्मा ने ई.स. 1974 से लेखन कार्य आरंभ किया। उनके लेखन की प्रथम कहानी 'तकाज़ा' है। अस्सी के दशक में उन्होंने अनेकों साहित्यिक विधाओं में अपनी रचनाएँ, लेख इत्यादि लोकार्पित करके नारियों के हित में अपने तुष्ठ एवं ठोस विचार रखे। उन्होंने मुस्लिम समाज और इस समाज में सामाजिक बंधनों से जकड़ीं नारियों की स्वतंत्रता और उनके अधिकार को लेकर अनेकों, कहानियों और उपन्यासों का सृजन किया। हिंदू समाज में पनप रही बुराइयों और नारियों

के हित संवर्धन पर भी उन्होंने अपने विचार रखे। इस तरह उनका चिंतन विशुद्ध मानवतावाद को दर्शाता है। वह एक प्रतिबद्ध साहित्यकार हैं और हिंदू–मुस्लिम इन दोनों ही समाजों में व्याप्त अच्छाइयों तथा बुराइयों की ओर संकेत करती हैं।

नासिरा शर्मा बहु आयामी प्रतिभा की धनी हैं। उनका लेखन देश की सीमा के बंधन को तोड़कर विदेशों में जीवन जी रहे पुरूष और स्त्री की पीड़ा को भी दर्शाता है। ईरान, इराक, अफगान, पाकिस्तान, सिरिया आदि अनेकों देशों की सामाजिक और धार्मिक स्थिति पर भी उनका साहित्य प्रकाश डालता है। लेखिका की स्पष्ट अवधारणा है कि नारियाँ चाहे भारत की हो अथवा विश्व के किसी अन्य देश की वे नारी होने की सजा पा रहीं हैं।

इ.स. 1960 के बाद का साहित्य समकालीन माना जाता है। आधुनिकता के संदर्भ में 'समकालीनता' और 'समसामयिकता' की व्याख्या विविध रूपों में की गयी है। डॉ. अंजनीकुमार दूबे, पुष्पपाल सिंह तथा और भी अनेकों विद्वानों ने 'समकालीनता' का अर्थ बताया है जिसका संक्षिप्त अर्थ 'कालावधिक्रम' माना जा सकता है। इसकी स्पष्ट पहचान है कि वह समय की महत्त्वपूर्ण समस्याओं से संघर्ष कर समाज को एक नयी दिशा प्रदान करती है। इसी तरह 'समकालीनता' और 'आधुनिकता' इन दोनों तत्वों को विद्वानों ने परिभाषित भी किया है। इंद्रनाथ मदान ने आधुनिकता को प्रश्नचिन्ह की निरंतरता माना है। उनकी इस परिभाषा से स्पष्ट होता है कि किसी भी बात को तर्क के आधार पर ही स्वीकार किया जा सकता है। आधुनिकता और समकालीनता में अंतर है। आधुनिकता हर युग को प्रभावित करती है क्योंकि वह सतत गतिशील है जबकि समकालीनता में ठहराव है। वह एक काल विशेष से संबंध रखती है। समकालीनता समाजोपयोगी धारणाएँ प्रदर्शित करती है, आधुनिकता समय सापेक्ष मान्यता है। हर नवीन अनुभवों के साथ आधुनिकता का जन्म होता है। दो भिन्न धर्मों के परस्पर मिलन से एक साझा संस्कृति का उदय होता है। नासिरा शर्मा ने विवाहोपरान्त अपना दाम्पत्य जीवन शनदार दंग से गुजारा। अंजु और अनिल उनकी दो संताने हैं। अंजु ने अरबी में एम.ए. किया। पश्चात प्रोफेशन आर्ट में सफलता प्राप्त कर माता–पिता का नाम रोशन किया। अनिल डाक्युमेंट्री व एड फिल्में बनाने में दक्ष है।

भारतीय वस्त्रविन्यास से सज्ज, गरिमामय, गौर वर्ण एवं सुदृढ शरीर नासिरा जी का बहिरंग व्यक्तित्व है। वह सरल, संयमी और रहम दिल नारी हैं। आगन्तुक का स्वागत मधुर मुस्कान से करना उनका स्वभाव है। धर्म निरपेक्ष भावना तथा सभी धर्मों का आदर करना उनकी नैतिकता है। वह असाधारण विचारों की लेखिका हैं। वह मानवतावादी हैं और उनका साहित्य सकारात्मक दृष्टिकोणवाला है। परिवेशगत अनुभूति और संवेदना उनके साहित्य के केन्द्रबिंदू हैं।

कहानी और उपन्यास साहित्य के दो प्रमुख अंग हैं। ये दोनों ही विधायें समाज में नैतिक गुणों को प्रोत्साहित करती हैं। पुरूषों की तरह महिला साहित्यकारों ने भी समाज में नैतिक गुणों को ऊँचा उठाया है। चित्रा मुद्‌गल, नमिता सिंह, मालती जोशी, मैत्रेयी पुष्पा, मेहरून्निसा परवेज़ मंजुला भगत आदि लेखिकाओं ने नारियों के पक्ष में लेखन किया। इन्हीं लेखिकाओं में नासिरा शर्मा का भी समावेश है।

नासिरा शर्मा सर्वतोमुखी प्रतिभा की धनी हैं और साहित्य की प्रत्येक विधा का स्पर्श किया है। उनकी कृतियों में नारियों के प्रति संवेदना और प्रेम स्पष्ट दिखायी देता है। धार्मिक सहिष्णुता और मानवतावाद उनके कथा और उपन्यास साहित्य में फैला हुआ है।

हिंदू और मुस्लिम दोनों धर्मों की धार्मिक भावनाओं का, मान्यताओं का आदर्श स्वरूप नासिरा शर्मा ने अपनी कहानियों और अपने उपन्यासों में स्थापित किया है। दोनों ही धर्मों के रूढ़िगत रिवाज, संस्कार, पर्व, उत्सव एवं भावना का सम्मान करते हुये उन्होंने धार्मिक सद्‌भावना और धार्मिक सहिष्णुता पर बल दिया है। उन्हें भारतीय संस्कृति से लगाव है यह बात उनकी कृतियों से सिद्ध होती है।

संदर्भ :

1. इंद्रनाथ मदान–आधुनिकता और सृजनात्मक साहित्य–राधाकृष्ण प्रकाशन–नई दिल्ली–प्र.स. 1995.
2. साधना शाह–हिंदी कहानी संरचना और संवेदना–वाणी प्रकाशन, 21, ए, दरियागंज, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण–2000.
3. पुष्पपाल सिंह–हिंदी कहानी–पिछले बीस वर्ष: नए सरोकार–अक्षर पर्व– सितंबर–2005.
4. मोहन राकेश–मलबे का मालिक–मोहन राकेश की सम्पूर्ण कहानियाँ–संपा. अनीता राकेश– राजपाल एण्ड संस, कश्मीरी गेट–दिल्ली– संस्करण– 1999.
5. राम दरश मिश्र– हिंदी कहानी: अंतरंग पहचान–वाणि प्रकाशन दरियागंज दिल्ली–प्र.सं– 2005
6. नासिरा शर्मा– औरत के लिये औरत–सामायिक प्रकाशन नई दिल्ली– प्र.स. 2003.
7. डॉ. शेख अफरोज फातेमा–सत्तरोत्तर भारतीय परिदृश्य–नासिरा शर्मा का कथा साहित्य– अतुल प्रकाशन कानपुर–प्र. सं. 2012.
8. धूमिल– संसद से सड़क तक–राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली– सं.– 2001.

Volume - 06 - Issue - 01, January - June, 2017/ISSN 2278-3199

ग्रामीण कृषक जीवन को दर्शाता प्रेमचंद का साहित्य

डॉ. मनीष जी. टेंभरे, 29, श्रीराम नगर, तुमसर, त. तुमसर, जि. भंडारा–441912 (महाराष्ट्र) Cell - 8055954038

हिन्दी का प्रथम आधुनिक उपन्यास श्रद्धाराम फुल्लौरी कृत 'भाग्यवती' है जिसका रचनाकाल 1877 ई. माना जाता है। हिन्दी में उपन्यास–रचना की प्रेरणा बंगला साहित्य से प्राप्त हुयी। भारतेन्दु युगीन हिन्दी उपन्यासों पर अपना मन्तव्य व्यक्त करते हुए आचार्य पं. रामचंद्र षुक्ल कहते है – ''नाटकों एवं निबंधों की ओर विषेष झुकाव रहने पर भी बंगभाषा की देखा–देखी नये ढंग के उपन्यासों की ओर ध्यान जा चुका था। इस समय तक बंगभाषा में बहुत से अच्छे उपन्यास निकल चुके थे। अतः साहित्य के इस विभाग की षून्यता षीघ्र हटाने के लिए उनके अनुवाद आवष्यक प्रतीत हुए।''

वर्तमान साहित्य की सर्वाधिक लोकप्रिय विधा उपन्यास है जिसमें एक युग, एक समाज की घटना, परिस्थितियाँ एवं आवष्यकताओं आदि का समावेष होता है। इ.एम.फॉस्टर के षब्दों में यदि कहा जाए तो – ''उपन्यास केवल कथात्मक गद्य नहीं है, यह मानव जीवन का गद्य है।'' डॉ. मूलर ने उपन्यास को मूलतः मानवीय अनुभव का वर्णन बताया है। मानवीय अनुभव यथार्थों एवं आदर्षों के आधार पर चलते हैं। मॅक्स मूलर ने उपन्यास को, इन्हीं सब कारणों एवं बातों के चलते, जीवन की आलोचना माना है। जीवन की आलोचना की बात जब हम करते हैं तो हमारे समक्ष षहरी और ग्रामीण दोनों ही जीवन अपनी–अपनी व्यवस्था, परम्परा, रहन सहन, आचार–विचार एवं दिनचर्या को लेकर उपस्थित हो जाते हैं। षहरी जीवन का उल्लेख होते ही उद्योगधंधें, चमक–दमक एवं लोक–लुभावन बनावटी व्यवहार आंखो के सामने तैर उठते हैं। वहीं ग्रामीण जीवन का नाम आते ही खेत–खलिहान, नदी–नाले, ताल–तलैय्या, झाड़–पहाड़, जंगल–झाड़ी एवं साधारण जीवन की एक रील सी दिमाग में चल उठती है।

उपन्यासों में समसामयिक युग–बोध एवं युग–चेतना अधिक व्यापक होते हैं। जीवन का यथार्थ युग–सत्य के रूप में प्रस्तुत करना उपन्यास का प्रमुख कार्य है। उसका कथानक मानव–समाज के युगीन जीवन चरित्र का ऐतिहासिक सत्य हैं, किन्तु इतिहास नहीं।

स्वातंत्र्योत्तर उपन्यासों में आर्थिक दृष्टि से पिछड़े गांवों का चित्रांकन किया गया है। स्वतंत्रता के बाद पंच–वर्षीय योजनाओं का षत–प्रतिषत झुकाव षहरों की ओर था। भारतवर्ष के सभी गांव विकास की दिषा से वंचित किये गये जबकि भारत गांवों में बसता है। षहरी जीवन जीनेवाले मुठ्ठीभर लोगों के लिए उद्योगधंधे थे और देष की 90 प्रतिषत जनता जो गांवों में निवास कर रही थी, के लिए कुछ भी नहीं। प्रथम पंच–वर्षीय योजना में कृषि को प्राथमिकता दी गयी थी। जलपूर्ति, षिक्षा, परिवहन, परिवार नियोजन जैसे कार्य–क्रमों पर बल दिया गया किन्तु क्रियान्वयन के परिणाम कुछ भी नहीं निकले।

आजादी के पूर्व भी आजादी के बाद भी भारतीय किसान को अपने खेत, हल और बैल तथा जमीन से प्यार था और है। देष का सच्चा किसान चाहे, वह हिन्दू हो या मुसलमान उसे अपने वतन और अपने कृषक जीवन से बेइम्तहां प्यार है। देष विभाजन के बाद जिन मुस्लिमों को भारत से प्रेम था तथा जो इसी देष में जन्में थे, कृषि कार्य के माध्यम से अपना जीवनयापन कर रहे थे उन्हें विभाजन एवं पाकिस्तान से कोई लेना देना नहीं था। भारत के सच्चे सपूत के रूप में उन्होंने अपना परिचय कुछ इस तरह से दिया – ''हम ना जाए वाले हैं कहीं, जायें ऊ लोग जिन्हें हल–बैल से षरम आती है। हम त किसान हैं तन्नू भाई, जहाँ हमारा खेत, हमारी जमीन तहाँ हम।''

स्वतंत्रता–प्राप्ति के बाद गांवों की दुर्दषा और बढ़ती गयी। भुखमरी एवं गरीबी ने जन सामान्य को अपने काल का ग्रास बनाने के लिए कमर कस लिया था। उससे बचने और दो जून की रोटी कमाने के उद्देष्य से गाँव वाले किसान, मजदूर आदि अपना घर और गाँव त्याग षहरों की ओर निकल पड़े क्योंकि काँग्रेस सरकार की सारी योजनाएँ शहरों के लिए थी। उपन्यासकार षिवप्रसाद सिंह अपने उपन्यास 'अलग–अलग वैतरणी' में ग्रामीण दुर्दषा को रेखांकित करते हुऐ कहते हैं – ''गाँव का जीवन नारकीय बनता जा रहा हैं। जहाँ न जीविकोपार्जन के पर्याप्त साधन रहे, न स्वमान रक्षा का विष्वास। अस्तु वहाँ से नगर की ओर पलायन स्वाभाविक हो जाता है। गाँव के निम्नवर्ग ही नहीं अपितु गाँव की सारी पढ़ी–लिखी उर्जा उस ओर चली जा रही हैं। अपढ़ गरीब रोजी–रोटी के लिए जा रहे हैं तो पढ़े लिखें सामाजिक सुरक्षा एवं आत्मसम्मान की रक्षा हेतु। यहाँ कोई रह नहीं पाता।''

स्वतंत्रता–प्राप्ति के बाद पंचायत राज की पहल हुयी। ग्रामीण जनों में यह विष्वास पैदा किया गया कि पंचायत राज पिछली (आजादी पूर्व की) पंचायतों से भिन्न होगा। यह सरकार का राज्य होगा और ग्रामवासियों की समस्याऐं ग्रामपंचायतों के माध्यम से हल की जाएंगी। किन्तु यह मिथ्या सिद्ध हुआ। जो लोग ब्रिटिष सरकार के पिटठू , जमींदार और दलाल थे वे देषभक्त बन

गए। पंच और सरपंच बनकर अपना उल्लू सीधा करने लगे और सामान्य वर्ग, सर्वहारा वर्ग, कृषक आदि से अपनी पुरानी रंजिष को नये ढ़ंग से भुनाने लगे। गांवों में पंचायत के नाम पर गुटबाजी फैलाने लगे। ग्राम विकास हेतु प्राप्त राषी को हड़पना इनका प्रमुख कार्य बन गया। भैरव प्रसाद गुप्त अपने उपन्यास में व्यक्त कहते हैं की – ''तुम्हें षायद मालूम नहीं कि हमारे गाँव को ही कितने कुओं, खाद के कम्पोस्टों, बीजों, खादों, नये तरह के हलों, मुर्गे–मुर्गियों, साड़ी की सहायता मिली किन्तु इनसे आम आदमी को कोई लाभ नहीं हुआ। सब महाजन और फारम के लोग हड़प गये।''

मुंषी प्रेमचंद ने अपने उपन्यासों के माध्यम से ग्रामीण जीवन व्यतीत कर रहे कृषक, मजदूर एवं अन्य छोटी जातियों का, जो उच्च वर्ण द्वारा त्याज्य एवं हेय थी, जीवनयापन चित्रित किया है। प्रेमचंद का ग्रामीण समाज किसी अंचल विषेष का प्रतिनिधित्व न कर सम्पूर्ण भारतीय ग्रामीण जीवनदर्षन की ओर इषारा करता है। उनके उपन्यासों में अथवा कहानियों में वर्णित ग्रामीण समस्या सम्पूर्ण भारत की समश्टिगत समस्या है। प्रेमचंद ने ग्रामीण जीवन को करीब से देखा और सहा है। किसानों पर हो रहे अन्यायों एवं अत्याचारों को जाना और समझा है तथा महाजनी षोशण से कृषकों को जो पीड़ा हुयी है उसके प्रति अपनी असीम संवेदना व्यक्त किया है।

तुलनात्मक दृष्टि से यदि देखा जाय तो प्रेमचंद और उनके समकालीन साहित्यकारों ने ग्रामीण जीवन को रेखांकित करते वक्त उसकी सार्वजनिकता को अपने लक्ष्य से ओझल नहीं होने दिया जबकि फणीष्वरनाथ रेणु ने अपनी कथा का आधार 'मैला आंचल' उपन्यास में मेरीगंज गाँव के परिवेष को बनाया है। यही एक मौलिक अंतर है। 'मैला आंचल' एक निष्चित भारतीय भू–भाग की व्यवस्था–दुरावस्था को दर्षाता है जबकि प्रेमचंद का 'गोदान' सम्पूर्ण भारत के गाँवों की अवदषा को रेखांकित करता है।

नगरों एवं महानगरों की विभीपिका को दर्षानेवाले उपन्यास मध्यमवर्गीय महानगरीय जनता के हाथों में आकर एक आंदोलन सा मचा देते हैं क्योंकि उपन्यासों में वर्णित समस्याएँ उनकी निजी जीवन की समस्याएँ हैं। जिन्हें पढ़ और समझकर मध्यमवर्गीय जन अपने विचारों, कुण्ठाओं एवं अन्याय के विरूद्ध नयी सोच, एवं समझ पैदा कर सकता है। धनिक वर्ग, उद्योगपतियों, सरकार एवं राजनायिकों के समक्ष धरना प्रदर्षन कर अपनी पीड़ाओं को उनके समक्ष रखकर न्याय की गुहार लगा सकता है और ऐसा होता भी आ रहा है। अनेकों बार सरकार और बड़े उद्योगपतियों को मध्यमवर्गीय जनता के सामने उनके हितरक्षार्थ घुटने टेकना पड़ा है जिसका परिणाम यही हुआ कि मध्यम वर्ग विकासोन्मुख हो अपनी आवष्यकताओं की पूर्ति में सफल होता गया। किन्तु क्या कभी किसान और मजदूरों के हितरक्षार्थ कोई आंदोलन सफल हो सका है ? जो आंदोलन हुए भी तो राजनेताओं की चालबाजी का षिकार बनकर रह गये। इन आंदोलनों से किसान और मजदूर को कम आंदोलन कराने वाले नेता को अधिक लाभ मिला है। नेताओं की वृद्धि और विकास का मूल कारण किसान, मजदूर एवं गरीब तबका ही रहा है जिनके सहारे वोट बटोरकर कुर्सी प्राप्त करते रहे। वर्तमान समय की आवष्यकता है ग्रामीण परिवेष के उपन्यासों की जो कृशकों, मजदूरों एवं गरीब सामान्य वर्ग के विकास को प्रोत्साहित कर सके।

वर्तमान समय में देष की कुल आबादी की अस्सी प्रतिषत जनता गांवों में निवास कर रही है। उनका जीवन कष्टमय और अभावग्रस्त है। उनके उत्पादनों पर षहरी धनीवर्ग गिद्ध की तरह मंडराते नजर आते हैं। उनका षोषण आज परम्परागत है।

यह सत्य है कि गांवों के भौतिक विकास कुछ हद तक हुए हैं किन्तु वहाँ जातिवाद, विकृत राजनीति, अवसरवाद, ईर्ष्या–द्वेष और अलगाववादी विचारधारा, भावनात्मक एकता में बाधक है। मानवीय मूल्य षून्य प्रायः हैं। डॉ. लाल साहब सिंह के अनुसार – ''ऐसे समय उपन्यासकारों का दायित्व और बढ़ जाता है। साहित्य को जीवन से जोड़ते समय भविश्य को दृष्टि से ओझल नहीं किया जा सकता। अस्तु आज की सबसे बड़ी समस्या नवीन जीवन मूल्यों की स्थापना की है।'' इन मानवीय मूल्यों की प्रतिस्थापना में उपन्यासकारों को अपना हाथ बटाना, काल की गरज है।

भारतीय संस्कृति गांवों से उजागर होती है न की नगरों या महानगरों से। इस संस्कृति का इतिहास आज या कल का इतिहास नहीं है। सदियों से चली आ रही परम्पराएँ, रीति–रिवाज आदि के दर्षन गाँव में ही सम्भव है। नगरों में तो आज पाष्चात्य सभ्यता करवटें भर रही है। इस संस्कृति को ऊंचा उठाने का काम हमारे हिन्दी के उपन्यासकार कर सकते हैं। डॉ. लाल साहब सिंह इस पक्ष पर अपना समर्थन देते हुऐ कहते हैं – ''उपन्यासों को भारतीय संस्कृति से जुड़े रहकर समाज को दिषा देने का गुरूतर भार भी वहन करना पड़ेगा, तभी वह सार्थक होगा। किसी अंचल अथवा गाँव का खंड चित्र देते समय भी उसमें समग्र जीवन की अभिव्यक्ति आवष्यक है। बाह्य परिवेष के साथ आंतरिक गहराई का महत्व भी होता हैं।''

संदर्भ :

1. द नॉवेल एण्ड द पीपुल : राल्क फॉक्स, इ.एम.फॉस्टर, किताब महल, अलाहाबाद, 1947.
2. अमृत और विश, अमृतलाल नागर, राजपाल ॲन्ड सन्स, दिल्ली.
3. स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यासों में युग–बोध, डॉ. लाल साहब सिंह, अभय प्रकाषन, कानपुर, 2005.
4. परीक्षा गुरू, लाला श्रीनिवास दास, ऋशभचरण जैन ॲन्ड कंपनी, दिल्ली, प्रथम संपादीत संस्करणः 1974.
5. हिन्दी साहित्य का इतिहास, पं.रामचंद्र षुक्ल, भारत भारती प्रकाषन, काषी, 2003.
6. आधा गाँव, राही मासूम रजा, राजकमल पेपरबॅक्स, तेरहवी आवृत्ति, 2014.
7. स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यासों में युग बोध–आंचलिकता, डॉ. लाल साहब सिंह, अभय प्रकाषन, कानपुर, 2005.
8. प्रेमचंद के जीवन दर्षन के विधायक तत्व, डॉ. कृणचंद्र पांडेय, रचना प्रकाषन, इलाहाबाद, 1970.

अर्थोत्पादनातील लिंगभेद आणि महिला सक्षमीकरण

डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र–विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, 310–ब, नविन नंदनवन, नागपूर–09 email:profdipakpawar@rediffmail Mob. 9423405816

भारतीय समाजव्यवस्थेतआजपर्यंतच्या काळात खऱ्या अर्थाने महिलांचा जो प्रवास झाला तो गुलामांकडून अधिक गुलामाकडे, अन्यायाकडून अधिक अन्यायाकडे आणि शोषणाकडून अधिक शोषणाकडे, असेच म्हणता येईल. यावरुन स्पष्टपणे लक्षात येते, की भारतीय समाजव्यवस्थेत महिलांचे स्थान नेहमीच दुय्यम आणि गौण राहिले आहे. त्यामुळे महिलांना त्यांच्या अनेक मानवी व नैसर्गिक हक्क पासून आणि विकास संधी पासून वंचित ठेवले आहे. तिचे सक्षमीकरण होऊ दिले नाही. शिक्षण, आरोग्य व पोषण, अर्थोत्पादन, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक संधीची समानता हे घटक, सर्वांर्थाने महिलांचे सक्षमीकरण करणारे घटक आहे. पण समाजव्यवस्थेच्या लिंगभेदी दृष्टीकोनामुळे या सर्वांना प्रभावित करुण महिलांचे सक्षमीकरण सर्वार्थाने होऊ शकले नाही. या शोधपर निबंधात अर्थोत्पादनातील लिंगभेदाचा महिला सक्षमीकरणावर काय प्रभाव पडला याचे समाजशास्त्र दृष्टीकोणातून विश्लेषण केले आहे.

संकल्पना–महिला सक्षमीकरण : महिलांच्या संदर्भात 'सक्षमीकरण' हा शब्द मागील काही दशकापासून वापरला जातो. परंतु त्या खऱ्या अर्थाने सन 1965 पासून महिला मुक्तीच्या चळवळीमुळे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर चर्चीला जात आहे. 1985 मध्ये नैरोबी येथे भरलेल्या 'आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत, ''महिलांना पुरुषांबरोबर कायदेशिर, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात तसेच शारीरिक, मानसिक व त्यांच्या कुटुंबात अथवा समुदायात आणि राष्ट्राच्या सांस्कृतिक पार्श्वभुमीमध्ये निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य व स्वायत्ता दिली जावी''[2] अशी मागणी करण्यात आली.

महिलांच्या संदर्भात 'महिला मुक्तता' म्हणजे 'महिला सक्षमीकरण' असाही अर्थ घेतला जातो, यासाठी शासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून कायदे बदलून घेतले जातात. परंतु हाही दृष्टीकोण चुकीचा आहे. 'महिला मुक्तते' पेक्षा 'सक्षमीकरण' ही संकल्पनाच वेगळी आहे. मॅक आयव्हर यांच्या मते 'सक्षमीकरण' म्हणजे, ''आजच्या राजकीय, आर्थिक व्यवस्थेत निर्बलांची कार्यक्षेत्रे दिवसेंदिवस संकोच पावत असल्या कारणाने प्रत्येकजण विकासाची समान ऊर्जा आणि इच्छाशक्ती निसर्गतः बाळगत असतात. त्यांना फक्त त्यासाठी अनुकूल वातावरण आणि समान संधी व साधने उपलबध करुन देणे, म्हणजेच एखाद्यावर असलेल्या विशिष्ट बाबींचा प्रभाव, दडपणूक, अन्याय किंवा अत्याचार दूर करणे होय.''[3]

जगातील सर्व समाजातील महिला–पुरुष भेदभाव कमी करण्याचे साधन या दृष्टीने महिला सक्षमीकरणाला पाहणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पुरुषांनी महिलांवर होणारे अत्याचार व अन्यायाला वाचा फोडून परंपरागत रुढींवर नियंत्रण ठेवण्याची आवश्यकता आहे. अर्थातच कमकुवत घटकांतील महिलांकरता आपल्या जीवनातील परिस्थितीवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी योग्य संधी देणे याचा अर्थ केवळ संसाधनातील वाटप नाही तर त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करुन पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण करणे असा आहे. महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांना आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी, आत्मविश्वासाप्रती अस्मिता, अवघड वाईट परिस्थितीत सकारात्मक विचार करुन तिला तोंड देण्यास सक्षम बनविते आणि विकास कार्यात त्यांचा सहभाग निर्माण करुन निर्णय घेण्यासाठी एका परिपक्व सशक्त महिलेची निर्मिती करणे असा करता येईल. अर्थातच, महिलांच्या मनात आत्मविश्वास, आपल्या अधिकारांच्या प्रती जागृती तसेच अन्यायाशी लढण्याची नैतिक ताकत व क्षमता प्राप्त होणे. जेणेकरुन आपल्यावर होणाऱ्या आर्थिक, सामाजिक तसेच पारंपारिक भेदभावांना ओळखून त्यांचा प्रतिकार करेल अशी महिला तयार करणे म्हणजेच 'महिला सक्षमीकरण' होय[4].

भारतीय संविधानात महिलांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यासाठीची वचनबध्दता तसेच महिलांना आदर व सन्मान प्रदान करणे ज्यामुळे भारतीय समाजात एकता व समानतेची अभिवृध्दी होऊ शकेल असे नमूद केले आहे. महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणून त्यांना अशा प्रकारच्या संधी उपलब्ध करुन देणे की ज्यामुळे त्या राष्ट्रीय विकासात आपला सहभाग सुनिश्चित करतील. विशेष प्रकारच्या समस्यांनी ग्रस्त महिला करिता विशेष प्रकारचे कार्यक्रम राबवून त्यांच्या स्थितीत सुधारणा केली जाईल. अशा प्रकारचे उद्दिष्ट महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात राज्यघटनेत ठेवयात आले आहे. महिला सक्षमीकरणाचे ध्येय राजकीय, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक तसेच आर्थिक क्षेत्रामध्ये त्यांचे कुटुंब, समुदाय, समाज तसेच राष्ट्राच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीत पुरुषांच्या बरोबरीने लैंगिक समानतेच्या आधारावर त्यांना वैधानिक व सामाजिक अधिकार प्रदान करणे हा आहे.[5]

महिला सक्षमीकरण प्रक्रिया ही वैयक्तिक गुणवत्तेचा सुधार, आत्मविश्वास संपादन करणे आणि अंगभूत

क्षमतांचा विकास आणि क्षमतांचा समाधानकारक वापर व सक्षमीकरणासाी सामुहिक भूमिका या तीन स्तरावरुन घडणे महत्त्वाचे आहे.

स्त्रियांचा इतिहास हा उतार–चढावाचा इतिहास आहे. भारताच्या सभ्यता आणि संस्कृतीमध्ये एका विशिष्ट काळात स्त्रियांची भूमिका महत्त्वाची होती. काही काळ असा होता की, ज्यात स्त्रियांना आर्थिक यातना सहन कराव्या लागल्या. त्यांचे शोषणसुध्दा झाले. 'स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा आणि भूमिका' प्रामुख्याने समाजाचे स्वरुप व समाजाचे वैशिष्ट्ये यावर अवलंबून असते. समाजातील परंपरा, रुढी चालिरीती कशा आहेत, समाज आधुनिक विचारांचा आहे की, परंपरागत विचारांना महत्त्व देणारा आहे, यावरुन सामाजिक परिस्थितीचे स्वरुप ठरत असते. तेव्हाच्या समाजव्यवस्थेत स्त्रिला तिच्या वृध्दावस्थेत पालनपोषण करु शकेल अशा पुरुषांची गरज होती. याचवेळी मुलांची गरज भासू लागली तर मुलगी नकोशी झाली. दुसरे, प्राचीन काळापासून वैदिक काळापर्यंत किंवा त्या नंतरसुध्दा लोक आपआपसात युध्द करत होते. त्यामुळे अस्तित्व रक्षणाच्या प्रश्नामुळेही मुलांची गरज जाणवली. धर्मग्रंथामध्ये मुलाला मोक्षाशी जोडण्यात आले. मुलाविना मोक्ष प्राप्ती अशक्य आहे ही शिकवण धर्मग्रंथातून दिल्या जाऊ लागल्याने लोक अधिकाधिक मुलांना जन्म देवू लागले. याच ठिकाणी लिंग गुणोत्तर प्रमाण असंतुलीत होण्यास सुरुवात झाली. प्राचीन काळात सुरु झालेली 'पुत्र म्हातारपणातील काठी' ही मानसिकता आजही आपल्या समाजात वास्तव्य करुन आहे. समाजातील स्त्रियांची उणीव भरुन काढण्यासाठी प्राचीन काळात युध्दाच्यावेळी स्त्रियांचे अपहरण करणे सुरु झाले. त्याचवेळी बलात्कार आणि स्त्रियांचा छळ सुरु झाला. तिसरे, पुरुष बाहेरची कामे करुन त्या बदल्यात स्त्रीचे पालन–पोषण करुन तिच्याकडून संभोग व संतान मिळवत असे. यावेळी पुरुषाने स्त्रीला शारीरिक सुख 'प्राप्तीचे साधन आणि मुलं निर्माण करण्याचे यंत्र' समजले. परंतु जेव्हा स्त्रीकडून पाहिजे तेवढे, पाहिजे तसे समाधान मिळाले नाही, तेव्हा मात्र घराच्या 'आतील' स्त्री–छळाला सुरुवात झाली. कुटुंबासाठी, पुरुषाच्या दृष्टीने बाहेरच्या कामाचे महत्त्व जास्त, तर स्त्रीने घरात राहून केलेले काम मात्र गौण होते. विकासाच्या प्रवाहात निर्माण झालेली मानसिकतेची सामाजिक संरचना आजही कायम आहे. या परिस्थितीमुळेच स्त्रीची विकास मार्गक्रमणात पिछेहाट झाली. कारण, शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या परिपक्व व विकसित पुरुषांचा समाजाच्या महत्त्वाच्या साधनांवर अधिकार स्थापित झाला. 'स्त्री घराची इज्जत' बनली. प्रजोत्पादनासारखे असाध्य आणि रहस्यमयी कार्य स्त्रियाच करु शकत होत्या, त्यामुळे पुरुषाने स्त्रीला 'देवी' चा दर्जा दिला व भावणिक बंधनात बांघले.[7]

निसर्गतःच स्त्रियांना शारीरिकदृष्टया पुरुषांपेक्षा अधिक प्रतिकारक्षम शरीर मिळाले आहे. 'मानवी जीवाला जन्म देणे' यासारखं महत्त्वाचं कामही स्त्रियांकडूनच होते. स्त्रियांच्या शक्ती संपन्नतेमुळे तर भारतीय समाजात स्त्रीला 'देवी'च मानले जाते. वैदिक युगात तर ''नर–नारी प्रोद्दरित मज्जंत भववारिधौ''[8] असे स्त्रियांविषयी म्हटले जायचे. याचा अर्थ विश्वरुपी समुद्रामध्ये डुबत्या नराचा (पुरुषचा) उध्दार नारी (स्त्री) करत आहे. प्रत्यक्षात मात्र कसोटयांच्या आधारे स्त्रियांचा विचार केला की, स्त्रीची कमजोरी सपष्ट होते. सामूहिक सत्ता प्राप्तीमध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या तुलनेतत मागे आहेत. जास्तीत जास्त निर्णय पुरुषांद्वारे घेतले जातात. स्त्रियांच्या स्वतंत्र निर्णयाची कदर केली जात नाही. मुख्यतः स्त्रियांसोबत दुहेरी मापदंड वापरला जातो. स्त्रियांच्या शक्तीवर संशय घेऊन तिला संधीपासून वंचित ठेवल्या जाते.

स्त्रियांच्या आर्थिक कार्यात सहभाग : स्त्रियांबद्दलच्या रुढीवादी, परंपरागत विचारांनी विसाव्या शतकाच्या आरंभापर्यंत स्त्रीला पिता, पती व पुत्र यांची आश्रित मानून स्त्रिला प्रामुख्याने घराच्या चार भिंतीमध्ये मर्यादित ठेवले. स्वयंपाक करणे, मुलं, पती व वृध्दांची सुश्रृषा करणे ही तिची कार्यकक्षा ठरली. स्त्री 'चुल आणि मूल' या परंपरागत भूमिकेत अडकल्याने स्त्रीयांचे काही अपवादात्मक उदाहरण सोडले तर घराबाहेरच्या कामांमध्ये स्त्रियांचे योगदान अत्यंत कमी असल्यासारखे होते. परंतु गेल्या काही दशकात स्त्रियांनी मोठया प्रमाणात घरकामाशिवाय कारखाने, नोकरी, बगीचे, खाणी, सरकारी कार्यालये, लघु व मोठे उद्योग आणि असंघटीत क्षेत्रातील पापड, जरी, विट भट्टी, रेशमी, हस्तकला, शिवणकाम विडी निर्मिती या कामात एक कामगार म्हणून नवीन भूमिकेतून आपली ओळख करुन दिली आहे. स्त्रियांच्या या भूमिकेत जन्म स्त्रियांप्रती समाजाचा बदललेला दृष्टिकोन, क्षीण होत असलेल्या रुढीवादी परंपरा, वाढती आर्थिक संस्कृती आणि कुटुंबावर वाढत्या आर्थिक दबावांचा परिणाम आहे. आर्थिक जगातील स्त्रियांच्या या प्रवेशामुळे सूक्ष्म स्तरावर कुटुंब निर्मिती तर व्यापक स्तरावर राष्ट्र निर्मितीला गती मिळाली आहे.

मुख्यतः दोन मुद्दे आर्थिक रुपाने सक्रीय स्त्री कामगाराकडे आकर्षित करते. त्यामध्ये एक म्हणजे देशांमध्ये संघटीत आणि असंघटीत क्षेत्रामध्ये स्त्री कामगारांची कमी संख्या हे होय. आर्थिक क्षेत्रातील स्त्रियांचा सहभागीता दर हा अत्यंत कमी आहे. तर देशातील पुरुषांचा सहभागीता दर आणि स्त्रियांचा

सहभागीता दर यामध्ये 26 टक्के इतके लैंगिक अंतर आहे. हे अंतर बिहारमध्ये सर्वाधिक म्हणजे 29 टक्के आहे. दुसरा मुद्दा असंघटीत क्षेत्रातील उदा. पापड, विडी, विटभट्टी, हस्तकला, बांगडी उद्योग इत्यादी कार्यात स्त्री कामगारांचा अत्याधिक आर्थिक, शारीरिक, मानसिक आणि लैंगिक शोषण होते. ही बाब 2001 च्या दुसऱ्या श्रम आयोगाने सुध्दा मान्य केली आहे. या क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रियांना केवळ कच्ची सामुग्रीच दिली जात नाही, तर त्यांना नियोजनकर्ते व ठेकेदार सुध्दा कमी पुरवठा करतात आणि कमी मजूरी देतात. त्यामुळे त्यांच्या श्रमाचे राष्ट्रीय उत्पन्नात असलेले योगदान फारच कमी राहते.

स्त्री–कामगार : भारताच्या श्रमशक्तीमध्ये स्त्री कामगारांचा मोठा सहभाग आहे परंतु रोजगाराचा स्तर आणि गुणवत्ता या दृष्टीने स्त्रिया पुरुषांच्या मागे आहेत. देशात 40 करोड श्रमिकांमध्ये 27.4 करोड (69 टक्के) पुरुष आहेत. तर 12.04 करोड (31 टक्के) स्त्री श्रमिक आहेत. भारतात 2011 च्या जनगणनेनुसार स्त्री कामगारांची संख्या 25.51 टक्के आहे म्हणजे देशातील 49 करोड 60 लाख स्त्रियांपैकी 12 करोड 72 लाख 20 हजार स्त्रिया कामगार आहेत तर ग्रामीण क्षेत्रातील स्त्री कामगारांपैकी 87 टक्के कृषी मजूर आहेत. तर ग्रामीण क्षेत्रातील 80 टक्के स्त्री कामगार गृहउद्योग, लघु–मोठे उद्योग, व्यवसाय, नोकरी किंवा गृहनिर्माण यासारख्या क्षेत्रात काम करतात.[10]ढोबळ मानाने श्रमशक्तीचे संघटीत आणि असंघटीत अशा दोन वर्गात विभाजन केले जाते. श्रमशक्तीचा अधिक हिस्सा असंघटीत क्षेत्रात आहे. असंघटीत क्षेत्रात 37 करोड (93 टक्के) श्रमशक्ती तर 2. 97 करोड (7 टक्के) संघटीत क्षेत्रात काम करीत आहे. असंघटीत क्षेत्रातील श्रमशक्तीचे 25.11 करोड (62 टक्के) पुरुष तर 11.69 स्त्रिया आहेत. 12.4 करोड स्त्रियांपैकी 87 टक्के ग्रामीण आणि 13 टक्के शहरी क्षेत्रात काम करतात. क्षेत्रीय वितरण पाहावयाचे झाल्यास स्त्री कामगारांच्या एकूण संख्येपैकी 69 टक्के स्त्रिया असंघटीत क्षेत्राशी संलग्न आहेत तर 2005 च्या दुसऱ्या श्रमआयोगाने कामगारांची संख्या ज्या उद्योगामध्ये जास्त आहे. अशा दहा उद्योगांची यादी जाहीर केली त्यात तंबाखू उद्योग प्रथम क्रमांकावर आहे.[11] मुख्य उद्योगातील स्त्री कामगारांच्या संख्येचे विश्लेषण करतांना एक गोष्ट स्पष्ट होते, की जास्तीत जास्त स्त्रिया सामुदायिक, सामाजिक आणि खाजगी सेवा क्षेत्रासारख्या असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत आहेत आणि विद्युत, गॅस आणि इत्यादी क्षेत्रामध्ये स्त्रियांना फारच कमी रोजगार मिळाला आहे.

स्त्री कामगार एक दृष्टीक्षेप : स्त्री आणि पुरुष आपल्या उपजिवीकेसाठी वेगवेगळया प्रकारची कामे करीत असतात. सर्वांचा उद्देश आपला उदरनिर्वाह चालविणे हा असतो. त्यामुळे कामाचे वेगवेगळे प्रकार पडतात. कामाच्या सर्वसाधारपणे मजूरी असे समजले जाते. मजूरीचे विविध लेखकांनी विविध व्याख्या केलेल्या आहेत ते पाहणे प्रस्तुत प्रकरणासाठी आवश्यक ठरते.

मजुरी म्हणजे काय? बेनहॅकच्या मते, ''मालकाने कामगाराला केलेल्या कामगाबद्दल दिलेल्या रकमेला मजुरी असे म्हणतात.''[12]

पी.एच. स्ट्रेटॉफ यांच्या मते, ''मजुरी म्हणजे उपयोगितांची निर्मिती करणाऱ्या श्रमाबद्दल प्राप्त होणारा मोबदला होय.'' म्हणून मजुरी ही कामगाराला त्यांच्या श्रमाबद्दल मिळणारी किंमतच होय.

वरील व्याख्यांच्या आधारे असे म्हणता येईल की, ''कामगाराला त्याच्या बौध्दिक व शारीरिक श्रमाबद्दल मोबदला देणे म्हणजे मजुरी होय.[13]

स्त्रियांच्या मजुरीतील विषमता : ''अनेक उद्योगधंधात स्त्री मजुरांच्या मजुरीचे दर पुरुष मजुराच्या दरापेक्षा कमी असतात. या परिस्थितीला अनेक कारणे आहेत ती कारणी खालीलप्रमाणे

1.काही उद्योगात स्त्री कामगारांना काम देण्यास मज्जाव असतो त्यामुळे काही उद्योगधंदयातच स्त्री कामगारांची जास्त जर्दी होते. काही विशिष्ट कामातच स्त्री कामगारांचा जास्त ओढा असतो म्हणून त्यांना मिळणारी मजुरीही कमी असते.

2.काही उद्योगधंद्यात स्त्रिया आणि पुरुष एकत्र काम करु शकतात. तेथेही स्त्रियांना कमी मजुरी दिली जाते कारण स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी कार्यक्षम असतात, अवघड कामे त्यांना झेपत नाहीत, केवळ एक गरज म्हणून त्या कामावर आलेल्या असतात, त्यामुळे कधी काम सोडून जातील याचा नेम नसतो. असे अनेक गैरसमज स्त्री कामगारांना कमी वेतन देण्यामागे असतात.

3. काही उद्योगधंधात स्त्रिया या पुरुष कामगारा इतक्याच कार्यक्षम असतात आणि त्या पुरुष कामगाराच्या बरोबरीने काम करतात. तरीसुध्दा स्त्रियांना स्त्रिया म्हणून कमी मजुरीवर काम करावे लागते.[14]

स्त्रियांची असहाय्य परिस्थिती, त्यांचे समाजातील दुय्यम स्थान, स्त्रियांच्या बाबतीतील पूर्वग्रह ही यामागील कारणे काही आहेत. बौध्दिक कामाच्या बाबतीत मात्र स्त्री–पुरुषांना समान वेतन दिले जाते.

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेमधील सर्वच क्षेत्रांमध्ये स्त्रिया काम करीत असलेल्या दिसून येतात. परंतु शेतीक्षेत्राच्या तुलनेत इतर क्षेत्रांमधील स्त्री कामगारांची संख्या व प्रमाण बरेच कमी आहे. इतर राज्यांच्या तुलनेत आंध्रप्रदेश, गुजरात, कर्नाटक, केरळ, महाराष्ट्र, तामिळनाडू व बंगाल या राज्यामधील स्त्री कामगारांची संख्या मोठी आहे. डॉ. प्रभाकर देशमुख यांच्या मते, 'औद्योगिक क्षेत्रामधील काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांपैकी

85 स्त्री कामगार याच राज्यामधील उद्योगात गुंतलेल्या आहेत.'[15]

स्त्री कामगारांचा आढावा : प्राचीन काळातील स्त्रिया या सर्वच क्षेत्रामध्ये काम करीत होत्या. परंतु वैदिक काळात पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेला महत्त्व प्राप्त झाल्यामुळे स्त्रियांनी गृहिणी राहणे अधिक चांगले समजले जात होते. त्यांनतर म्हणजे मध्यकाळापासून तर आजच्या आधुनिक युगापर्यंतही मजुरी करण्याचे काम फक्त कनिष्ठ वर्गातील स्त्रियाच करीत होत्या. मध्यम व उच्च वर्गातील स्त्रियांनी बाहेर काम करणे हीन मानले जात होते, परंतु आज परिस्थिती बदलली आहे. समाजाच्या सर्वच वर्गातील स्त्रिया अर्थार्जन करण्याच्या प्रयत्न करीत आहे. या प्रवृत्तीमुळे स्त्री कामगारांच्या संख्येत वाढझालेली दिसून असली तरी पण ही संख्या अत्यंत अल्प आहे.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या अहवालानुसार स्त्री कामगारांची संख्या स्त्रियांच्या एकूण संख्येच्या 1/3 असावयास पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेनी संकलित असलेल्या आकडेवारीनुसार भारतीय स्त्रियांपैकी फक्त 13.2 टक्के स्त्रिया आर्थिकदृष्टया कामगार या क्षेत्रात मोडतात. सोव्हिएत रशियामध्ये हे प्रमाण 44 टक्के, रुमानियामध्ये 48 टक्के तर इग्लंडमध्ये हे प्रमाण 32 टक्के होते. आपल्या देशात अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांपैकी 80 टक्के स्त्रिया शेतीक्षेत्रातच काम करीत आहेत.

1951 ते 1957 या 20 वर्षाच्या काळात सर्वच क्षेत्रात झपाटयाने विकास घडून आला तसेच रोजगाराच्या सोयीचाही विस्तार झाला. स्त्रियांना बऱ्याच संधी उपलब्ध करुन देण्यात आल्या पण स्त्री कामगारांच्या सहभागात वाढ होण्याऐवजी स्त्री कामगारांचे एकूण कामगारांशी असलेले प्रमाण कमी होत गेले. 1951 ते 1971 या 20 वर्षात स्त्री कामगारांचे प्रमाण 1000 पुरुष कामगारांमागे फक्त 210 स्त्रिया एवढे खाली आले. 1971 ते 1981 या दहा वर्षाच्या काळात हेच प्रमाण 1000 पुरुष कामगारांमागे फक्त 190 स्त्री कामगार एवढे घटले.[16] 2017 मध्ये त्यांचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर वाढत आहे.

एकीकडे भारताची दिवसेंदिवस प्रगती होत आहे. सर्वच क्षेत्रात विकास घडून येत आहे. रोजगारांच्या सोयीही बऱ्याच प्रमाणात होत आहेत. स्त्रियांचे शिक्षण व जागरुकता यामध्ये वाढझाली आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांशी स्पर्धा करीत आहेत तर दुसरीकडे सर्व अनुकूल परिस्थिती असूनही स्त्रियांचा पाहिजे तेवढा सहभाग दिसून येत नाही. याची विविध कारणे सांगितली जातात. उदा. काम करीत असतांना स्त्री कामगार गप्पा मारतात, त्यांना कामाचा उरक नसतो, क्षुल्लक कारणावरुन त्या गैरहजर राहतात, कोणतेही काम कौशल्याने करण्याची त्यांची प्रवृत्ती नसते इत्यादी.

भारतातील कामगार वर्ग किंवा श्रमिक वर्ग नऊ शाखात विभागलेला असून या सर्वच शाखांत स्त्री कामगार कमी अधिक प्रमाणात राबत आहेत. या नऊ शाखांतील स्त्री कामगारांचे ढोबळमानाने तीन गट करता येतात, ते खालीलप्रमाणे.

1) शेती व तत्सम कामात राबणाऱ्या ग्रामीण स्त्रिया
2) उद्योगधंद्यामधल्या मजूर स्त्रिया
3) नोकरी पेशा सेवावृत्ती करणाऱ्या स्त्रिया

1) शेती व तत्सम कामात राबणाऱ्या मुख्यत्वे ग्रामीण स्त्रिया : शेतीतील सर्वच प्रकारची कामे स्त्रियांना करावी लागतात. ''1961 मध्ये शेतमजूर स्त्रियांची संख्या 1.42 कोटी होती.'' हीच संख्या ''1971 मध्ये 1.58 कोटी एवढी नोंदविली गेली.'' आणि ''1981 मध्ये हीच संख्या 6.46 कोटी, 1991 ला 7.05 कोटी,2001 ला 4.51 कोटी, 2011 ला एकदम 24.0 कोटी इतकीझाली आहे.''[17] शेतीतील पेरणी–खुरपणी अशी सर्वच प्रकारची कामे स्त्रिया करतात.

शहरात मजुरीसाठी येणारे लोक मुख्यत्वे करुन भूमिहिन असतात. अल्पभूधारक तसेच दारिद्र्यरेषेच्या आतबाहेर घुटमळणारे असतात. **बाबुलाल गांधी** यांच्या मते, त्यांच्यांत अस्पृष्य आणि आदिवासी यांचा भरणा जवळजवळ 60 टक्के असतो'' आपल्या देशातील ''खालच्या थरातील फार मोठया संख्या संख्येने स्त्रिया शारीरिक कष्टाचे व मेहनतीचे काम करतात. त्यांचे प्रमाण 90 टक्के आहे.''[18] त्यांचे मुख्य काम म्हणजे विटा तयार करणे, गारा तयार करणे, चुना वाहून नेणे, सडकेवर टाकण्यासाठी गिट्टी फोडण्याचे काम करणे, बांधकामासाठी मदत करणे इत्यादी प्रकारची कामे हया स्त्रिया करतात.

2) उद्योगधंद्यामधल्या मजूर स्त्रिया : शेतीच्या खालोखाल संघटीत उद्योगधंदे व कारखान्यात स्त्रिया काम करतात. ''1977 मध्ये 2.07 कोटी औद्योगिक कामगारांमध्ये स्त्रियांची संख्या 25 कोटी (12 टक्के) एवढी होती तर 2004–2005 ला 37 टक्के आणि 2009–2010 ला मात्र 29टक्के इतकी होती.[19]औद्योगिक क्षेत्रात त्यांची स्थिती शेतीच्या कामांपेक्षा काही बाबतीत वेगळी आहे. मजूर एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून कामावर घेण्यात येतो व कामाच्या क्षेत्रात कामगार कायद्यामुळे प्रत्येकालाच काही संरक्षण उपलब्ध असते. ज्या उद्योगात यंत्राचे गुंतागुंतीचे काम विशेष नाही. अशा उद्योगात स्त्रिया मोठया संख्येने राबतात. घरातील माणसे चांगले कमावणारे असले तरी त्यांना काम करावे लागते. कारण पुरुषांच्या पगाराचा बहुतेक पैसा दारु, जुगार आदि सारख्या वाईट व्यसनांवर खर्च होतो. त्यामुळे घरातील

मुलाबाळांची पूर्ण जबाबदारी स्त्रियांवरच येऊन पडते. अशा स्त्रियांचे जीवन घरात व घराबाहेर दोन्ही ठिकाणी संघर्षाचे होऊन बसते. शेती व उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांमधील स्त्रिया मोठया प्रमाणात शरीरश्रम करणाऱ्या आहेत.

3) नोकरी पेशा सेवावृत्ती करणाऱ्या स्त्रिया : नोकरी पेशा व सेवावृत्ती करणाऱ्या स्त्रिया पांढरपेशा असून त्या शिक्षण, आरोग्य, समाजकल्याण आदि कार्यात गुंतलेल्या आहेत. समाजाच्या प्रगतीला हातभार लावणाऱ्या कामास स्त्रियांच्या नेमणुकीबाबत कुचराई केली जाते.

श्रमिक स्त्रियांच्या केलेल्या कायद्याच्या अंमलबजावणीत चालढकल करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या विचित्र परिस्थितीत श्रमिक स्त्रियांच्या अडचणी समजून घेण्याचाही कोणी प्रयत्न करीत नाही. स्त्रियांचे अज्ञान जास्त प्रगाढ असल्यामुळे त्यांना सर्वच अडचणी जास्त जाचक होतात. स्त्री या नात्याने पुरुषांपुढे नमून वागणे आदि सारखी परंपरागत सामाजिक बंधनेही पाळावी लागतात.

मजूर स्त्रियांची संख्या वाढत आहे. नियमाने दररोज काम मिळेलच याची त्यांना शाश्वती नसते. पोट हातावर असल्याने काम न मिळाल्यास उपवास काढावे लागतात. काम मिळते तेव्हाही पुरुषांच्या तुलनेने 'समान काम समान वेतन' या न्यायाने त्यांना मजुरी मिळत नाही. स्त्रियांची मजुरी सर्वत्रच कमी असते. ''किमान मजुरीचा कायदा'' कदाचित त्यांना लागूही नसावा. कारण ''किमान मजूरी नमूद करतांना उल्लेख मजुरांचा न करता फक्त पुरुष मजूरांचा उल्लेख आढळतो.'' इतर कायदेही या क्षेत्रात लागू नाही. कामाच्या वेळा ठरलेल्या नाहीत. कामाच्या अवधीचे नियंत्रण नाही. प्रसुतीची रजा नाही, काम करतांना इजा झाली तरी औषध पाण्याची जबाबदारी मालकावर येत नाही, पाळणाघरे उपलब्ध नाहीत, मुल आजारी पडले तरीही त्यांच्याकडे लक्ष द्यायला वेळ नसतो. घरकाम या स्त्रियांना कधी चुकत नाही. पाणी आणणे, भाकरतुकडा करणे, झाडलोट करणे, भांडी घासणे आदि कामे करुन त्या कामावर जातात. कामावरुन घरी येईपर्यंत अंधार पडलेला असतो. पावसाळयाच्या दिवसात त्या दिवसभर पावसात भिजतात व रात्री गळणाऱ्या छपराखाली मुले पोटाशी धरुन रात्रभर बसून राहतात. या कष्टाच्या जीवनातून त्यांना कुठेही आशेचा किरण दिसत नाही कारण सर्वच मजूर वर्ग अगतिक असतो. काबाडकष्टाने का होईना पण पोटाला ओला कोरडा घास मिळेल. या आशेने या स्त्रिया कामाच्या शोधार्थ नाइलाजास्तव घराबाहेर पडतात.[20] संघटना करुन आपली ही स्थिती सुधारण्याचा मार्ग त्यांच्या बाबतीत अत्यंत दुष्कर आहे. कारखान्यांतील मजूरवर्ग एकत्र काम करतो. तो संघटीत होऊ शकतो. सामाजिक परिस्थिती जाणण्याची कुवत त्यांच्या अंगी असते.

''खालच्या वर्गातील स्त्रिया काम करीतच जन्मतात व त्यांचा शेवटही काम करीतच होतो.'' उदा. मुलगी लहान असते तेव्हापासून मुलगी लहान असते तेव्हापासून तिच्यावर लहान भावंडे सांभाळण्याची जबाबदारी येवून पडते. थोडी मोठी झाली की, आईबरोबर तिला कामाला जावे लागते व तेवढयाच कमावता एक हात वाढतो. म्हणून तिला कामावर नेले जाते तिला शिक्षणापासून वंचित ठेवले जाते. परिणामतः तिच्या आईने लहानपणापासून ज्या हालअपेष्टा भोगल्या आहेत त्याच तिच्या नशिबी असतात. बाल्यावस्थेपासून कामाच्या रगाडयात चेंगरलेली ही मुलगी मृत्यूची गाठ पडेपर्यंत कष्ट उपशीत असते. या काबाडकष्टाची कुठे दाद नाही की नोंद होत नाही.[21]

स्त्री कामगारांच्या समस्या : मुनींनी व ऋषींनी वेदांत व पुराणात स्त्रियांचे महत्त्व केलेले असले तरी प्रचलित भारतीय समाजव्यवस्थेत मात्र स्त्रियांना दुय्यम व गौण स्थान आहे. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेत असलेले स्त्रियांचे दुय्यम स्थान, स्त्री–पुरुषांच्या वेतनातील विषमता, अशिक्षितपणा, बेरोजगारी, नोकरी व्यवसायात स्त्रियांच्या मुक्त प्रवेशासंबंधी नकारात्मक धोरण 'चूल व मूल' या चौकटीत बहुसंख्य स्त्रियांची झालेली जखडणूक, कुपोषणातून उद्भवणाऱ्या आरोग्यविषयक समस्या, स्त्रियांना आजही भेडसावत आहेत.

या समस्यांतून स्त्रियांची सोडवणूक करण्यासाठी व स्त्री कामगारांच्या कल्याणासाठी कायद्याने तरतुदी करण्यात आल्या आहेत पण स्त्रियांना कामच दिले नाही तर कायद्याच्या तरतुदी पाळण्याची जबाबदारी अधिकारी वर्गावर पडत नाही. अधिकारी वर्गाला कामगारांच्या पिळवणूक अभिप्रेत असते. हे कामगार जेव्हा असंघटीत असतात तेव्हा तर त्यांच्या पिळवणूकीला अंत राहत नाही. स्त्री कामगार हा कामगार क्षेत्रातील अत्यंत दुर्बल घटक आहे. स्त्री कामगारांत कुठल्या प्रकारच्या संघटना नव्हत्या आणि आजही पुरेशा प्रमाणात स्त्रिया संघटीत नाही. 20 कोटी स्त्री कामगार असंघटीत असल्याचे श्रमशक्ती अहवालात नमूद केले आहे.[22]

स्त्री कामगारांना सुरक्षितता लाभण्याकरिता करण्यात आलेले कायदे : अधिकार वर्गाकडून होणारी पिळवणूक बंद करुन स्त्री कामगारांना आर्थिक व सामाजिक सुरक्षितता मिळवून देण्याच्या हेतूनेच वेगवेगळे श्रमविषयक कायदे करण्यात आले. ''आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेने 1991, 1935, 1951, 1958 अशा निरनिराळया वर्षी संमत करण्यात आलेल्या कायद्यांतील तरतुदीनुसार स्त्री कामगारांना संरक्षण मिळवून

देण्यासाठी विशेष प्रकारच्या तरतुदी केल्या पाहिजेत हे स्पष्ट केले आहे.

रात्रीच्या वेळेस स्त्री कामगारांकडून काम करुन घेण्यावर कारखाना कायदा (1948), खाण कायदा (1952), मळे श्रम कायदा (1951) या कायद्यानुसार प्रतिबंध घालण्यात आला आहे.

स्त्रियांची काम करण्याची स्थिती कशी असावी याबाबतीत भारतीय कारखाना कायद्यामध्ये विस्तृत नियम तयार करण्यात आले आहेत. कर्मचारी राज्य विमा कायद्यानुसार कोणत्याही विमा उतरविलेल्या कामगाराला गर्भधारणा झाली असेल तर तिला मातृत्व लाभ प्राप्त करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. स्त्री कामगारांना बाळंतपणापूर्वी व त्यानंतर एकूण 12 आठवडे सेवेतून सुट्टी देण्यात यावी अशी आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेने 1919 साली एक ठराव पास करुन शिफारस केली होती. परंतु अनेक अडचणींमुळे ही शिफारस अंमलात आणण्याच्या दृष्टीने आवश्यक तो कायदा करणे भारत सरकारला शक्य झाले नाही. नंतरच्या काळात स्त्री कामगारांना मातृत्वलाभ मिळवून देण्याकरिता आवश्यक ती उपाययोजना करण्याची गरज जास्त तीव्र झाल्यामुळे निरनिराळया राज्य सरकारांनी स्त्री कामगारांना मातृत्व लाभ मिळवून देण्याकरिता आवश्यक असलेले कायदे केले.[23]

देशातील बहुतेक राज्य सरकारांनी असे कायदे केले असले तरी या कायद्यांमध्ये अनेक दृष्टींनी बरेच अंतर आहे. राज्य सरकारांनी केलेल्या या कायद्यांशिवाय 'स्त्री कामगारांना मातृत्व लाभ मिळवून देणारे व केंद्रीय स्तरावरुन करण्यात आलेले पुढील तीन कायदे अस्तित्वात आहेत.'

1) खाण मातृत्वलाभ कायदा 1941
2) राज्य कर्मचारी विमा कायदा 1948
3) मळे श्रम कायदा 1951

मातृत्व लाभ मिळवून देणाऱ्या वेगवेगळया कायद्यांमध्ये एकसूत्रीपूणा अभाव असल्यामुळे 1961 साली केंद्रीय स्तरावरुन मातृत्व लाभ कायदा करण्यात आला. या कायद्यानुसार स्त्री कामगारांना मिळणारा मातृत्वलाभाचा अवधी बाळंतपणाची सहा आठवडे व बाळंतपणानंतर सहा आठवडे असा एकूण 12 आठवडयांचा आहे. ''स्त्री कामगारांना मिळणारा आर्थिक लाभ हा प्रत्यक स्त्री–कामगाराला मिळणाऱ्या सरासरीएवढा राहिल अशी या कायद्यात 1972 साली दुरुस्ती करण्यात आली आहे.

खाण मातृत्वलाभ कायदा (1941) नुसार खाणीमध्ये काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना मातृत्वलाभ उपलब्ध करुन दिला जातो. या कायद्यानुसार खाणींमधील स्त्री कामगारांना दररोज 75 पैसे या दराने आठ आठवडयांच्या मुदतीकरिता मातृत्वलाभ उपलब्ध करुन दिला जातो. मळयांमध्ये काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांना मातृत्वलाभ उपलब्ध करुन देण्याच्या दृष्टीने 1951 च्या मळे श्रम कायद्यात तरतूद करण्यात आली आहे.

या वरील कायद्यांनुसार स्त्री कामगारांना मातृत्वलाभ मिळत असला तरी मोलमजूरी करुन ज्या स्त्रिया उदरनिर्वाह करतात. त्यांच्याकरिता कोणत्याच कायद्यात मातृत्वलाभाची तरतूद नाही. बाळंतपणाची शेवटच्या दिवसापर्यंत त्या काम करतात व बाळंतपणानंतरही लवकरच कामाला लागतात. सर्वच दृष्टीने मोलमजूरी करणाऱ्या स्त्रिया उपेक्षित आहात.

राष्ट्रीय श्रम आयोगाने केलेल्या शिफारशी : तळागाळातील रोजंदारीवर काम करणाऱ्या स्त्रियांच्या कामाचे मूल्यमापन त्यांना योग्य तो मोबदला मिळण्यासाठी ''श्रम आयोगाने अनेक शिफारशी केल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख शिफारशी खालीलप्रमाणे''

1. स्त्रियांना कोणत्याही पातळीवर प्रतिनिधीत्व दिले गेलेले नाही, म्हणून गावागावांतील निरनिराळया संस्थांवर त्यांना प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे.
2. मजूर मंत्रालयाच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा स्त्रियांना लाभ घेता यावा म्हणून स्त्रियांसाठी आर्थिक मंडळे स्थापन करण्यात यावीत.
3. पोलीस, जंगलरक्षक, कोर्ट व कुटुंब नियोजनाचे अधिकारी यांच्याकडून होणारा स्त्रियांचा छळ थांबविण्यात यावा.
4. पाळणाघरे, बँकाकडून सहजपणे कमी व्याजाने कर्ज, वैद्यकीय मदत व शिक्षण, कंत्राटदाराच्या कचाटयातून सुटका मिळण्याबाबत उपाययोजना करण्यात यावी.
5. रोजगार मिळवून देणे, खास विकास योजना तयार करणे.
6. दैनंदिन गरजेच्या पाण्यासाठी 4–4 मैल चालावे लागते म्हणून पाणी पुरवठयाच्या योजना तयार कराव्यात.
7. स्त्री–पुरुषांना 'कामाचा हक्क' हा मुलभूत हक्क म्हणून बहाल करावा. राष्ट्रीय व प्रादेशिक पातळीवर किमान वेतन दर निश्चित करावा.
8. समान संधी आयोग स्थापन करावा त्यात स्त्रियावरील होणारे अन्याय दूर करण्यासाठी एक शाखा असावी.
9. स्त्री कामगारासंबंधीच्या कायद्यांची योग्य अंमलबजावणी होते किंवा नाही हे पाहण्यासाठी सरकार, कामदार व कामगार विशेषतः स्त्रियांसाठी त्रिपक्षीय मंडळे स्थापन करावीत.
10. स्त्री कामगारांचे कल्याण व सामाजिक सुरक्षितता यासाठी मध्यवर्ती निधी स्थापन करण्यात यावा.

11. कायद्याची अंमलबजावणी करणे श्रम विभागाची जबाबदारी असल्यामुळे त्यात असंघटीत कामगारांसाठी एक शाखा असावी व त्यात स्त्रियांना प्रतिनिधीत्व देण्यात यावे.
12. स्त्रियांच्या संघटना, कामगारांचे प्रतिनिधी व अधिकारी यांना स्त्री कामगारांना प्रत्यक्ष भेटून तक्रारी दाखल करण्याचा अधिकार असावा.
13. संपर्क माध्यमांनी असंघटीत स्त्रियांच्या अदृश्य कार्याला दृश्य स्वरुप देऊन त्यांचे प्रश्न मांडून समाज जागृती निर्माण करण्याचे व या माध्यमांद्वारे स्त्रियांना प्रशिक्षण देण्याचे काम करावे.[24]

स्त्री कामगारांचे संरक्षण करण्याच्या दृष्टीने या सर्व शिफारशी व कायद्याच्या तरतुदी असल्या तरी स्त्री कामगारांकरिता उपलब्ध करुन देण्यात आलेले लाभ प्रत्यक्षात त्यांना मिळतच नाहीत. 1975 हे वर्ष भारताने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून उत्साहाने साजरे केले परंतु भारतामधील स्त्री कामगार अजूनही कामगार क्षेत्रातील एक अत्यंत दुर्बल, दुर्लक्षित, उपेक्षित व शोषित घटक आहे. अनेक समस्या त्यांना आजही भेडसावत आहेत.

या समस्यांतून मार्ग काढून स्त्रियांची उक्ती कशी करता येईल यावर भर देण्यात येत आहे. केंद्र शासन, राज्य शासन व सेवाभावी संस्था व व्यक्ती आपापल्या परीने स्त्रियांच्या कल्याणासाठी प्रयत्नशील आहेत. विविध पंचवार्षिक योजनांद्वारे शासनाने स्त्रियांच्या कल्याणासाठी विविध उपक्रम हाती घेतलेले आहेत.

संदर्भ–

1. अनंतराम शरयू, उमा वंडसे –''भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान'', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, (1987), पृष्ठ16
2. गुप्ता कमलेश कुमार : महिला सशक्तीकरण, अविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर, (2005), पृ.205
3. Batliwala Shrilata: Empowerment of Women in South Asia (FFHCFAO) Study Material, Tata Research Institute of Women Studies, Tuljapur (1993), p.08
4. द्विवेदी राकेश : महिला सशक्तीकरण, चुनौतिया एवं रणनितीया, पुर्वाशा प्रकाशन, भोपाल (2005), पृ.173.
5. सिंह मिनाक्षी निशांतः महिला सशक्तिकरण का सच, अमेया पब्लिकेशन, दरियागंज, नई दिल्ली (2005), पृ.154.
6. ग्रामीण महिलाओं की बदलती स्थिती, कुरुक्षेत्र (हिन्दी) मार्च 2006, पृ.क्र.3
7. दिनेश कुमार व बजरंग भूषण,''महिला सशक्तीकरणः कुछ अनसूलझे पहलू''कुरुक्षेत्र.(हिन्दी) मार्च 2006,पृ.क्र.10
8. भारताचा जनगणना अहवाल–2011
9. रवि प्रकाश यादव आणि नंदन कुमार, ''महिला बीडी कामगारः एक व्यापक विश्लेषण'' कुरुक्षेत्र (हिन्दी) मार्च 2006, पृ.क्र.21
10. डॉ. आहेरवाडकर ल. जा. व. प्रा. देशकर, ग. द. अर्थशास्त्रातील मूलतत्वे, अजय प्रकाशन, शारदा कॉलनी, औरंगाबाद, तृतीय आवृत्ती, 1975, पृ.क्र.386
11. संपादक जोशी तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोष, खंड 12, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, 1985, पृ.क्र.903
12. सेन गुप्त पद्मिनी, वुमेन वर्कर्स ऑफ इंडिया, आशिय पब्लिशींग हाऊस, मुंबई, 1960, पृ.क्र.43.
13. डॉ. देशमुख प्रभाकर, श्रमाचे अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर–2, प्रथम आवृत्ती, 1976, पृ.387
14. त्रतेव, पृ.क्र.381
15. statistical Profile on Women Labour 2012-13
16. गांधी बाबुलाल, भारतातील भूमिहीन आणि भूदान परमधाम प्रकाशन, पवनार, 1962, पृ.क्र.9
17. व्होरा आशा राण, ''भारतीय नारी दशा और दशा'', नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 1993, पृ.क्र.103
18. साने गीता, ''भारतीय स्त्री जीवन'', मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, मुंबई, 1986, पृ.क्र.122
19. सेन गुप्त पद्मिनी, वुमेन वर्कर्स ऑफ इंडिया, आशिया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई, 1960, पृ.क्र.100
20. डॉ. आंबेडकर, ना. श. आणि पाटील, ज. फा. – भारतीय कामगार, समस्या व कामगार विधान, पृ.क्र.352
21. कित्ता, पृ.क्र.50
22. संपादक दर्डा राजेंद्र, दैनिक लोकमत, औरंगाबाद, दिनांक 19/09/1999

स्त्री, गुन्हेगारी आणि समाज

डॉ. नलीनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर जि. भंडारा

पूर्वी भारत एक सशक्त, संपन्न आणि सक्षम देश होता. कारण भारतातील स्त्रिया आर्थिक, सामाजिक, राजकीय दृष्टया सक्षम होत्या. पुढे मुगल काळात स्त्रियांना त्यांच्या अत्याचारापासून वाचविण्यासाठी त्यांना पडदयामागे ढकलले. हळुहळु पुरूषांचे पूर्ण वर्चस्व असलेला समाज अस्तित्वात आला. आणि स्त्रिला तिच्या प्रत्येक अधिकारापासून वंचीत करण्यात आले. स्वातंत्र्यलढयात स्त्रियांनी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली त्यांनतर मात्र भारतीय स्त्रिने तिच्या सर्वांगीण विकासाची दारे उघडली. आधुनिक युगात असे कोणतेच क्षेत्र नाही की ज्यात स्त्रिया प्रविण्यप्राप्त करीत नाहीत.

अपितू भारतातील समाज स्त्रियांना आत्मनिर्भर बघू शकत नव्हता. पुरूषांचे वर्चस्व असलेला समाज स्त्रियांना उपभोग्य वस्तु समजू लागला ज्यामुळे आधुनिक काळात स्त्रियांना प्रताडीत करण्याचे अनेक मार्ग शोधुन काढले. हुंडाबळी स्त्रि–भ्रुणहत्या, घरगुती हिंसाचार, सामाजिक हिंसा, कामाच्या ठीकाणी होणारे शोषण, बालींकांचे लैंगिक शोषण असे गुन्हे घडू लागले. स्त्रियावरील अन्याय व गुन्हेगारीच्या संदर्भात शहरी, ग्रामीण, निमशहरी असा कोणताच फरक राहिला नाही. प्रत्येक जाती, वर्ग, शिक्षित, अशिक्षित स्त्री वर अन्याय होत आहे. कमजोर वर्गातील स्त्रियांचे उत्पीडन कोण्याचे कारण त्यांची परिस्थिती कुमकुवत आहे. तर संपन्न व शिक्षित स्त्रिला पुरूषांच्या पुढे जाण्याची शिक्षा भोगावी लागते आहे. स्त्रि उत्पीडनाचे अनेक केसेस पोलीसापर्यंत जातच नाहीत. त्यामुळे योग्य आकडेवारी उपलब्ध नसली तरी जे आकडे उपलब्ध आहेत ते भयानक सत्य उघडे करीत आहेत.

खरे तर स्त्रियावरील अन्यायाचे अनेक पैलू आहेत शासकीय कार्यालयात होणारे स्त्रियांचे लैंगिक शोषण सामोर सुध्दा येत नाही. अनेक धनाढय कुटुंबात स्त्रि–भृणांची हत्या केवळ मुलगा मिळावा यासाठी केला जातो. आणि अशी अनेक प्रकरणे उघडच होत नाही. स्त्रियांवर होणाऱ्या बलात्कारांच्या घटनामध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत आहेत. अगदी 1 वर्षाच्या चिमुकली पासून 70 वर्षाच्या म्हाताऱ्या स्त्रिला सुध्दा शिकार बनविले जाते. अनेक प्रकरणे पोलीस स्टेशन व न्यायालयात जात नाही. न्यायालयाची प्रक्रिया अतिशय निराश – हताश करणारी व लांबणारी असल्यामुळे अनेक पिडीता आत्महत्या करतात. स्त्रियांना अपेक्षित असलेला न्याय त्यांना मिळत नाही. कधी ग्वाही देणारा नसतो, कधी मेडीकल रिपोर्ट गहाळ केली जाते. तर कधी पैसा खर्च करून केस दाबली जाते. अत्यंत कमी आरोपीना शिक्षा मिळते.

स्त्रिया वरील अन्याय, अत्याचार ही एक मोठी सामाजिक समस्या आहे. या समस्येवर अंकुश ठेवण्यासाठी समाजातील प्रत्येक घटकाला तेवढेच प्रयत्न करावे लागतील. आई वडीलांना लहानपणापासून स्त्रियांच्या प्रती सन्मानाची भावना निर्माण करावी लागेल. दया, करूणा, संस्कार व चारीत्र्यवान बनले पाहीजे. समाजामधुन ही समस्या नष्ट व्हावी असेल असे वाटत असेल तर स्वैराचार व स्वातंत्र्य यामधील फरक समजुन घ्यावा लागेल. लोकांना आपली विचारसरणी बदलावी लागेल तसेच समाजात संवेदना निर्माण करावी लागेल.

निष्कर्षतः असे म्हणता येईल की स्त्रियांच्या प्रति सन्मानाची भावना निर्माण करणे, पूरातन काळातील स्त्रियांचा सन्मान त्यांना परत मिळवून दयावा लागेल. स्त्रियांच्या प्रगतीमध्ये परंपरावाद मुख्य अडचण आहे. कारण परंपरावादी समाज स्त्रियांना प्रगती करू देणार नाही.

राजधानी दिल्ली आणि स्त्रिया : दिल्ली भारताची राजधानी आहे. भारताच्या गौरवशाली इतिहासाची साक्ष आहे. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर पंतप्रधान 15 ऑगष्ट व 26 जानेवारीला तिरंगा ध्वज फडकवितात तेंव्हा प्रत्येक भारतीयांची छाती अभिमानाने फुलून येते. परंतु याच राजधानी दिल्लीचा अजुन एक विक्राळ चेहरा आहे. देशाची राजधानी महिलांसाठी सुरक्षित राहीलेली नाही. जेंव्हा जेव्हा दिल्लीला एखादी सामुहीक बलात्काराची घटना घडते संपूर्ण देश हादरून जातो. देशाच्या कानाकोपऱ्यात त्याचे पडसाद उमटतात. हि किती खेदाची गोष्ट आहे की देशाच्या राजधानीत महिंलावर असा अन्याय होतो आहे. घर असो की रस्ता दोन्ही कडे महिला असुरक्षित आहेत. रस्त्यावर हत्या, चैनस्नेचिंग, छेडछाड, बलात्कार असे गुन्हे सरेआम झालेत. मुली किंवा स्त्रिया शाळा, कॉलेज व कामावर जातांना भयभित असतात. ही भिती घरच्यानांही वाटत असते की मुलगी घराबाहेर पडली ती परत सुरक्षित येईल की नाही. 56000 एवढे पोलिस कर्मचारी केवळ रस्त्यावर होणाऱ्या गुन्हयांना थांबवण्यासाठी कार्यरत आहेत (विजय प्रकाश श्रिवास्तव – 2004 – 246). एवढे असुनही स्त्रियाप्रतिचे गुन्हे कमी होण्यापेक्षा वाढतच आहेत. मग या पोलीस कर्मचाऱ्यापैकी काही लोक कामचुकार आहेत की नोकरी प्रामाणिकपणे करीत नसावेत. तसे नाही तर या पोलीस फोर्स चा मोठा हिस्सा केवळ विशिष्ट सुरक्षेसाठी वापरला जातो.

स्त्रियांवरील अन्यायाचे वाढते प्रमाण पाहून समाजातील सर्वच स्तरातील लोक सुन्न झालेत. या समस्येवर उपाय

सुचवितांना पोलीस अधिकारी म्हणतात आता मुलींनाच स्वतःची सुरक्षा करण्यासाठी तयार असायला हवे. मेट्रो सिटीतील जिवन अस्थिर आणि भितीदायक झाले आहे. समाजातील इतर माणसं दिवसेंदिवस भित्री होत चाललीत. डोळयासमोर एखादी वाईट गोष्ट घडत असेल तरी तिच्या विरूध्द बोलणे, कृती करणे त्यांना जमत नाही. याउलट बलात्कारीत मुलीला मात्र समाजात जगणे अशक्य करून सोडतात हे म्हणजे चोर सोडून सन्याशाला फाशी देण्यासारखेच आहे. 50–60 लोक बसमध्ये असुनही बसमध्ये लुटपाट होते व कोणीच काही करीत नाही. प्रत्येक वेळी प्रत्येक ठिकाणी पोलीस असेलच असे नव्हे तर योणाऱ्या प्रसंगासाठी प्रत्येक माणसाने तयार रहायला हवे.

स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायाला काही अंशी स्त्रियासुध्दा जवाबदार आहेत असे पोलीस मानतात. कारण त्यांच्यावर बलात्कार झाला, त्यांचे लैंगिक शोषण होत असेल तरी त्या गप्प राहतात. पोलीस स्टेशन मध्ये साधी रिपोर्ट पण दर्ज करीत नाही. त्यामुळे अनेक प्रकरणे तक्रारीविनाच रद्द होतात. दिल्लीमध्ये अराजकता निर्माण होत आहे. पोलीस प्रयत्न करूनही गुन्हेगारी थांबवू शकत नाही. या सबंधी संयुक्त आयुक्त पोलीस (महिला अपराध निरोधक शाखा) श्रीमती विमला मेहरा यांचे म्हणणे आहे की, जो पर्यंत महिला स्वतः आवाज उचलणार नाहीत तोपर्यंत गुन्हेगार मोकाटच राहणार आणि अजुन असे गुन्हे करीत राहणार (विजय प्रकाश श्रिवास्तव – 2004 – 247). मागील काही दिवसापासून अशा घटना घटीत होण्याचे प्रमाण आटोक्यात आहे. निर्भया प्रकरणानंतर पोलीस आणि नागरीक सतर्क झालेत व कायदे अधिक कठोर झालेले आहेत.

असे असले तरी स्त्रियांवरील अन्याय पूर्णतः कमीच झाले असे म्हणता येत नाही. पोलीस छेडछाड प्रकरणी लवकर एक्शन घेत आहेत. रस्त्यावरील असामाजिक तत्वांना लॉकअप मध्ये टाकतात.

पोलीसांनाही समाजामध्ये जावून त्यांच्याप्रती विश्वास निर्माण करावा लागेल की, जेणेकरून कोणतीही स्त्री जी पिडीत असेल ती पोलीसाकडे जातांना घाबरणार नाही. पोलीसांनी अशी पथके सुध्दा स्थापीत केलेली आहेत जी शाळा, महाविद्यालयामध्ये जावून मुलींना आत्मसुरक्षेचे धडे देतात. जेणेकरून सर्व मुली शरिरिकदृष्टया सक्षम व्हाव्यात. स्त्रियामध्ये विश्वास निर्माण व्हावा. समाजाला त्यासंदर्भात जागरूक करावे. पोलीसांनाही जनतेचा सहयोग हवा असतो. पोलीसांनी महीलांसाठी हेल्पलाईन सुध्दा स्थापित केलेली आहे. हा नंबर टोलफ्री आहे.. कोणत्याही स्त्रीने हा नंबर डायल करून मदत मागीतली तर पोलीस कक्षात अशी भरारी पथके तैनात असतात. लवकरात लवकर मदत मिळाल्यामुळे मुलगी वाचू शकते व गुन्हेगार सापडू शकतो.

स्त्रियांची परिस्थिती व मीडीया : स्त्रियांच्या वर्तमान स्थितीला समाज जसा जबाबदार आहे तसेच मीडियाची भूमिका सुध्दा महत्वाची आहे. पूर्वी संचार माध्यमे मर्यादित स्वरूपाची होती परंतू आधुनिक काळात इलेक्ट्रानिक मीडीया, प्रिंट मीडीया, टी.व्ही., मोबाईल, इंटरनेट अशा विविध स्वरूपात मीडीया घराघरात पोहचला आहे. समाजात घडणाऱ्या गोष्टींचे प्रतिबिंब मीडीया मध्ये उमटत असते त्यामुळे असे म्हणता येईल की टी.व्ही. वरील सिरीयल समाजातील वास्तविकता दाखवितात. परंतु मिडीयाचे स्वातंत्र्य या नावाखाली समाजात ज्या पूर्वधारणा आहेत त्याचे दृढीकरण करण्याचे कार्य सुध्दा मीडीया करीत आहे. उदा. विवाहीत स्त्रिला सासरी हीन–दिन दाखवणे, मुलाच्या जन्माचा जल्लोष करणे तर मुलीच्या जन्माची प्रताडणा करणे, स्त्रियासोबत होणाऱ्या छेडछाड प्रकरणाला विनोदी दाखवणे, अनैतीक संबंधाचे उदात्तीकरण करणे इत्यादी. स्त्रियांचे चित्रण अशा नकारात्मक पध्दतीने केले जाते की समाजातील लोक स्त्रियांच्या प्रगतीला अडथळा निर्माण करतात.

प्रिंट मिडीया सुध्दा यापासून वंचित राहीला नाही. इथे सुध्दा स्त्रियांची गळचेपी होत राहीली आहे असे म्हणता येणार नाही की नेहमीच मीडीयाची भूमिका स्त्रियाप्रती नकारात्मकच असते. मुस्लीम व ख्रिश्चन महिलांच्या अधिकारांशी निगडीत शाहबानो आणि मैरी रॉय प्रकरण, मथुरा बलात्कार प्रकरणामध्ये विदेशी लोकांशी लग्न लावून देण्याच्या नावावर नाबालीक मुलींची विक्री, भटेरी बलात्कार प्रकरण, जेसीका लाल, प्रियदर्शिनी भट्ट आणि नैना साहनी हत्याकांडातील न्यायप्रणालीची असंवेदनशिलता अशा अनेक प्रकरणात मीडीयाने आपली भुमिका निभावली आहे (सरोज परमार – 2010–155). परंतु अनेक प्रकरणे केवळ सनसनीखेज म्हणून मुख्य समस्येकडे दुलर्क्ष सुध्दा मीडीया ने केलेले आहे.

बलात्कारासारख्या संवेदनशिल मामल्यात पिडीतेची माहिती छापून एक प्रकारे तिची बदनामीच केली जाते. अनेक लहान गावांमध्ये स्त्रियांवर होणारे गुन्हे संदर्भात पिडीतेलाच गुन्हेगार सिध्द करून तिचे आयुष्य बर्बाद केले जाते. अशा तर्कामुळे गुन्हेगाराला सोडून निष्पाप महिलाच बळी ठरते.

जाहिरातीमध्ये सुध्दा स्त्रिला सेक्स सिंबाल म्हणून वापरले जाते. स्त्रिच्या सक्षमीकरण व्हावे अशा बातम्या जाणून–बुजुन दाखविले जात नाही. अशा कहाण्या दाखविल्याच जात नाही की जिथे स्त्रियांनी आपल्या हक्कासाठी संघर्ष केलेला आहे किंवा वेगवेगळया क्षेत्रात स्त्रियांनी प्राविण्य प्राप्त केले असेल तर अशी बातमी विक्री योग्य नाही असा व्यावसायीक विचार करून अशा बातमीला महत्व दिले जात नाही.

मीडीयाचा सकारात्मक उपयोग केल्यास स्त्रियावरील अन्यायाला वाचा फोडता येईल. महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळेल. महिला व बालविकास मंत्रालयांना मीडीया घटक इलेक्ट्रानिक, प्रिंट आणि जनमाध्यमाव्दारा मल्टी मिडीया अभिमान चालविला जातो. जेणेकरूण महिलांशी संबधीत मुद्दयांवर जागरूकता निर्माण होईल. महिला विकास कुटुंबात मुलीचे महत्व, पोषण समान दर्जा, बाल विवाह, हुंडा, लैंगीक भेदभाव, लैंगीक शोषण इत्यादी विषय घेतले जातात. जाहिराती व दृक प्रचार निदेशालय (DAVP) आपल्या प्राचार कार्यक्रमात सामाजिक कुप्रथा आणि महिला विकास विषयांना सामील करतात (सरोज परमार – 2010–157). दूरदर्शनचे राष्ट्रीय नेटवर्कचे 4.3 टक्के कार्यक्रम खेळ, सामाजिक प्रबोधनासाठी राखून ठेवलेला आहे. पल्स पोलियो, पोषाहार सामाजिक न्याय इत्यादी कार्यक्रमांना विस्तृत पणे कव्हरेज दिलेले आहे. आकाशवाणी केंद्रावर देखील 1000 पेक्षा अधिक कार्यक्रम कुटुंब कल्याणावर प्रसारीत केले जातात.

अनेक राज्य सरकारांनी विडीओ फिल्म व्दारे सॅटेलाईट कार्यक्रमाव्दारे पोषण आहार विषयी जागृती निर्माण करण्याबाबत व्यवस्था केली आहे. स्वशक्ती योजनांमध्ये बचत गटातील महिलांना प्रशिक्षण देवून त्यांचे सक्षमीकरण केले जाते. इग्नूव्दारा टेलिकॉन्फ्रेसिंग चा प्रयोग करून महिलांचे सक्षमीकरण केले जाते.

अशा प्रकारे मिडीयाचा सकारात्मक उपयोग करून स्त्रियांचे सक्षमीकरण करता येते. मिडीया दोन धारी तलवारीप्रमाणे आहे. त्याचा उपयोग योग्य पध्दतीने केल्यास फायदेशीर ठरू शकतो तर चुकीचा उपयोग केल्यास त्याचे प्रतिकुल परिणाम होवू शकतो. स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी सामाजिक पातळीवर सर्व स्तरांवर प्रयत्न होत आहेत. शासन, मिडीया, समाज प्रत्येक घटक या प्रक्रियेत आपला सहभाग नोदवित आहे. परंतू स्त्रियावर होणारे अन्याय पूर्णपणे बंद व्हावेत असे वाटत असेल तर भारतीय समाजामधील पुरूषी मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. स्त्रि ही केवळ उपभोग्य वस्तु आहे तिला पुरूषांची सेवा करण्यासाठीच जन्माला घातले जाते ही मनुवादी विचारसरणी नष्ट केली पाहीजे. स्त्रियांना समान संधी मिळाली तर ती पुरूषांपेक्षाही उच्च पदावर जाईल, जात आहे. याची अनेक उदाहरणे आढळतील. परंतु त्याच बरोबर स्त्री भृण हत्या, बाल विवाह, हुंडाबळी अशा कुप्रथा अजुनही समाजात आहेत. मुलगा व मुलगी हा भेद न करता मुलींना सुध्दा ऐवढे सक्षम बनविले पाहीजे तिच्यावर होणाऱ्या अन्यायाला तिनेच प्रतिकार केला पाहिजे. अन्याय करणाऱ्यापेक्षा अन्याय सहन करणारा अधिक मोठा गुन्हेगार असतो. कळत नकळत तो प्रतिकार न केल्यामुळे आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची पुनरावृत्ती करीत असतो.

स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी, समाजात तिला पुरूषांच्या बरोबरीचा दर्जा मिळवून देण्यासाठी तिने स्वतःही प्रयत्न करायला हवेत. केवळ आपण मुलगी आहोत, दुबळे आहोत, परावलंबी आहोत असे नकारात्मक विचार न करता आपणही आई–वडीलाचे नांव उज्ज्वल करू शकतो असा विचार करावा. घरगुती हिंसा थांबविण्यासाठी स्वतः पुढाकार घ्यावा. हुंडा दिला जाणार नाही असा ठाम निश्चय करावा. स्वतःच्या पायावर उभे व्हावे आणि आार्थिक परावलंबीत्व नष्ट करावे. लघु उद्योग, बचत गट यांच्या माध्यमातून सुशिक्षित तरूण मुली स्वतःचे व्यवसाय करू शकतात. त्यासाठी शासनसुध्दा अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देत आहे. शारिरीक क्षमता व बौध्दिक क्षमता यांचा पुरेपुर वापर करावा. ज्यामुळे स्त्रियांना स्वतःचे संरक्षण करता येईल. अशा प्रकारे स्त्रियांचे संरक्षण त्यांना स्वतः करता येईल.

संदर्भ :–

1. कुल्हारी सुमन, महिला एवं मानवाधिकार, 2010, रितु पब्लीकेशन, जयपूर.
2. श्रीवास्तव विजय प्रकाश, महिला एवं बच्चों के मानवाधिकार एवं पुलिस, 2004, समय पब्लीकेशन दिल्ली.

भंडारा जिल्हयातील कृषी सिंचन व्यवस्थेचे अध्ययन

ज्ञानेश्वर हिवसे, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.

भारतातील कृषीक्षेत्र हा देषाच्या आर्थिक विकासाचा कणा आहे. कारण देषातील उद्योगधंदांना पुरविण्यात येणारा माल हा कृषी क्षेत्रातील आहे. कृषीक्षेत्रातून जवळपास 70 टक्के लोकांना रोजगार देण्याची क्षमता आहे. कृषीक्षेत्राकरीता पाणी (पाणीपुरवठा) हे 'ेतीचे जीवन आहे. याचा अर्थ देषात जमिनीला बारमाही पाण्याचा पुरवठा झाल्यास ओलीताखालील क्षेत्रात वाढ होते. याउलट देषातील षेती ही निसर्गावर अवलंबून राहिली तर उत्पादनात घट होते. त्यासाठी ज्या देषात विहिरी, कालवे, धरणे नद्या अधिक असतात त्या देषातील दर हेक्टरी उत्पादन अधिक असते. आपल्या देषात एकूण जमिनीपैकी फक्त 30 टक्के जमिनीला कृत्रिम पाणी पुरवठा होतो. त्यामुळे आपल्या देषातील दर हेक्टरी उत्पादन इतर देषाच्या तुलनेत फारच कमी आहे.

कृषी सिंचनाचा अर्थः— कृषीला नैसर्गिक पावसाचा लाभ होत असतो. ज्यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होत असते. परंतु मान्सूनमध्ये अनिष्चितता असल्यामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होत नाही. म्हणून कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी मानव निर्मित सिंचन साधन हे एकमात्र पर्याय उरते. ज्यामध्ये तलाव, विहिर, उपसासिंचन, कालवे, धरण या मानवनिर्मित सिंचन साधनाद्वारे कृषीला पाणीपुरवठा केला जातो. हया व्यवस्थेला 'कृषी सिंचन' व्यवस्था असे म्हणतात.

कृषी सिंचन व्यवस्थेची आवश्यकता :— महाराष्ट्रात एकूण 36 जिल्हे असून त्यापैकी विदर्भात 11 जिल्हे आहेत. विदर्भातील एकूण जिल्हयापैकी भंडारा जिल्हयातील संषोधन कार्यासाठी निवड करण्यात आली. कारण विदर्भातील एकूण जिल्हयापैकी भंडारा जिल्हयात तलावांची संख्या अधिक असून भंडारा जिल्हा 'तलावांचा जिल्हा' म्हणून ओळखण्यात येतो. भंडारा जिल्हयात तलावांची संख्या अधिक असून सुध्दा पर्याप्त सिंचनाच्या अभावी भंडारा जिल्हयातील कृषी उत्पादकता कमी आहे. या समस्येला विचारात घेवून संषोधन अध्यापनाकरीता सिंचन व्यवस्थेची निवड केली.

1) मान्सूनचा लहरीपणा :— भारतामध्ये मान्सूनचा पाऊस कधी खुप लवकर तर कधी खुप उशीरा पडतो. मान्सुनच्या पावसामध्ये अनिष्चितता असून कधी अनावृष्टी तर कधी अतिवृष्टी स्थिती निर्माण होते. त्यामुळे कृषी उत्पादनात नुकसान होते. त्यामुळे भारतीय षेतीला मान्सूनचा जुगार होते.

2) पावसाचे असमान वितरण :— संपूर्ण भारत देषामध्ये पावसाच्या पाण्याचे एकसारखे वितरण होत नाही. कुठे खुप पाऊस पडतो तर कुठे खुप कमी पाऊस पडतो. परिणामतः अपर्याप्त पाऊस आणि दुष्काळग्रस्त भागात सिंचनाच्या कृत्रिम साधनाचा प्रयोग करण्याची ज्यामुळे त्या ठिकाणी कृषी उत्पादनात वृध्दी होवू षकेल.

भंडारा जिल्हयात सरासरी पर्जन्य 1344.70 मि.मि. पडतो जे तांदळासारख्या जास्त पाणी लागणा—या पिकाच्या दृष्टीने कमी आहे. तसेच पाणी साठवून ठेवण्याकरीता सिंचन साधन कमी असल्यामुळे पावसाचे पाणी वाहून जाते.

3) विशेष कृषी उत्पादने :— तांदूळ व उस यासारख्या विषेष कृषी उत्पादनाच्या वृध्दीकरीता पाणी अधिक व नियमित मात्रेत असतो. जे मनुष्य निर्मित सिंचन साधनाच्याद्वारे संभव आहे.

भंडारा जिल्हयात तांदळाचे प्रमुख पीक घेतले जात असून एकूण लागवडी खालील क्षेत्राच्या 65 टक्के क्षेत्र तांदूळ लागवडी खाली असून तांदूळाच्या पीकाला जास्त व नियमित पाण्याची गरज असते. परंतु नियमित सिंचनाची व्यवस्था नसल्यामुळे तांदूळ पीक कमी येते.

4) अधिक पीकाचे उत्पादन घेण्यास वाव :— सिंचनाच्या सुविधा असल्यास एका वर्षाच्या काळात एकाच पीकाची पेरणी करण्याऐवजी एकापेक्षा अधिक पीकाची पेरणी करणे शक्य होवू शकते.

भंडारा जिल्हयात सिंचनाची अधिक आवश्यकता असून कृषी उत्पादनात वाढ करणे त्यामुळे षेतक—यांच्या उत्पादनात वाढ होऊन सामान्य जनतेचे जीवनस्तर उंचावणे या दृष्टीने सिंचन व्यवस्था आवश्यक आहे.

कृषी सिंचन साधनाचे प्रकार :—

भूगर्भजल :— जे पाणी जमिनीखाली असते त्याला भूगर्भजल असे म्हणतात. त्यात खालीलप्रमाणे.

1) विहिरी :— विहिरी खोदून भूगर्भातील पाणी मोट, विद्युत पंप किंवा डिझेल पंप यांच्या सहाय्याने वर काढले जात असून त्याचा उपयोग 'ेती सिंचनासाठी केला जातो. भंडारा जिल्हयात 16,927 एकूण सिंचन विहिरी असून त्यापैकी 14432 म्हणजे 85.26 टक्के विहिरी उपयोगात नसल्यामुळे एकूण सिंचनक्षेत्र कमी आहे.

2) उपसा जलसिंचन :— उपसा जलसिंांतर्गत नदीच्या काठावर किंवा ज्या भागात मुबलक भुगर्भात पाणी उपलब्ध आहे. अषा ठिकाणी मोठया विहिरी पक्क्या स्वरुपात बांधून तयार केल्या जातात. या विहिरीवर जास्त अष्वषक्तीचे विजपंप बसवून ते पाणी उपसले जाते व ज्या भागात ओलित करायचे आहे. त्या भागात पुन्हा विहिरी खोदून त्यात सोडले जाते. या खर्चिक कामासाठी

लाभधारक षेतक–याच्या सहकारी संस्था स्थापन केल्या जाते. त्यांनाच उपसा जलसिंचन सहकारी संस्था असे म्हणतो.

भंडारा जिल्हयात कोणताही उपसा जलसिंचन प्रकल्प नसून जिल्हयात उपसा सिंचनाची उभारणी करण्याकरीता बराच वाव आहे. कारण जिल्हयात वाघ, पोंगोडी, सूर, गाढवी, चंदन आणि बावनथडी हया नद्या वैनगंगा नदीच्या उपनद्या असून जवळपास 200 कि.मी. नदीची लांबी भंडारा जिल्हयाच्या सरहदीतून वाहतात. त्यामुळे उपसा जलसिंचनात साधने उभारणे षक्य असून असे केल्यास कृषी सिंचनाची समस्या कायमची दूर होईल.

भूपृष्ठजल / भुस्तरजल :–

1) तलाव :– षेतीला पाणी पुरवठा करण्यासाठी तलावाचा वापर प्रामुख्याने ज्या ठिकाणी खडकाळ जमिन आहे. पाणी साठवून ठेवणे सहज षक्य होते. त्या भागात केला जातो. जे तलाव डोंगराळ भागात आणि उंचावर असतात त्यातील पाण्याचा वापर ओलितासाठी सहजतेने करता येते. परंतु जे तलाव खालच्या भागात किंवा खोलावर असतात. त्यातील पाणी काढण्यासाठी पंपाचा उपयोग केला जातो. भारतासारख्या विकसनशिल देशात पाझर तलाव महत्वाचे असून हे तलाव साधारणतः डोगराच्या पायथ्याषी बांधले जातात. त्यामुळे पावसाळयात डोंगरावर पडणारा पाऊस हया तलावात साठविले जाते. त्याचप्रमाणे हया तलावामुळे आजुबाजुच्या विहिरीच्या पाण्याची पातळी वाढते. असे तलाव 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' या योजनेंतर्गत लाभार्थी ग्रामस्थ श्रमदानातून / लोकवर्गणीतून करु षकतात. आज हया मार्गाने 8 ते 10 टक्के सिंचन केले जाते.

भंडारा जिल्हयात तलावाच्या माध्यमाने होणारे पृष्ठभागीय जलसिंचनाचे क्षेत्र 75,990 हेक्टर आहे. जिल्हयात लागवडीलायक क्षेत्र 2,64,358 हेक्टर म्हणजेच केवळ 57.33 टक्के जिल्हयातील कार्यरत तलावाची सुधारणा व डोंगराळ भागाला धरुन नवीन तलावाची निर्मिती केल्यास 42.70 टक्के कृषीयोग्य क्षेत्र लागवडीखाली येवून कृषी उत्पदनात वाढ होईल.

2) कालवे :– भारतामध्ये ब्रिटीष कालखंडात उत्तर भारतामध्ये कालवे बांधून षेतीक्षेत्राला सिंचनाची सुविधा करुन देण्यात येत होती. आज संपूर्ण भारतात या साधनांचा उपयोग केला जात असून कालव्याद्वारे 32.2 टक्के जमिनीला पाणी पुरवठा केला जातो. कालव्याद्वारे सिंचनामध्ये पंजाब, उत्तरप्रदेष, बंगाल, बिहार, मद्रास, म्हैसूर, आंध्रप्रदेष गुजरात, मध्यप्रदेष, महाराष्ट्र ओरीसा इ. प्रमुख आहेत. पंजाबमधील कृषी विकास तेथील कालव्यांचा परिणाम आहे.

भंडारा जिल्हयात सोरणा, वट्टेकर, बो. व बघेडा या मध्यम प्रकल्पाच्या कालव्याची एकूण लांबी 69.37 कि.मी. असून कालव्याद्वारे 11075 हेक्टर जमीन प्रत्यक्ष सिंचन होते. तसेच बावनथडी प्रकल्प पूर्ण झाल्यास जिल्हयात 17537 हेक्टर जमिन सिंचनाखाली येवू षकते.

3) शेततळे :– षेतातून वाहणा–या पावसाच्या पाण्याचे संरक्षित ओलित करणे, तसेच पूर्नभिसरण करणे या उद्देषाने 8 ते 20 हेक्टर पर्यंतच्या पाणलोट सखोल, सखल जागा असलेल्या षेतात 20 ग 20 मि. व 30 ग 30 मि. आकाराचे 3 ते 5 मि. पर्यंत खोली असलेले षेततळे एकूण मुल्याच्या 5 टक्के रक्कम षेतक–यांनी नगदी किंवा श्रमदानाच्या स्वरुपात भरणा करण्यात येते.

भंडारा जिल्हयात 2009–2010 मध्ये 200 षेततळयासाठी 88 लाख रु. म्हणजे प्रती तळयासाठी 44,000 रु. खर्च करण्यात आले.

4) माती नाला बांध :– पावसाचे वाहणारे पाणी अडवून जमिनीत मुरविणे या उद्देषाने 10 ते 1000 हेक्टर पाणलोट क्षेत्र नाल्यावर नालाबांध घेण्यात येतो. नालाबांध तळाची रुंदी 5 ते 30 मि. पर्यंत व खोली 1 मि. पेक्षा कमी असू नये.

5) ठिबक सिंचन योजना :– पाण्याची व जलद्रव्याची बचत, जमिनीत सतत खेळत्या हवेमुळे उत्पदनात वाढ तणाला कमी प्रादुर्भाव व आंतर मषागतीच्या खर्चात बचत या अनेक फायद्यामुळे षेतक–यांना फळे व भाजीपाला पिकासाठी प्रती हेक्टरी 25,000 रु. पर्यंतचे अनुदान व तांत्रिक मार्गदर्षन दिले जाते.

कृषी सिंचनाचे फायदे :–

1) कृषी उत्पदनात वाढ :– कृषीमध्ये सिंचन क्षेत्रात वाढ झाल्यामुळे षेतक–यांना अधिक उत्पादन मिळते. षेतक–यांना न केवळ शुल्क किंवा अल्प वृध्दीच्या काळात षेतीत पीक सिंचनामुहे घेता येते. त्यामुळे षेतक–यांच्या उत्पादनात वाढ होते.

2) सरकारच्या उत्पन्नात वाढ :– सिंचन व्यवस्थेत वाढ केल्यास कृषी उत्पादनात वाढ होते. पिकाची ने–आण अधिक वाढून व्यापार व व्यवसायात वाढ होते. परिणामतः सरकारला विभिन्न मार्गांनी कराच्या स्वरुपात राजस्व प्राप्त होवून सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होते.

3) जीवन सुरक्षेत वाढ :– नोयल्स (Knowel) च्या मते, सिंचन साधनाने जीवन अधिक सुरक्षित होते. कारण कृषी उत्पादनात वाढ होते. जमिनीच्या किमतीत वाढ होते. त्यामुळे षेतक–याच्या उत्पन्नात वाढ होते.

4) दुष्काळाचा विमा :– दुष्काळ निर्माण होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजेच पावसाचा अनियमितपणा होय. सिंचन व्यवस्था कृषी उत्पादनावर पडणारे कुप्रभाव पडू देत नाही. म्हणून सिंचन व्यवस्थेला दुष्काळाचा विमा म्हटला जावू षकेल.

कृषी सिंचनाचे दोष :–

1) जलवायू आणि मिट कुटणे :– कालव्याद्वारे सिंचनाकरीता अत्याधिक मात्रेत पाणी वापरल्या जाते. तेव्हा पाण्याचे अत्याधिक अपव्यय होते. त्यामुळे जलवायुवेदन आणि मिठाचे कुटण्याचे दाष उत्पन्न झाल्यामुळे भूमी कृषी करीता अयोग्य होत असते.

2) पाणथळ आणि क्षारयुक्त जमिनीची निर्मिती :– जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे दरवर्षी ओलिताची षेती करुन जमिनीतून जास्तीत जास्त पीक घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे पाणथळ आणि क्षारयुक्त जमिनीची निर्मिती होवून जमिन कायमची नापीक होण्याचा धोका असतो. दक्षिण महाराष्ट्रात याच कारणामुळे हजारो हेक्टर क्षेत्र क्षारयुक्त होवून जमीन कायमची नापीक झाली आहे.

3) शेतक–याची असमर्थता :– भारताच्या विकसनषील देषामध्ये सिमांत कृषक व अल्प भूधारकांना सिंचन प्रकल्पाचा प्रयोग करणे शक्य नाही. कारण त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळे या प्रकल्पापासून मिळणा–या पाण्याचा वापर करणे त्यासाठी द्यावा लागणारा पाणीपट्टी भरणा इ. गोष्टी त्यांच्या आवाक्याबाहेरच्या असतात.

भंडारा जिल्हयात मान्सूनचा लहरीपणा, पावसाचे असमान वितरण इ. सिंचनाची आवष्यकता असून भंडारा जिल्हयात विहीर, तलाव, लघू व मध्यम, साधनांचा कृषी सिंचनाकरीता वापर करण्यात येत असून या साधनांची सिंचन क्षमता कमी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :–

1. षेतीचे अर्थशास्त्र डॉ. गंगाधन वि. कायदे, चैतन्य पब्लीकेशन, नाशिक प्रथम आवृत्ती 2004
2. जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन, भंडारा जिल्हा 2010
3. कृषी क्षेत्राचे आर्थिक सिध्दांत
4. भारतीय कृषी, एस.सी. मिततल 1964
5. कृषी मार्गदर्शिका, कृषी विभाग, भंडारा.

नागपूर विभागातील शहरी जीवनाची वैशिष्टये – एक अध्ययन

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर
(E-mail : jayantmaskey17@gmail.com, Mob. No. : 9421803327)

प्रस्तावना : ग्रामीण लोकांची जीवनपद्धती व षहरांमधील लोकांची जीवनपद्धती यात फरक आहे. म्हणूनच ग्रामीण समुदायापेक्षा नागरी समुदाय भिन्न असतो. या दोन्ही समुदायातील सभोवतालच्या वातावरणावरून त्यांच्या भिन्नतेचे स्वरूप दिसून येते. ग्रामीण समुदायावर नैसर्गिक वा भौगोलिक वातावरणाचा पगडा असतो. तर षहरी समुदायावर मानवनिर्मित वातावरणाचा पगडा असतो. षहरी भागातील लोकांच्या उदरनिर्वाहाचा प्रष्न मानवनिर्मित व्यवसाय, कारखाने व नोक–या यातून सुटत असते. तर ग्रामीण भागातील लोकांना पावसावर आधारित राहून षेतीवर आपले जीवन कंढावे लागते. षहरी समुदायातील संस्कृती ही बहुविध स्वरूपाची असते. अनेक भाषा अनेक लोक बोलतात. संस्कृतीचे आदान–प्रदान होत असते. म्हणूनच षहरी समुदायाचे वैषिष्टये ग्राम समुदायापेक्षा भिन्न प्रकारची आहेत.

ग्रामीण व षहरी जीवन पद्धतीच्या भिन्नतेबरोबरच आज लहान षहरे व मोठी षहरे यांच्या मानवी जीवनश्शैलीमध्ये आपणाला भिन्नता पाहण्यास मिळते. लहान षहरांमधील जीवनषैली बरीचषी ग्रामीण जीवनषैलीषी मिळती–जुळती असते. लहान षहरांवर पूर्णतः मानवनिर्मित वातावरणाचा प्रभाव आढळून येत नाही. म्हणजेच षेती आणि उद्योग, व्यवसाय मिश्र केले जातात. लहान–लहान षहरांची संस्कृती फारषी आधुनिक पद्धतीची नसते. लहान षहरांचा षैक्षणिक, आर्थिक, सामाजिक विकास मध्यम स्वरूपाचा झालेला असतो. मोठया षहरांमध्ये मानवी जीवनमान मानवनिर्मित वातावरणावर आधारित असतो. जीवन पद्धती बहुतांषी व्यवसायभिमुख स्वरूपाची असते. मोठया षहरांची संस्कृती ही बुद्धीप्रामान्य स्वरूपाची असून ती आधुनिक पद्धतीची व आपली वेगळी छाप पाडणारी असते. मोठया षहरांना प्रदूषण, असुरक्षितता, धावपळ अषा सर्व समस्यांना सामोरे जावे लागते. त्या तुलनेत लहान षहरांना फारषा षहरी समस्यांना तोंड द्यावे लागत नाही. थोडक्यात मोठया षहरांचा सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व षैक्षणिक विकास लहान षहरांपेक्षा जास्त झालेला असतो. यावरून मोठया षहरांमध्ये किंवा षहरीकरणाचे प्रमाण अधिक असणा–या ठिकाणी षहरीकरणाची वैषिष्टये अधिक जाणवू लागतात.

अध्ययनाचे उद्देश : विषयाचे काही प्रमुख उद्देष खालीलप्रमाणे ठेवण्यात आलेले होते.

1. मोठया व लहान षहरांमधील जीवनमानाचा तौलनिक अभ्यास करणे.
2. षहरी भागातील निर्माण झालेल्या समस्यांचे अध्ययन करणे.
3. षहरातील सुविधा वाढविण्यासाठी व प्रदूषण कमी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

अध्ययनाची उपकल्पना : लहान व मोठया षहरातील जीवन षैलीमध्ये फरक आहे. या गृहितकृत्याच्या अनुषंगाने प्रस्तुत षोधनिबंधात विष्लेषण केले आहेत.

संशोधनाचे क्षेत्र : संषोधनाचे क्षेत्र नागपूर विभागातील नागरी विभाग आहे. यामध्ये नागरी स्थानिक षासन संस्था असलेली वैधानिक षहरे (Statutory Town) 32 आहेत. यामध्ये 02 महानगरपालिका (नागपूर व चंद्रपूर), 01 कटक मंडळ (कामठी) व इतर 29 षहरात नगरपालिका आहेत. (जनगणना 2011 नुसार)

नमुना निवड : नागपूर विभागामध्ये जिल्हयाच्या षहरीकरणात सर्वात जास्त वाटा नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या षहराचा आहे. ही सर्व षहरे जिल्हा मुख्यालयाचे ठिकाण असून या षहरांचा विकास, षहरीकरण व त्यांच्या समस्या जिल्हयातील इतर षहरांपेक्षा जास्त आहे. म्हणून नागपूर विभागाच्या जीवनमानाचा तौलनिक अभ्यास करण्यासाठी या सहा षहरांची निवड सर्वेक्षणासाठी करण्यात आली आहे. जीवन षैलीचा तौलनिक अभ्यास करण्यासाठी लोकसंख्येवरून या षहरांचे तीन प्रकारात वर्गिकरण करण्यात आले. दहा लाखापेक्षा जास्त लोकसंख्या व 'अ' वर्गाची महानगरपालिका असलेले नागपूर विभागातील एकमेव षहर म्हणजे नागपूर षहर आहे. एक लाखापेक्षा जास्त पण पाच लाखाच्या कमी लोकसंख्या व 'अ' वर्गाची महानगरपालिका (एप्रिल 2012 पासून) असलेले चंद्रपूर आणि 'अ' वर्गाची नगरपालिका असलेले वर्धा व गोंदिया ही षहरे आहेत. तसेच एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या व 'ब' वर्गाची नगरपालिका असलेले भंडारा व 'क' वर्गाची नगरपालिका असलेले गडचिरोली ही षहरे आहेत. यावरून नागपूर षहराला मोठे षहर, चंद्रपूर, वर्धा व गोंदिया षहराला मध्यम षहर आणि भंडारा व गडचिरोली षहराला षहराला लहान षहर म्हणून गृहीत घेऊन या तीन प्रकारच्या षहरातील जीवन षैलीचा तौलनिक अभ्यास करण्यात आला आहे. साधा यादृच्छिक नमुना निवडण्याच्या कोटा नमुना पद्धतीनुसार नागपूर विभागातील षहरी जीवनाच्या वैषिष्टयांचा अभ्यास करण्यासाठी नमुना कुटूंबाची निवड करण्यात आली. नागपूर विभागातील सर्वेक्षणासाठी निष्चित केलेल्या नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, गोंदिया, भंडारा व

गडचिरोली या षहरातील नमुना कुटुंबाची संख्या कोटा नमुना पद्धतीने निवडण्यात आली आहे. अषा प्रकारे संपूर्ण नागपूर विभागातून 450 नमुना कुटूंबाची सर्वेक्षणासाठी निवड करण्यात आली. यामध्ये नागपूर शहर मोठे षहर असल्यामुळे 150 नमुना कुटूंब चंद्रपूर, वर्धा व गोंदिया या मध्यम शहरातून प्रत्येकी 70 नमुना कुटूंब तसेच भंडारा व गडचिरोली या लहान षहरातून अनुक्रमे 50 व 40 नमुना कुटूंब सर्वेक्षणासाठी निष्चित करण्यात आली. विष्लेषणासाठी साध्या निर्देषांक पद्धतीचा अवलंब करून टक्केवारी काढली आहे.

तत्थ संकलन : संषोधनाषी संबंधित असलेली माहिती उपलब्ध करून घेण्याच्या दृष्टीने अनुसूचीचा वापर केला आहे. संबंधित अनुसूचीत प्रष्नांची रचना कुटूंबाषी निगडीत असलेल्या विविध वैषिष्टयांचा व समस्यांचा समावेष होईल अषाप्रकारे करण्यात आली आहे. तसेच षहरातील घरांची रचना, तेथील परिस्थिती, सार्वजनिक सुविधांची उपलब्धता इत्यादी माहिती वेगवेगळया वस्तीत जाऊन, उत्तरदात्यांच्या निवासस्थानी जाऊन निरीक्षणाअंती गोळा करण्यात आली आहे.

1) उत्तरदात्यांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण : षहरी भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय बिगरषेती असतो. व्यवसायावरून षहरी भागातील लोकांची जीवनषैली समजून येते. षहरीकरणाचे प्रमाण अधिक असलेल्या भागामध्ये जास्तीत–जास्त लोकांचा व्यवसाय बिगरषेती असल्याचे दिसून येते. विभागातील या सहाही षहरात बिगर कृषी क्षेत्रात (स्वतंत्र व्यवसाय, नौकरी व मजुरी) गुंतलेल्या कुटुंबाचे प्रमाण 90 टक्केपेक्षा जास्त आहे. यामध्ये नागपूर षहरात बिगर कृषी क्षेत्रात गुंतलेल्या कुटूंबाचे प्रमाण 99.33 टक्के आहे.

2) नमुना कुटूंबाचा आकार : जास्त षहरीकरण झालेल्या भागात किंवा मोठया षहरात कुटूंब नियोजनाचे महत्व पटलेले असते, त्या तुलनेत कमी षहरीकरण असलेल्या भागात किंवा लहान षहरात अजून सुद्धा कुटूंब नियोजनाचे महत्व पटलेले नाही. म्हणून मोठया षहरात कुटूंबाचा आकार लहान व लहान षहरात कुटूंबाचा आकार मोठा आढळतो. या सहाही षहरामध्ये पाच व्यक्तीपर्यंत कुटूंबाचा आकार असणा–या लहान कुटूंबाचे प्रमाण 70 टक्केपेक्षा जास्त आहे. यामध्ये नागपूर षहरात लहान आकाराच्या कुटूंबाचे प्रमाण 80 टक्के आहे. तर भंडारा व गडचिरोली या षहरात लहान आकाराच्या कुटूंबाचे प्रमाण अनुक्रमे 72 टक्के व 70 टक्के आहे.

3) मासिक उत्पन्नावरून व खर्चावरून नमुना कुटूंबाची विभागणी : उत्पन्नावरून व खर्चावरून राहणीमान ठरवता येते. प्रत्येकाला मिळणा–या उत्पन्नामध्ये भिन्नता असल्यामुळे आपोआपच त्याचा परिणाम जीवनषैलीवर पडलेला दिसून येतो. अतीश्रीमंत, मध्यमवर्गीय व अतीगरीब अषा टोकाचे जीवनमान षहरी समाजातून अस्तित्वात आलेले दिसून येते. जास्त षहरीकरण झालेल्या भागात व्यवसायाच्या संधी जास्त असल्यामुळे जास्त उत्पन्न मिळविणा–या व जास्त खर्च करणा–या कुटूंबाचे प्रमाणही अधिक असते. यामध्ये नागपूर या मोठया षहरात याचे प्रमाण अधिक आहे.

4) घरांच्या प्रकाराचे वर्गीकरण : निवास स्थिती देषाच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे निर्देषक आहे. ग्रामीण स्थलांतरणामुळे षहरात लोकसंख्या वाढत असली तरी लोकसंख्येच्या प्रमाणात घरे मात्र वाढत नाही. त्यामुळे षहरात घरांचा तुटवडा निर्माण होतो. षहरीकरणाने आर्थिक विषमतेला जन्म दिला आहे. त्याचा परिणाम षहरातील श्रीमंत लोक पक्क्या घरात आणि कमजोर लोक कच्च्या घरात व झोपडीमध्ये निवास करतांना दिसतात. विभागातील या सहाही षहरात कच्च्या घरात व झोपडीमध्ये वास्तव्य करणा–या कुटूंबाचे एकत्रित प्रमाण 20 ते 40 टक्केच्या दरम्यान आहे.

यातील अनेक घरांना संडासाची सोय, मुत्रीघरांची, स्नान गृहाची व्यवस्था नव्हती. अनेक घरांना सांडपाणी वाहून नेण्यासाठी गटारे नव्हती. तसेच रस्त्यांची सुद्धा सोय नव्हती असे प्रत्यक्ष निरीक्षणात आढळून आले आहे.

5) घरांना मिळणा–या सुविधांची उपलब्धता : विद्युत पुरवठा, षौचालये, पाणीपुरवठा अषा विविध सुविधा मानवाच्या जीवन जगण्याच्या आधार आहेत. षहरीकरण जास्त असणा–या ठिकाणी या सुविधा जास्त असतात व षहरीकरण कमी असणा–या ठिकाणी या सुविधांचे प्रमाण कमी आढळते. कुटूंबांना मिळणा–या वीज, नळ, संडास या सुविधांचा विचार करता नागपूर या मोठया षहरामध्ये इतर मध्यम व लहान षहरांच्या तुलनेत सुविधांचे प्रमाण अधिक आहे.

6) घराला असणा–या असुविधा : जसजसे एखाद्या षहराचे षहरीकरण घडून येत असते. तसतसे राहत्या घरापासून षाळेचे व कामाच्या ठिकाणांचे अंतर वाढत जाते. षहरीकरण अधिक झालेल्या मोठया षहरामध्ये लहान षहरांच्या तुलनेत अषा प्रकारच्या असुविधांना किंवा गैरसोयींना मोठया प्रमाणात तोंड द्यावे लागते. घरापासून षाळेचे व कामाच्या ठिकाणाचे अंतर 4 किमी पेक्षा अधिक असणा–या कुटूंबाचे प्रमाण नागपूर या षहरात अधिक असल्याचे दिसून येते.

7) स्थलांतरीत कुटुंबाची विभागणी : ग्रामीण भागाकडून षहरी भागाकडे व षहरी भागाकडून षहरी भागाकडे स्थलांतर करण्याची प्रक्रिया सतत चालू असली तरी प्रत्येक षहरातून त्यांचे प्रमाण हे वेगवेगळे आहे. षहरीकरण अधिक झालेल्या मोठया षहरात रोजगार व व्यवसायाच्या संधी जास्त उपलब्ध असल्यामुळे अषा षहरात स्थलांतरीत लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आढळते. याउलट

लहान षहरात स्थलांतरीत लोकसंख्येचे प्रमाण कमी आढळते. विभागातील नागपूर षहरात स्थलांतरीत झालेल्या कुटूंबाचे प्रमाण 88.67 टक्के आहे. तर इतर षहरात याचे प्रमाण 70 ते 80 टक्केच्या दरम्यान आहे. या सहाही षहरात मजुरी, नौकरी व व्यवसायाकरीता येणा—या कुटूंबाचे प्रमाण अधिक आहे. तसेच काही कुटूंब षिक्षणासाठी आलेली आहेत.

निष्कर्ष : नागपूर विभागातील 'नागपूर' या मोठया षहराची किंवा षहरीकरणाचे प्रमाण अधिक असणा—या ठिकाणाची चंद्रपूर, वर्धा व गोंदिया या मध्यम षहराषी तसेच भंडारा व गडचिरोली या लहान षहराषी तुलना करता नागपूर षहरात षहरी जीवनाची वैषिष्टये प्रकर्षाने जाणवत आहेत. यावरून लहान व मोठया षहरातील जीवनषैलीमध्ये फरक आहे असे म्हणता येते.

संदर्भ :

1. Borse M. N. (2004): "Hand Book of Research Methodology - Modern Methods & New Techniques", Shree Niwas Publications, Jaipur.
2. Mahore R. Y. (2012): "Research Methadology" Takur Publication, Pune.
3. Yadav B. S., Sudha Sharma (2004): "Urbanization and Rural Development", Shree Publishers and Distributors, New Delhi.
4. आगलावे प्रदिप (2007) : ''सामाजिक संशोधन पद्धती'', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
5. आहूजा राम (2000) : ''सामाजिक समस्याऐं'', रावत पब्लिकेशन्स, जवाहर नगर, जयपूर.
6. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवेक, कुलकर्णी मृणाल (2011) : ''सामाजिक संशोधन पद्धती'', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
7. सिंह वी. एन., सिंह जनमेजम (2009) : ''नगरीय समाजशास्त्र'' विवेक प्रकाशन जवाहर नगर, दिल्ली.
8. षर्मा राजेंद्रकुमार (2003) : ''नगरीय समाजशास्त्र'' एटलांटिक पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नई दिल्ली.

अवयवदान – देहदान

डॉ. राजेंद्र कांबळे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, नागपूर.

दानाला मर्यादा नाही. दान कषाचेही करता येते. भौतिक वस्तूंचे, श्रमाचे, वेळेचे, सदाचाराच्या षिकवणीचे दान करता येते. अलिकडे विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे, वैद्यकीय शास्त्रातील नवनवीन संशोधनामुळे मरणोत्तर देहदान व अवयवदान करून दुसऱ्याचे प्राण वाचविता येतात.

आपल्या देशात दररोज षेकडो लोक अवयव निकामी झाल्यामुळे आजारी पडतात आणि वेळेवर अवयव मिळाला नाही म्हणून मृत्यूमूखी पडतात. वैद्यकिय क्षेत्रातील नवनव्या संषोधनामुळे संबंधित व्यक्तीच्या अवयवांना पर्याय म्हणून दुसऱ्या व्यक्तीच्या शरिरातील अवयव काढून त्यांचे प्रत्यारोपण करणे आता शक्य झाले आहे. त्यामुळे अज्ञान, अनास्था, अंधश्रध्दा आणि कालबाहय रूढी–परंपरांना बाजूला सारून या क्षेत्रातील मानवी संषोधनाकडे डोळसपणे व कल्याणकारी वृत्तीने बधितले तर अवयवदानाद्वारे आपल्या हातून महान समाजसेवा घडून येऊ षकते.

रक्तदान करतांना आपले रक्त कुठल्या धर्माच्या, जातीच्या व्यक्तीला, श्रीमंताला की गरीबाला, छोटयाला की थोराला मिळेल असे रक्तदाता विचारीत नाही कारण त्यावेळी त्याची भावना बंधूत्वाची व मानवतावादाची असते. आपल्या रक्ताच्या थेंबाने कुणातरी रूग्णाचे अमूल्य प्राण वाचतील, हा त्यामागचा एकमेव उद्देष असतो.

जन्मलेल्या प्रत्येकाला कधी न कधी मृत्यू येणार हे निष्चित आहे. मृत्यू अथांग असल्याने त्यासंबंधी आपण अंदाज करायचे एवढेच आपल्या हातात आहे. मृत्यूसंदर्भातल आपल्या जिवनात आपण ठरविलेले वेळापत्रक व मृत्यूने ठरविलेले वेळापत्रक प्रत्येकवेळी जुळेल असे नाही. मृत्यूला घाबरून आपण ऊंच झाडावर किंवा खोल दरित कुठेही लपून बसलो तरी तो आपला माग काळत आपल्या पर्यंत कधी पोहोचेल याचा नेम नाही. कुणाला कुठे, कधी आणि कसा मृत्यू येईल यासंबंधीचा आपला गोपनीय अहवाल मृत्यू कुणालाही कळू देत नाही. काहींचा गर्भातच, काहींचा जन्मतांना आणि काहींचा जन्म झाल्यावर कोणत्याही क्षणी, वेळी कुणाचाही मृत्यू होऊ षकतो. लहरी स्वभावाचा मृत्यू कधी खूप षहाण्यासारखा तर कधी खूप निर्दयपणे वागतो. मृत्यूसंदर्भातील भविष्यवाणी म्हणजे केवळ थापाडेपणा, असे निःसंदिग्धपणे म्हणून षकतो.

आपलाही कधीतरी मृत्यू होणारच आहे हे मान्य करून जगाचा निरोप घेतांना देषाच्या कोणत्या तरी कोपऱ्यांत मृत्यूषी झुंज देणाऱ्या रूग्णाला अवयवदान देऊन अंत्यवस्था रूग्णामध्ये प्राण फुंकणे आपल्याला षक्य आहे.

जीवनाला मोल नाही असे आपण अनेकदा म्हणतो, ऐकतो पण आयुष्याच्या सुंदर साक्षात्काराची प्रचिती तेंव्हाच येते जेंव्हा आयुष्याचा नवा अर्थ आपल्याला उलगडतो. आपण आपल्या वाटयाला आलेले जिवन उपभोगल्यानंतर, जीवनप्रवास संपल्यानंतर मरणोपरांत अवयवदानाचे इच्छापत्र केलेली व्यक्ती व अवयवदानाच्या प्रतिक्षेत जीवनाचे षेवटचे क्षण मोजत मृत्यूच्या दारात ष्वास मोजत असलेली रूग्ण व्यक्ती या दोहोंना त्याक्षणी आयुष्याचा खरा अर्थ समजतो, प्रत्येकाचे जीवन अनमोल आहे हे कळते. यातूनच मरणोपरांत देहदान, नेत्रदान, अवयवदानाची नवी संकल्पना रूढ होऊ पाहत आहे.

ज्याक्षणी अवयवदानासाठी दाता मिळाला असता तर डॉक्टरांनी त्यांचे प्राण वाचविले असते, असे म्हणत आपण हळहळतो दुःखी होतो, रूग्नांच्या नातेवाईकांचे सांत्वनही करतो, परंतू आपल्याच नातेसंबंधातील व्यक्ती अपघात होऊन ब्रेनडेड झाल्यास गरजवंत रूग्नाला त्याचे अवयवदान करण्यासाठी कुणी पुढे येत नाही. सर्व अंधश्रध्दा व भीतीला टाकून आपण अवयवदानासाठी पुढे आलो तर षेकडो लोकांचे प्राण आपण वाचवू शकतो.

पुढारलेल्या देषांमध्ये मेंदूमृत रूग्ण प्रमाणित झाले की नातेवाईक अवयवदानासाठी पुढाकार घेतात. डॉक्टर रूग्नाचा रक्तगट व षरीराची जनुकीय ठेवण (एच.एल.ए) लगेच केंद्रिय अवयवदान समितीला कळवितात, त्यानुसार रक्ताची तपासणी करून प्रतीक्षा यादीवरून गरजू रूग्ण षोधला जातो व सहा तासाच्या आत प्रत्यारोपण षस्त्रक्रिया सुरू होते. अषा प्रकारची षस्त्रक्रियेची सोय आपल्या देषातील सर्वच मोठया षहरांमध्ये व्हावी याकडे लोकप्रतिनिधींनी लक्ष देण्याची गरज आहे, लोकजागृतीची गरज आहे असे झाले तर षेकडो रूग्नांचे प्राण वाचतील.

नागपूरमध्ये 200 पेक्षा अधिक रूग्ण किडनीच्या प्रतीक्षेत आहेत. उपराजधानी नागपूरात चार खासगी रूग्णालयामध्ये किडनी प्रत्यारोपण होते. परंतू अवयवदानासाठी कुणी पुढे येत नल्यामुळे 200 पेक्षा अधीक रूग्ण किडनीच्या प्रतिक्षेत मृत्यू षय्येवर षेवटची घटका मोजताहेत. जगातील काही प्रगत देषांनी गरज ओळखून अवयवदानाची चळवळ राबविली. अवयवदानाची वैद्यकीय, षासन व सर्वसामान्य जनता अषा तिन्ही पातळयांवर मोठया प्रमाणात जनजागृती घडवून आणली त्यामुळे त्यांच्याकडे षेकडो गरीब रूग्णांचे प्राण वाचविणे षक्य होत

आहे. भारतात अवयवदाना विषयी अज्ञान, उदासिनता, गैरसमज आणि षासकीय रूग्णालयातील उदासीनता व सोयींच्या अभावामुळे रूग्ण व त्यांचे नातेवाईक अडचणीत आले आहेत. अवयवदात्यांनी जीवघेण्या प्रतिक्षेकडे मानवी संवेदनेने पाहणे आवष्यक आहे.

मुत्रपींड, यकृत, फुप्फुस, स्वादुपिंड निकामी झाल्यानंतर कुठलेच उपचार शक्य नाहीत. यासाठी अवयव प्रत्यारोपण हा एकमेव पर्याय आहे. मुत्रपींड, फुफ्फुस, यकृत, स्वादूपिंड, हृदय, हृदयाच्या झडपा, आतंडी, डोळे, कानाचे ड्रम, त्वचा हे मानवाच्या षरीरातील विविध अवयव दान करून एक मृत व्यक्ती इतर 10 व्यक्तींना नवा जन्म देऊ षकतो. असे असतांना भारतात अवयवदानाला घेऊन व्यापक प्रतिसाद नाही. मात्र, गेल्या अनेक वर्षाच्या जनजागृतीमुळे टक्केवारीत काही प्रमाणात वाढ झाली आहे.

गेल्या वर्षी भारतात अवयवदानाची टक्केवारी दषलक्षामागे 0.26 टक्के होती ती वाढून आता 0.50 टक्के झाली आहे. देषाची ही टक्केवारी '01' टक्यावर गेल्यास अवयव दानासाठी दात्यांची प्रतिक्षा संपू षकते. तर हीच टक्केवारी '4' टक्यांवर गेल्यास तर इतर देषांना आपण अवयवदान करू षकतो. भारतात दरवर्षी दोन लाख किडनीची (मुत्रपींड) गरज भासते. परंतू प्रत्यक्षात पाच ते सहा हजार किडनी उपलब्ध होतात. दरवर्षी 50 हजार लिव्हरची (यकृत) गरज भासते त्या तुलनेत 750 लिव्हर प्रत्यारोपण होतात. नेत्रदानातही आपण मागे आहोत, मात्र आपल्या षेजारच्या देष श्रीलंका नेत्रदानात आधाडीवर असून इतर देषांनाही ते मदत करतात. देषात अवयव दानात तामिळनाडू पहिल्या क्रमांकावर आहे. तर महाराष्ट्र अवयव दानात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. असे मोहन फांऊडेषनचे नागपूरचे संचालक डॉ. रवी वानखेडे यांनी सांगितले.

'ब्रेनडेड' रूग्ण म्हणजे मेंदू मृत होतो, पण इतर अवयवांचे कार्य सुरूच असते. अषा 10 अवयवांचे व 30 ते 40 टिष्यूंचे प्रत्यारोपण करता येते. यात नातेवाईकांची परवानगी आवष्यक असते. तर जिवंतपणी रक्तदान, बोनमॅरो, मुत्रपिंड, यकृत, स्वादूपिंड, फुफ्फुस आदी अवयवांचे दान करता येऊ षकते व अनेक रूग्णांना जीवघेण्या अडचणीतून आपण बाहेर काढू षकतो.

देह नष्वर आहे, हे जरी खरे असले तरी या देहातील अमूल्य असे अवयव अनेक गरजू रूग्नांचे प्राण वाचवू षकतात. आपण आपले जीवन उपभोगून मृत्यूनंतर या देहाला जमिनीत पुरतो किंवा प्रेताला अग्नी देऊन जाळून टाकतो. या देहाची माती करण्यापेक्षा इतरांच्या उपयोगात जर आला तर यापेक्षा मोठे सत्कार्य कोणते असू षकते ?

अनेक गरजू रूग्णांसाठी अवयवदान जगण्याचा आषेचा किरण आहे. एक मृतदेह सात जणांना जीवनदान देतो. तर 35 व्यक्तींच्या आयुष्याचा दर्जा सुधारण्यास मदत करतो एका मृतदेहामुळे सुमारे 42 व्यक्तीना आपले आयुष्य पूर्ववत जगण्यास मदत होते. मृत व्यक्तीने मरणाआधी अवयवदानाचे इच्छापत्र भरून दिले व मृत्यूनंतर मृताच्या नातेवाईकांनी अवयवदानास परवानगी दिली तर मृतकाचे डोळे काही महिने जतन केले जाऊ षकतात. हाडे आणि त्वचा किती काळ जतन केली जाऊ षकते. सहा तासापर्यंत फुपुफुस जतन केले जाऊ षकतात तर 48 तासापर्यंत किडनी जतन केली जाऊ षकते. अवयव प्रत्यारोपणातील गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी मानवी अवयव प्रत्यारोपण कायदा तयार झाला.

कॅडेव्हर व लाइव्हचा फरक – कॅडेव्हर डोनेषन हे ब्रेनडेड रूग्णाकडून होते तर लाइव्ह रिलेटेडमध्ये एक व्यक्ती दुसऱ्याला अवयव दान करते.

को–ऑर्डिनेटरची संकल्पना :– मानवी अवयव प्रत्यारोपण कायदा 1994 अंतर्गत को–ऑर्डिनेटरची नियुक्ती झाली. त्यानंतर 2008 मध्ये काही सुधारणा झाली. त्यात कोणाच्या जबाबदाऱ्या काय असतील. हे स्पष्ट करण्यांत आले. कॅडॅव्हर डोनेषन कसे असावे, लाइव्ह रिलेटेड कसे असावे हे अधिक स्पष्ट केले. पुढे 2011 मध्ये या कायद्यात पुन्हा सुधारणा झाली. त्यात आजी–आजोबांना अवयवदान करण्यास मुभा देण्यांत आली.

को–ऑर्डिनेटरची भूमिका– अवयवदान चळवळीत को–ऑर्डिनेटरची भूमिका महत्वाची असते. खास करून कॅडेव्हरमध्ये ब्रेनडेड रूग्णाकडून अवयव मिळवून देण्याच्या वेळी. लाइव्ह रिलेटेड ट्रान्सप्लॉन्टमध्येही यांचा मोठा सहभाग असतो. ब्रेनडेड रूग्णाचे नातेवाईक केवळ को–ऑर्डिनेटरच्या षब्दावर विष्वास ठेवून किडनी, लिव्हर, हृदय, डोळे असे अवयव देण्यास तयार होतात. को–ऑर्डिनेटरची भूमिका समन्वय साधण्याची असते. मानवी अवयव प्रत्यारोपण कायद्यामध्ये तरतूद आहे. रूग्णालय प्रषासन, डॉक्टर, रूग्ण, पोलिस, दाता व त्याचे कुटूंबीय यांच्याषी समन्वय साधून कायदेषिर प्रक्रिया पूर्ण करण्याचे काम प्रामुख्याने त्याचे असते.

हॉस्पिटल ऑथोरायझेशन कमिटी :– अवयव प्रत्यारोपणाला परवानगी देण्यासाठी संबंधित रूग्णालयाची एथिक्य कमिटी असते, कायद्याच्या भाषेत त्याला हॉस्पीटल ऑथोरायझेषन कमिटी म्हणून ओळखतात. यामध्ये राज्य सरकारच्या आरोग्य सेवेतील एक अधिकाऱ्यासह समाजातील सन्माननीय व्यक्तींसह निवृत्त सरकारी अधीकारी एक दोन डॉक्टरही असतात. त्यात रूग्णांची फाइल तपासण्यापासून रूग्णांची वैयक्तिक माहिती, डायलिसिस कधी सुरू झाले, डॉक्टरांनी अवयव प्रत्यारोपणाचा सल्ला का दिला. किडनी देणाऱ्या

दात्यांचीही चौकषी होते. किडनी का देतो, नाते काय? पैसे मिळाले काय? उत्पन्न विचारले जाते. पैषाच्या आमिषाला बळी पडून किडनी देतो का तेही तपासले जाते. हे सर्व इन कॅमेरा होत असते. मग दोघांना एकत्र आणून त्यांचे फोटो काढले जातात. यासर्व उत्तरातून समाधान झाले तर मग अखेरीस रूग्णालयाचा प्रमुख प्रत्यारोपणास मंजुरी देतो. या सर्व प्रक्रियेची कागदपत्रे तयार करण्याची जबाबदारी को ऑर्डीनेटरची असते त्यात पॅनकार्ड, मतदान ओळखपत्र, रेषनकार्ड, जन्माचा दाखला, प्रतिज्ञापत्र अषी असंख्य कागदपत्र तयार करावी लागतात. कागदपत्रे तयार झाल्यावर को–ऑर्डिनेटर व एथिक्स कमीटीमार्फेत त्याची पडताळणी होते. रूग्ण किंवा दाता महाराष्ट्राच्या बाहेरील असल्यास डोमीसाईल प्रमाणपत्र सादर करावे लागतात. संपूर्ण कागदपत्रासह प्रस्ताव वैद्यकिय षिक्षण व संषोधन संचालनालयाकडे मंजुरीसाठी जातो. जे. जे. नायर, सायन, केईएम आदी सरकारी रूग्णालयांत खूप मोठया प्रमाणात ब्रेनडेड रूग्ण नोंदवले जातात.

दात्याचा फिटनेस – अवयवदान करण्यापूर्वी रूग्ण व दात्याची तपासणी करून हृदय, त्वचा, दात, मानसोपचार तज्ज्ञ अषा विविध डॉक्टरांचे एनओसी प्रमाणपत्र आवष्यक असते. किडनी किंवा लिव्हर देण्यापूर्वी दात्याची मानसिकता काय हेही तपासले जाते. हे कायद्याने बंधनकारक आहे. या सर्वांकडून एनओसी आल्यावर मग भूलतज्ज्ञ षस्त्रक्रियेसाठी रूग्ण फिट असल्याचे प्रमाणपत्र देतो.

नागपूर येथील मेडिकल हॉस्पीटलमधील वर्षनिहाय देहदान	
वर्ष	संख्या
2011	07
2012	07
2013	09
2014	12
2015	28
2016	28

संदर्भ :–

1. सोषल कॅंडर (मासिक 2016) नागपूर संपादक प्रा. डॉ. राजेंद्र कांबळे, लेखक प्रा. सुषिल मेश्राम)
2. दै. महाराष्ट्र टाईम्स दि. 24 जूलै 2016
3. दैनिक लोकमत नागपूर.
4. लोकसत्ता दि. 8 जून 2017.

पु. ल. च्या 'जावे त्यांच्या देशा' या प्रवासवर्णातील समाज दर्शन

प्रा. राजेश दिपटे, मराठी विभाग, एम. बी. पटेल महाविद्यालय, साकोली

''जावे त्यांच्या देशा'' हा पुलंचा युरोप व अमेरिकेतील प्रवास असून या प्रवासाच्या निमित्ताने तेथील रीतीरिवाज, परंपरा, धर्म, भाषा, पेहराव, सांस्कृतिक मूल्य, निसर्ग, कुटुंबसंस्था या सर्व बाबतीत वेगळाच असणारा. आधुनिक जीवनपद्धतीचा, मूल्यांचा स्वीकार करणारा समाज. पु.ल वेगळया पद्धतीने टिपतात.

याच दृष्टीतील समाजजीवनाचे महत्वाचे अंग असलेल्या खिस्ती प्रार्थनामंदिराचा उल्लेख येतो. जगातील कुठलाही समाज धर्म, परमेश्वर, श्रद्धा या बळावर जगतो. 'प्यावे आणि गावे' या तत्वप्रणालीचा स्वीकार करणारे समूहजीवन पु.ल. ना सर्वत्र आढळते. इटलीतील नौकात्सवाच्या निमित्ताने तेथील समूहाचे भाग घेते. या उत्सवात शिस्तीचे पालन करणारा माणूस पु.ल.ना इथे दिसतो.

या समाजाचे आणखी एक वैशिष्टये म्हणजे या जीवनात महत्वपूर्ण स्थान असून विवाह, धार्मिक सोहळे, प्रवचन इथे यांचे स्थान अटळ असते. याशिवाय संगीत, खेळाडू, कलावंत, चित्रकार या विषयीची श्रद्धा याला जगातल्या सर्व देशात समूहाची एकजात मान्यता असते.

इटलीतील ग्रामीण समाज, शेतकरी स्त्रिया, डोंगर टुमदार खेडी, तरूण–तरूणी भारताच्या खेडयात दिसणारा समाज पु.ल.ना इथेही आढळतो. भारताच्या खेड्यातील कष्टाळू, साधे राहणारे लाजरी–बुजरी माणसे पु.ल.ना इथे दिसत नाही. 'वारूणी आणि तरूणी हेच त्यांच्या' जीवनातले प्रेयस आणि श्रेयस आहे.[1] तारूण्य उपभोगण्याचे तंत्र म्हणजे मदिरा हेच या जीवनाचे महत्वाचे सुत्र जाणवते. शेवयावर आधारित ही खाद्यसंस्कृती पिझ्झा आणि शेवयाची नतनाविध रूपे पुलंना दिसतात. आपल्या सांस्कृतिक, धार्मिक जीवन यांना जपणारा. स्वच्छतेविषयी जागरूक राहणारा समूह ही या जीवनाची वैशिष्टये दिसतात.

'एक बेपत्ता देश' या शिर्षकात लिहिलेला न्यूयार्क शहर व तेथील समाजजीवनाचे वर्णन करतांना पुलंच्या 'एक्स क्यूज मी' कडे ढूकनही न पाहणारा समाज आपण इतरांपेक्षा वेगळे आहेत ही भावना पदोपदी जपणारी माणसे पुंल टिपतात.

या अमेरिकन समूहजीवनाचे विविध दाखले पुंल कथन करतात. ''चक्क एखाद्या दुकानात जावून पत्ता विचारावे म्हटले तर पत्ता सांगीतल्याचा सर्व्हिस चार्ज म्हणून तिथला माणूस डॉलर मागायचा''.[2] यंत्र युग विज्ञान, आधुनिक परंपरा, डॉलरपूजा हे या जीवनातील महत्वाचे दुवे असले तरी माणसाला अश्या संवेदनशून्यतेची लागलेली किड हा चिंतेचा विषय असून रस्त्यात भेटलेली म्हतारी तिच्या व्यथा, वेदना, अविवाहीत असूनही स्वतंत्र राहणा–या मुली पाहिल्यानंतर ''तुम्ही एकट्याच राहता?'' या प्रश्नाचा उत्तरात पुलंना अमेरिकेतील समूहाची जाणीव व्हायला लागते. ''या देशात माझ्यासारख्या लाखो म्हाता–या एकट्या राहतात''[3]

एका बाजूला अत्यंत श्रीमंत असणा–या देशात असा भयग्रस्त समाज. एकट्यादुकट्याला भररस्त्यात पकडून मरेपर्यंत हल्ला करणारी अपवृत्ती सर्वत्र दिसते. हा महासत्तेचा देश आतून पोखरला गेला आहे. एककी जीवनाच्या अनेक कहान्या, वेदना पुलंना या शहराचा फेरफटका मारतांना दिसून येतात. या शहरातील मॉल्स, रस्ते पुल, लक्षावधी गाड्या यांचे दर्शन घडविणारी कुबेरनगरी. ''सहस्त्र कुबेराचे ऐश्वर्य दाखविणारी मनात म्हणत होतो. काय भाग्यवान माणसे. पण मग काय आतून सडलेल्या गुलाबी–गुलाबी सफरचंदाचा बागीचा होता.''[4]

आईबापाची भिती नसल्याने चुकीच्या प्रथेमुळे अनेक तरूणी, हिप्पीवाल्या समुहाचा आहारी गेल्याचे दिसते. या समाजाचे डोके देशात प्रचंड उत्पादन करणारे कंपनीवाले व जाहिरातवाल्यांनी सुन्न करून सोडले आहे. हाशीश एलएसडी इ. मादक दृव्याच्या आहारी गेलेला तरूण पुलंना वारंवार चिंतेत टाकतो. जीवनात अती सुंदर असू शकते? यावर यांची श्रद्धा नसते. संस्काराच्या अभावाने ही पिढी भटकलेली दिसते. झटपट पैसे कमावण्याचा रोग या समाजाला लागतो. नैतिक, अनैतिक ही पातळी यांनी केव्हाच पार करून टाकली यावर भाष्य करताना म्हणतात. ''न्यूयार्कच्या शहारातील म्हातारातील भयग्रस्त नाही. तर हा सारा समाजच भयग्रस्त आणि भ्रमिष्ट झाल्यासारखा मला वाटत होता. सेल (विका) हा इथला मुलमंत्र आहे''[5]

वस्तु विका बुद्धी विका, कला विका कौमार्य विका, तारूण्य विका विकण्यासारखे उरत नाही फक्त वार्धक्य. म्हणूनच ते निरूपयोगी होते. कुणालाच ते नको असते. विक्री हा त्या संस्कृतीचा युगधर्म होतो. तिथे वार्धक्याचे निर्माल्य होत नाही. पाचोळा होतो.[6] संयम गमावून केवळ इतरत्र च्या मागे लागल्याचे दुष्परिणाम किती वाईट असतात. हे पुलं टिपतात दिसतात.

अश्या या समाजातील मुलामुलींना अगदी लहानपणापासून फेकून देण्याची सवय होते. आजूबाजूची कुठलीच वस्तू यांच्या दृष्टीने कायम नसते सर्व तात्पुरत्या असतात

समान बदलती आधुनिकतेची व्याख्या, फॅशनमध्ये टिकून राहण्याची धडपड, गाडी, बंगला, शया सोबतीन

सर्वच ही रोज नवे हवे असते. म्हणून यांची दिशाहीन वाटचाल सुरू होते. ज्या देशात शरीर सुखासाठी बायकांची अदलाबद्दल सभ्यता किंवा फॅशन समजली जात असेल तेथील समाज रचनेच्या पाया किती सडलेला असेल. शहरात संथपणाने वाहणारी पोटोमॅड नदी जरी दुरून सुंदर दिसते. पण या नदीची वास्तविकता काय दिसते? तर सगळ पाणी पोल्युटेड आहे. दूषित आहे. एक घोटभर पाणी पिण्याच्या लायकीचे नाही.[7] दुरन सुंदर दिसणा—या नदीच्या जश्या यातना वेदना आहेत त्यात संपूर्ण जगाला हेवा व आकर्षण वाटणा—या या देशातील मानसाच्या वेदना दुःख आहे. असे दिसते.

अमेरिका आपल्या सर्वच समाजजीवनातील माणसांना शिस्तीस वावरायला भाग पाडते. इथे लघवी करू नये या पाटीखालीच भारतीयांना बसण्याची हौस दिसते. भारतीय रेल्वे स्टेशन, दुकाने, दवाखाने, बॅस स्टॅंड इथे कच—याची माहेरघर निर्माण झालीत. भारतीय नियोजनाच्या अभावामुळे व भ्रष्टाचाराच्या राजकीय रोगामुळे जलसिंचन, आरोग्य, व्यापार, शिक्षण, ह्या क्षेत्रात प्रचंड भ्रष्टाचार दिसतो. भारतात खूप मोठ्या समूहाला स्वतःचा आवाज नाही. नेतृत्व नाही. स्वातंन्त्र्याच्या एवढ्या वर्षानंतरही ह्या समस्या दिवसनदीवस वाढतच जातानां दिसतात. देश स्वातंत्र होताच देशासामोरील प्रश्न चुटकीत सुटू लागतील ह्या स्वप्नांचा कधीचाच चुराडा झाला. एक बाजूला ही भारतीय मानसिकता तर अमेरिकन समाज कधी वेदनांची एक कळ सोसणाच्या तर कधी स्वातंन्त्र्याचे उन्मेष गाणे गाणारे दिसतात.

पुलंचा पुढचा प्रवास टप्पा हंगेरी असून युरोपियन नवता परंपरा याचा सुंदर मिलाप असणारा हा छोटासा देश शेती, मेंढपाळ या व्यवसाया सोबत चित्रकाम, शिल्पकाम, कोरीव वस्तु विकण्याचा परंपरागत धंद्यावर हा समाज जिवंत आहे. मॅजिऑर संस्कृती, भोजनकौशल्य, चर्चवर श्रद्धा असणारा समाज पुरातन संस्कृती, शिल्पकृतीचा योग्य सांभाळ करणारा अश्या अनेक विविध सामाजाचे एकत्रिकरण पुलंना हंगेरीतील लोकजीवनात दिसून येते. पर्यटकांचे मनापासून स्वागत करण्यात, गुन्हेगारी, हिंसकता क्रूरपणा न बाळगणारा अशी समाजमनाची वेगवेगळी वैशिष्टये दिसतात. जत्रा यात्रा महोत्सव लोकगीते या समाजमनाच्या महत्वाच्या श्रद्धा असुन भारतीय लोकजीवनाशी साम्य दाखवणा—या गवती झोपड्या, भिंतीवर चित्रांची सजावट. मुलामुलींची एकत्र व्यायामशाळा पाहून पुलं म्हणतात **मला कुणाचाही व्यक्तीक श्रीमंतीचा कधी हेवा वाटत नाही. पण असल्या सार्वजनीक श्रीमंतीचा वाटतो.**8 या समाजाचे वैशिष्ट म्हणजे व्यसनमुक्त असणारा हा समाज एल.एस.डी, हशीश यांच्या पासून दुर असून अमली पदार्थाची तस्करी इथे दिसत नाही. तेथील एका डॉक्टरची पत्नी त्यांना खटयाळपणे म्हणते. अहो आमचे हंगेरियन पुरूष वाइन्स इतक्या पितात की त्यांना दुस—या कसल्याही अमली पदार्थात मजा वाटत नाही.[9] वैयक्तिक आवडी निवडी व्यसन समाजाच्या उन्नतीच्या आड येणार नाही. देश कला संस्कृती उद्योग यावर प्रेम करणारी माणस त्यांना सर्वत्र दिसतात. समाजाचे दर्शन हे अश्या रितीने निरनिराळया कलांचा विकास करण्याच्या प्रयत्नातुन तर होतेच पण अगदी लहानसहान गोष्टीतूनही आढळते.[10]

उदंड झाले पाणी या निबंधातुन पुलंना पाण्याचे कौतुक करणारा समाज अमेरिकेसह सा—या युरोपात दिसतो. पण इथे नद्यांचे नाव पूजा, लग्नविधीत घेण्याच्या भारतीय समाजाच्या रूढी परंपरा, या दृष्टया घातक ठरतात. नद्यांना प्रदूषीत करणारा हा माणूस भारतात सर्वत्र दिसतो. जलपूजक, वृक्षपूजक, दगडपूजक समाज जाती, धर्म, प्रदेश, भाषा, परंपरा यांच्या भांडणात एक दुस—याकडे नेहमीच संशयाने पाहतो. राजकीय व्यवस्थेने आपल्याच नागरीकांचे डोळे सुन्न केले. यांच्या विरूद्ध रोम सारख्या देशाने आले शिल्प संगीत नृत्य जपले. पर्यटकांना आदराने वगाविणारा हस समाज एक बाजूला तर दुरिस्टांना लुबाडणारे टुर गाईड, हॉटलवाले, टॅक्सीवाले यांच्या भितीसोबत नक्षलवाद, आतंकवाद यामुळे आपण जगात आपल्या विषयीचा विश्वास आदर्श निर्माण करू शकलो नाही.

निष्कर्ष :— 1. प्रवासात एखाद्या समाजाचे दर्शन घडवतांना प्रवासवर्णनवर काराजवळ असणारी तटस्थ वृत्ती पुलं जवळ आढळते. 2. आपली शिल्प, संगीत, रूढी, परंपरा या विषयी अभिमान बाळगणारा माणूस सर्वत्र दिसतो. 3. प्रत्येक समाजात धर्मगुरूंचे महत्व अबाधीत असते. 4. प्रचंड श्रीमंत महासत्ता असणा—या अमेरिकन समाजाच्या प्रचंड वेदना आहेत. तंत्रज्ञान, व्यवसायिकता वाढीस लागताच समाजजाणीवा हरविलेली माणसे इथे दिसतात. 5. या प्रवासात विविध देश, त्यांची स्वभाव वैशिष्टये, गुण—दोष तटस्थवृत्तीने टिपतात. कधीकधी भारतीय समाजाशी तुलना करताना कमीपणाची जाणीव अनेकदा त्यांच्या लिखानात आढळून येते.

संदर्भ टिपा :—

1. देशपांडे पु. ल. , "जावे त्यांच्या देशा", श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे आठवी आवृत्ती — 1 डिसेंबर, 1997, पृ 26
2. तत्रैव, पृ 60
3. तत्रैव, पृ 63
4. डॉ. कुलकर्णी मदन :— "निवडक पु.ल एक आकलन" विजय प्रकाशन, हनुमान गल्ली, सिताबर्डी, नागपुर, आ — 20 एप्रील 2000, पृ 191
5. देशपांडे पु. ल., "जावे त्यांच्या देशा" श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे आठवी आवृत्ती — 1 डिसेंबर 1997, पृ 99
6. जहागिरदार द.व्य :— "अमेरिका : एक तंत्रज्ञानाने झपाटलेला देश" अमेय प्रकाशन, धंतोली, नागपुर, प्र.आ — 14 एप्रील 1963, पृ 99.
7. देशपांडे पु. ल., "जावे त्यांच्या देशा" श्री विद्या प्रकाशन, शनिवार पेठ, पुणे आठवी आवृत्ती — 1 डिसेंबर 1997, पृ 83
8. तत्रैव, पृ 119
9. तत्रैव, पृ 157
10. तत्रैव, पृ 180

भारतीय अभिजात परंपरा : उगम व स्वरूप

डॉ. संजय पाखमोडे, मराठी विभाग प्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय, सडक अर्जुनी, जि. गोंदिया

भारतीय अभिजात आणि विदग्ध परंपरा ही अति प्राचीन आहे. प्रदीर्घ काळपर्यंत ही परंपरा संस्कृत वाङ्‌मयात होती. तिथे तिचा केवळ उगमच झाला नाही तर विस्तार आणि विकासही झाला; आणि आख्यान, नाटक, महाकाव्य, चंपूकाव्य असे भारदस्त रचनाप्रकार या अभिजात परंपरेने निर्माण करून आपली समृद्धता वाढविली. संस्कृत भाषेचे वाङ्‌मय अतिशय प्रगल्भ व समृद्ध आहे. संपूर्ण भारतीय साहित्यशास्त्राचे शिल्पकार संस्कृत भाषाच आहे. व्यास, वाल्मिकीसारखे बीजग्रंथकार (Fundamental Writers) आणि कालिदास, भवभूतीसारखे नाटककार संस्कृत भाषेने दिले. कालिदास, शुद्रक, भवभूती, भास, बाणभट्ट, श्रीहर्ष, माघ, भारवी, कनोजचा राजा हर्षवर्धन, राजशेखर, अभिनवगुप्त, भामह, दण्डी, वामन, उद्‌भट्, आनंदवर्धन, मम्मट, भोजनृपती यासारखे श्रेष्ठ ग्रंथकार आणि काव्यशास्त्रज्ञ संस्कृत साहित्यात दिसून येतात. याचबरोबर उत्किर्ण शिलालेखांमधून काव्य लिहिणारे कवी आणि त्यांचे काव्य हेही दिसून येते.

'Sanskrit and Prakrit Poets known from Inscriptions' या ग्रंथामधून उत्किर्ण काव्य लिहिणाऱ्या असंख्य संस्कृत कवींचा परिचय डॉ. डिस्कळकर यांनी करून दिला आहे.[1] व्यास–वाल्मीकींनी रामायण–महाभारतरूपाने संस्कृत साहित्याचा पाया घातला. तर कालिदास, शुद्रक इत्यादी ग्रंथकारांनी संस्कृत अभिजात साहित्य निर्माण केले. भास, कालिदास आणि शुद्रक हे तीन संस्कृत भाषेचे अतिप्राचीन नाटककार आहेत. त्यांच्या कालाविषयी मतभेद आहेत. तरी इ.स. 200 ते इ.स. 400 या दोनशे वर्षांच्या दरम्यान भास, शुद्रक आणि कालिदास होऊन गेले असे काही अभ्यासक मानतात. त्यांचे मत विवाद्य असले तरी वरील तिन्ही ग्रंथकारांचा काल इ.स. 200 ते इ.स. 400 च्या दरम्यान समजल्यास शुद्रक, भास आणि कालिदासाच्या रूपाने विदग्ध आणि अभिजात परंपरेला शोभणारे नाटक या काळात निर्माण झाले होते. यांच्या पूर्वी गिरनारच्या शिलालेखातून, रामायण–महाभारतातून आणि उपनिषदातून विदग्ध भाषेचे नमुने अभ्यासकांनी दाखवून दिले आहेत. 18 पुराणांपैकी विष्णुपुराण अतिशय प्राचीन समजल्या जाते. या पुराणाची भाषा आणि शैली विदग्ध परंपरेची आहे. म्हणजे इसवी सनाच्या पूर्वीपासून संस्कृत भाषेत विदग्ध साहित्याला प्रारंभ झाला. आणि ही परंपरा अगदी आधुनिक काळात नागपूरचे श्री. बा. वर्णेकर यांच्यापर्यंत येऊन पोहचते. डॉ. वर्णेकर यांचे 'शिवराज उदय' महाकाव्य हा विदग्ध परंपरेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. म्हणजे आज गेली अडीच–तीन हजार वर्षे अभिजात परंपरेचे भरण आणि पोषण संस्कृत ग्रंथकारांनी ग्रंथ लिहून केलेले आढळते.

संस्कृत ग्रंथकारांनी वेगवेगळे रचनाप्रकार हाताळले आहेत. नाटक, महाकाव्य, आख्यानकाव्य, खंडकाव्य, चंपूकाव्य, कल्पितकथा असे कित्तेक रचनाप्रकार संस्कृत अभिजात परंपरेने हाताळले. महाकाव्याचे विवेचन भामह आणि दण्डी या दोन साहित्यशास्त्रज्ञांनी केले. यापैकी दण्डी असे म्हणतो की, पद्याचे अनेक प्रकार असतात. त्यापैकी काही 'मुक्तक' म्हणजे स्फुट, तर काही 'कुलक' म्हणजे गुच्छ. तिसरा प्रकार 'सर्गबंध महाकाव्य' हा होय. याची व्याख्या भामह या अभ्यासकाने दिली आहे, तसेच दण्डी नावाच्या ग्रंथकारानेही दिली आहे.

"सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।
त्र्प्राशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्।।14
इतिहासकथोद्‌भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्।।15
नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः।
उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः।।16
विप्रलम्भैर्विवार्हेश्रव कुमारोदयवर्णनैः।
मन्त्रदूतप्रयारगाजिनायकाभ्युदयैरपि।।17
त्र्प्रलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्।
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः।।18
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरूपेतं लोकरञ्जकम्।
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायेत सदलंकृति।।19"[2]

याधर्तीवर संस्कृतमध्ये महाकाव्य निर्माण झाली. महाकाव्याप्रमाणेच खंडकाव्य, दीर्घकाव्य, स्फुटकाव्य हे काव्याचे प्रकार आहेत.

ग्रंथरचनेचा दुसरा प्रकार नाटकाचा आहे. नाटक या वाङ्‌मयप्रकाराचे सविस्तर विवेचन भरतमुनीने 'नाट्यशास्त्रात' केले आहे. या ग्रंथात सहा हजार श्लोक असून नाट्यशास्त्रावरचा हा प्रमाण ग्रंथ आहे. यावर अभिनवगुप्ताची 'अभिनवभारती' या नावाची प्रख्यात टीका आहे. नाटकाला संस्कृत भाषेत 'रूपक' असे नाव आहे. या रूपकाचे अथवा नाटकाचे एकूण दहा प्रकार आहेत, ते असे :– (1) नाटक (2) प्रकरण (3) भाण (4) व्यायोग (5) समवकार (6) डिम (7) ईहामृग (8) अकङ (9) वीथी (10) प्रहसन

तिसरा प्रकार 'चंपू' काव्याचा आहे. 'चंपू' म्हणजे गद्य–पद्यमय रचना. ही रचना एकाच विषयावर असून यातील काही भाग गद्यात तर काही भाग पद्यात असतो. चंपूचे स्वरूप, निवेदनपर (Narration) किंवा वर्णनपर (Description) असते, शिवाय ते विदग्ध शैलीने युक्त

असते, रस आणि अलंकारांना महत्त्व असते. 'चंपू' ही रचना केवळ भारतीय साहित्यातच आढळते, इंग्रजी साहित्यात आढळत नाही. संस्कृतप्रमाणे मराठीतही चंपूकाव्य लिहिण्यात आले आहेत. उदा. निरंजन माधव कवीचे 'सुभद्राहरण' हे चंपूकाव्य प्रसिद्ध आहे.

काव्यरचनेचा चौथा प्रकार 'आख्यान' आहे. 'आख्यान' म्हणजे सांगणे ;ज्व ज्मससद्ध. यामध्ये 'ख्या' हा मुख्यधातू असून 'आ' हा उपसर्ग आहे. यावरून आख्यान हा शब्द तयार झाला. यामध्ये कथानक असून नायक–नायिका असतात. महाकाव्याप्रमाणे आख्यानातही संघर्षाचे चित्रण असते. शिवाय व्यक्तिदर्शनाला महत्त्व असते. आख्यानाला नाटक व महाकाव्याप्रमाणे कथानक ;च्सवजद्ध असते. हे कथानक ऐतिहासिक, पारंपरिक किंवा काल्पनिक पद्धतीचे असू शकते. आख्यानाची शैली जोरकस व प्रवाही असते, शिवाय त्यात वातावरणनिर्मिती व निसर्गाचेही वर्णन असते. नाटक आणि महाकाव्य यापेक्षा आख्यानाचे वेगळेपण असे की, यामध्ये एखादा प्रसंग किंवा घटना घेऊन आख्यानाची संपूर्ण रचना उभारलेली असते. कोणतीही एक घटना किंवा एक प्रसंग याला महत्त्व देऊन केलेली रचना म्हणजे आख्यानकाव्य होय.

अशाप्रकारे महाकाव्य, नाटक, चंपू आणि आख्यान या चार प्रमुख रचनाप्रकारांवर संस्कृत साहित्यातील अभिजात परंपरा उभारलेली आहे. याचबरोबर खंडकाव्य, नाटिका असे इतरही प्रकार आहेत. त्या सर्व प्रकारांचा समावेश या चार प्रकारांमध्ये होत असतो. नाटक, महाकाव्य, कथा, आख्यायिका, आख्यान असे तऱ्हेतऱ्हेचे नानाविध रचनाप्रकार संस्कृत साहित्यात दिसून येतात. या रचनांची दखल घेऊन दण्डी, भामह, आनंदवर्धन, अभिनवगुप्त आणि 'साहित्यदर्पण'कार विश्वनाथ या संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी आपआपल्या ग्रंथांतून त्याचे विवेचनही केले आहे. 'काव्यदर्श' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात दण्डी असे सांगतो की, महाकाव्य, कथा, आख्यायिका हे तीन रचनाप्रकार कवींनी हाताळलेले आहेत. याशिवाय 'अनिबद्ध' आणि 'बद्ध' अशा दोन रचनाप्रकारांचा त्यांनी उल्लेख केला आहे. 'बद्ध' या प्रकारात दण्डीने नाटक, महाकाव्य, आख्यायिका व कथा यांचा समावेश केला, तर 'अनिबद्ध' या रचनाप्रकारात त्यांनी 'स्फुट' काव्याचा व 'मुक्तक' काव्याचा उल्लेख केला. तो असे म्हणतो की, 'मुक्तक' काव्याची समीक्षा ही महाकाव्याच्या अनुषंगानेच करण्यात यावी. कारण आढळून येणारे सर्वच स्फुट रचनाप्रकार हे महाकाव्याचेच अंश असतात. :–

"मुक्तकं कुलकं कोषः संघांत इति तादृशः।
सर्गबन्धागडः रूपत्वादनुक्तः पद्यविस्तरः।।
सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम्।
त्र्राशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्।।[3]

दण्डी हा मूळचा विदर्भाचा राहणारा. तेथून तो पुढे दक्षिणेत कांची या नगरीत गेला. त्याने लिहिलेला 'काव्यादर्श' हा ग्रंथ अलंकारशास्त्राच्या दृष्टीने महत्त्वाचा तर आहेच, पण विदग्ध परंपरेची वाटचाल कशी होत होती हेही स्पष्ट करणारा आहे. दण्डी हा गद्यालादेखील पद्य समजतो. 'गद्यम् काव्यम् निकषंती' असे त्याचे सूत्र आहे.

सर्वसाधारणपणे असा समज होता की, उत्तम स्वरूपाचे काव्य पद्यातच असते आणि गद्यामध्ये काव्यगुण नसतात, असले तरी त्याची दखल घ्यावी एवढे ते महत्त्वाचे नसतात. पण दण्डीने हा समज नाकारला व त्याने असे सांगितले की, काव्य हे पद्यमय, वृत्त–छंदात्मक असले पाहीजे असे नाही. कवित्वाचा गुण हा गद्यातही असू शकतो. दण्डीचा समय इ.स. 750 असा आहे. त्या वेळी गद्यामध्ये सूत्रवाङ्मय व भाष्यवाङ्मय विपुल प्रमाणात निर्माण झाले होते. पण त्याचबरोबर सुबंधु याने लिहिलेला 'वासवदत्ता' हा चंपू ग्रंथ रसिकांच्या समोर होता. इ.स. 640 मध्ये कनोज सम्राट हर्षवर्धन याच्या पदरी सुप्रसिद्ध बाणभट्ट नावाचा कवी होऊन गेला. त्याने 'कादंबरी' हा गद्यकाव्यग्रंथ लिहिला. या दोन ग्रंथांमुळे गद्यदेखील काव्यमय असते हे स्पष्ट झाले. याचबरोबर अनेक शिलालेख आणि उत्किर्ण लेखांमधून प्रभावी अशी काव्यनिर्मिती दिसून येते. कर्नाटकात ऐहोरेल या गावी उपलब्ध झालेला शिलालेख किंवा मध्यप्रदेशात मंदसोर या गावी उपलब्ध झालेला वत्सभट्टीचा शिलालेख हे संस्कृत विदग्ध काव्याचे अप्रतिम नमुने आहेत. यामधून विदग्ध परंपरा ही कशी प्रभावी आहे हे दिसून येते. गुजरातमध्ये गिरनार येथे रूद्रदामन याचा शके 72 मधील उत्किर्ण लेख आहे. हा लेख गद्यात असून गद्य हे कसे आलंकारिक होते हे दाखविणारा आहे.

"स्फुट–लघु–मधुर–चित्र–कान्तशब्द–समयोदारालकृत–गद्य–पद्य..."[4]

अशाप्रकारे गद्यदेखील अलंकारप्रचुर व रसमय असते हे गिरनार येथील शिलालेख आणि सुबंधु व बाणभट्ट यांच्या ग्रंथावरून दिसून येते. गद्याप्रमाणे काव्य हा विदग्ध परंपरेचा दुसरा घटक आहे. नाटक, महाकाव्य, आख्यानकाव्य, कथा, आख्यायिका, चंपू हे सर्व रचनाप्रकार यामध्ये मोडतात. या सर्व पुराव्यांवरून आणि वेळोवेळी निर्माण झालेल्या साहित्यामधून विदग्ध परंपरेचा इतिहास उलघडत जातो.

नाटक–महाकाव्यादि रचनाप्रकार जसे कवी व नाटककारांनी लिहिले, तसेच या रचनेची मीमांसा व त्यातील साहित्यगुण याचे विवेचन काव्यशास्त्रपरंपरेने केले. ही फारच मोठी परंपरा आहे. या परंपरेत भरतमुनी, भामह, दण्डी, आनंदवर्धन, अभिनवगुप्त, मम्मट, भोज, विश्वनाथ या काव्यशास्त्रज्ञांनी निर्माण झालेल्या साहित्यातून काव्यतत्त्वाचे विवेचन केले. काहींच्या मते रस हा

काव्याचा आत्मा आहे, काहींनी अलंकारांना प्राधान्य दिले, तर काहींनी ध्वनी, रीती व गुण यांचे विवेचन केले. अशाप्रकारे रस, अलंकार, ध्वनी, रीती आणि गुण यामधून काव्यसौंदर्य दिसून येते, हा जो सिद्धांत उपरोक्त काव्यशास्त्रज्ञांनी सादर केला तो प्रामुख्याने निर्माण झालेल्या विदग्ध काव्यामुळे. येथे एका गोष्टीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही ते हे की, वाङ्मयीन प्रवाह वा वाङ्मयीन परंपरा (Literary Tradition) हे हळूहळू नामरूपाला येऊन त्याचे वर्गीकरणही (Classification) होत होते. पौराणिक व आर्ष परंपरा, लोक परंपरा आणि अभिजात वा विदग्ध परंपरा ;ब्सेंपबंस त्तंकपजपवदद्ध अशा तीन वाङ्मयीन परंपरा दण्डी व भामह यांच्या काळात नामारूपाला आलेल्या होत्या. त्याचबरोबर दुसरी एक महत्त्वपूर्ण घटना भारतीय साहित्यात दिसून येते ती ही की, काव्यतत्त्व याचा शोध अभ्यासक घेऊ लागले आणि काव्यशास्त्र हे पूर्णपणे भारतीय साहित्यात स्थिरावले. या (Poetics) मध्ये रसविचार, अलंकारविचार, गुणविचार, रीतीविचार आणि ध्वनीविचार यांना मोठे स्थान प्राप्त झाले. अशाप्रकारे 1) काव्यतत्त्वविचार (Poetics) 2) काव्यरचनाप्रकार (Forms and Types of Literature) आणि 3) वाङ्मयीन परंपरा (Literary Tradition) हे तीन प्रधान घटक भारतीय साहित्यात विशेषकरून संस्कृत साहित्यात दिसून येतात. तथापि या तीनपैकी काव्यतत्त्वाला (Poetic) प्राधान्य देण्यात आले आणि काव्यतत्त्वाचा शोध आणि रहस्य रस, अलंकार, रीती, गुण व ध्वनी यामधून कसे प्रगट होते हे सांगण्यात आले. या पाच मार्गापैकी गुण, रीती व अलंकार यांचा एक गट व रस, ध्वनी यांचा दुसरा गट समजण्यात येऊन भरतापासून जगन्नाथपंडितापर्यंतच्या अभ्यासकांनी काव्यशास्त्राचे रहस्य सांगितले.

काव्यतत्त्वाचे रहस्य प्रतिपादन करत असतानाही भामह, दण्डी, अभिनवगुप्त, राजशेखर इत्यादी सर्वांनीच विवेचनासाठी वेगवेगळ्या काव्यरचनाप्रकारांचे उल्लेखच नव्हे तर त्यांची दखलही घेतलेली आहे. उदा. रसचर्चा ही प्रामुख्याने नाटकाच्या अंगाने सुरू झाली. पण काव्यचर्चा करताना कवित्वाचा संबंध तीन घटकांशी असतो, हे मात्र कोणताही अभ्यासक कधीही विसरला नव्हता. ते तीन घटक म्हणजे 1) कवी किंवा ग्रंथरचनाकार 2) निर्माण झालेले काव्य किंवा कलाकृती 3) काव्याचा आस्वाद घेणारा रसिक. या तीन पैकी रसतत्त्व हे रसिकांशी प्रामुख्याने संबंधित आहे हा विचार अनेकांनी सादर केला, तर काहींनी ते नाट्याशी संबधित आहे असे सांगितले. ज्या काळात ही चर्चा सुरू होती, त्या काळात नाटकाला प्रधान स्थान होते; पण नाटकाप्रमाणेच महाकाव्य, चंपू, स्फुटकाव्य यांनाही तेवढेच महत्त्वाचे स्थान होते. दण्डीसारखा शास्त्रज्ञ तर असे सांगतो की, अनिबद्ध म्हणजे स्फुट रचनेचे मूल्यमापन हे महाकाव्य आणि नाटकाच्याच धर्तीवर केले पाहिजे. तेव्हा त्याला हे सूचवायचे आहे की, कोणताही वाङ्मयाचा रचनाप्रकार मग तो लहान असो वा मोठा असो याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. अशाप्रकारे भामहानेदेखील काव्यबंध, आख्यायिका, कथा आणि अनिबद्धकाव्य म्हणजे स्फुटकाव्य या रचनाप्रकारांचा निर्देश केला आहे. पुढे 'ध्वन्यालोका'च्या 'लोचनटीके'त तर अभिनवगुप्ताने अनेक रचनाप्रकारांची यादीच दिली आहे. अभिनवगुप्ताप्रमाणे भोजानेदेखील 'शृंगारप्रकाश' या ग्रंथात असंख्य रचनाप्रकारांची नोंद केली आहे. भारतीय साहित्यशास्त्रात कालौघात निर्माण झालेल्या रचनाप्रकारांची दखल घेऊनच साहित्यसमीक्षा करण्यात आलेली आहे हे विसरता येत नाही. या रचनाप्रकारातील काही रचनाप्रकार हे विदग्ध परंपरेशी संबंधित आहेत. कालिदास, भवभूती आणि बाणभट्ट हे विदग्ध परंपरेतील ग्रंथकार आहेत ही पूर्ण जाणीव काव्यतत्त्वाचे विवेचन करणाऱ्या शास्त्रज्ञांना आहे. उलट असे दिसून येते की, त्यांनी जे जे आपले सिद्धांत सादर केले त्यासाठी प्रामुख्याने विदग्ध आणि अभिजात परंपरेतील काव्यरचनाप्रकार डोळ्यासमोर ठेवून विवेचन केले आहे. लोक परंपरा आणि आर्ष परंपरेची त्यांनी दखल घेतली हे उघड आहे. व जेव्हा केव्हा शक्य झाले तेव्हा आर्ष आणि लोक परंपरेतील रचनाप्रकारही आधाराला घेतले. तथापि अभिजात परंपरेतील जेवढे रचनाप्रकार त्यांनी आधाराला घेतले तेवढे इतर परंपरेतील रचनाप्रकार घेतलेले नाहीत. यावरून अभिजात परंपरेतील ग्रंथकारांनी हाताळलेले रचनाप्रकार हे प्रामुख्याने लक्षात घेऊन त्यांनी काव्यशास्त्र उभारले. अशाप्रकारे अभिजात परंपरा आणि काव्यशास्त्र यांचे जवळचे नाते आहे. भोजाने तर एकूण चोवीस रचनाप्रकारांची नोंद केली. अशाप्रकारे संस्कृत वाङ्मयात आढळणारे रचनाप्रकार पुढीलप्रमाणे :– 1) नाटक 2) महाकाव्य सर्गबंध 3) आख्यान 4) उपाख्यान 5) कथा 6) उपकथा 7) खंडकथा 8) परिकथा 9) चंपू 10) निदर्शनम् 11) प्रवाहिका 12) मन्थुल्लिका 13) मणिकुल्या 14) बृहत्कथा 15) पर्वबन्ध 16) काण्डबंध 17) आश्वासकबंध 18) सन्निबन्ध 19) संहिता 20) साहित्यप्रकाश 21) प्रबंध 22) गद्यकाव्य 23) मुक्तक 24) सन्दान 25) कुलक 26) कोष 27) संघात 28) गद्य 29) पद्य 30) खंडकाव्य 31) पुरावृत्त 32) मथुली 33) शास्त्रकाव्य अशा या वाङ्मयरचनाप्रकारांचे साहित्याच्या अध्ययनात केवढे महत्त्वाचे स्थान असते, हे पाहणे आवश्यक आहे. याबाबत डॉ. राघवन लिहितात :–

"It is not possible here to go into the origin of each of these species of poetic composition. For, such an inquiry would drift into the wide field of the origin and growth of sanskrit literature itself. Dandin has a significant remark in I.13 that muktaka (the

stray verse), kulaka (a cluster of verses), kosa, sanghata (larger collections), these are all derivable types or aspects (amsa) of the mahakavya or sarga-bandha itself and hence they need no special treatment. All minor poems are derived from the Mahakavya which is derived from the Itihasa, the Ramayana and the Mahabharata which are the only two survivals of the very ancient Itihasa literature. The dialogue hymns of the Rgveda, the Akhyanas, Itihasas, and Puranas found in the Brahmanas, Gathas Narasamsis, these parts of the vedas represent the precursors of the more elaborate epic poetry."5

या उताऱ्यात डॉ. राघवन यांनी असे महत्त्वाचे विधान केले आहे की, कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराच्या उद्‌भवाचा शोध हा एकापरीने संपूर्ण वाङ्मयाचा प्रारंभ आणि विस्तार याला व्यापणारा असतो. येथे डॉ. राघवन यांनी वाङ्मयरचनाप्रकारांच्या वैशिष्ट्यावर नेमके बोट ठेवले आहे. वाङ्मयाचा उद्‌भव आणि प्रारंभ तसाच विकास आणि विस्तार म्हणजेच संपूर्ण वाङ्मय, दुसरे तिसरे काही नसून या वाङ्मयात निर्माण झालेल्या नानाविध रचनाप्रकारांचा इतिहास असतो.

जाताजाता ही गोष्ट नमूद करणे आवश्यक आहे की, वेगवेगळे वाद, संप्रदाय अथवा प्रवाह ज्या–ज्या वेळी वाङ्मयक्षेत्रात नावारूपाला आले त्या–त्या वेळी त्यांनी वाङ्मयरचनाप्रकारांची (Types and Forms of Literature) कास धरूनच आपले वैशिष्ट्य सादर केले आहे. अतेव वेगवेगळे वाङ्मयीन रचनाप्रकार आणि अभिजात व विदग्ध परंपरा यांचे घनिष्ठ संबंध आहेत, या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करता येत नाही. अभिजात व विदग्ध परंपरा आणि स्वच्छंदवाद, वास्तववाद, अतिवास्तववाद, अस्तित्ववाद यापैकी कोणतीही परंपरा पाहिली, तर ती परंपरा वाङ्मयीन रचनाप्रकारांच्या अध्ययनानेच नामारूपाला येऊन प्रभावी ठरलेली आढळून येते. याला अभिजात आणि विदग्ध परंपराही अपवाद नाही.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. D. B. Diskalkar, 'Sanskrit and Prakrit poets known from Inscriptions' प्र. आ., आनंदाश्रम संस्था, पुणे, 1993.
2. डॉ. धर्मेन्द्रकुमार गुप्त (संपा.), 'आचार्य दण्डी विरचित काव्यदर्श', प्र. आ, मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशंस, नई दिल्ली. श्लोक 14 ते 19.
3. डॉ. धर्मेन्द्रकुमार गुप्त (संपा.), 'आचार्य दण्डी विरचित काव्यदर्श', प्र. आ, मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशंस, नई दिल्ली. श्लोक 13 ते 14.
4. Dr. Raj Bali Pandey, 'Historical and Literary Inscription', Chowkhamba Sanskrit Series office, Varanasi, I 1962, 'Girnar rock inscription of Rudradaman I' पृ. 61.
5. Dr. V. Raghavana (Edit.), 'Bhojas Srngara Prakasa', Third Edition, Punarvasu, Madras University, 1978. पृ. 588.

शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये अवांतर वाचन साहित्याचे महत्त्व

डॉ. रंजना व्यवहारे, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲन्ड कॉमर्स, न्यु नंदनवन नागपूर, Email.: taywadev@gmail.com

प्रस्तावनाः– प्रत्येक शैक्षणिक संस्थामध्ये जिथे शाळा महाविद्यालय आहे तिथे ग्रंथालय अनिवार्य झाले आहे. शाळांमध्ये मुलांच्या वयानुसार त्यांच्या बौध्दीकते नुसार त्यांच्या बुध्दीला चालना देणा–या वेगवेगळया पुस्तकांचा संग्रह ग्रंथालयात केला जातो. एका निष्चित वयानुसार मुलांना वाचनाची आवड निर्माण करण्याकीता त्यांना आकर्षित करण्याकरीता रंगीबेरंगी कव्हर असणारी तसेच चित्र असणारी पुस्तके ग्रंथालयात ठेवण्यात येतात. जेणेकरुन मुलं त्या पुस्तकाकडे आकर्षित झाली पाहीजे.

मुल शिक्षण घेत असतांना त्यांना लागणारी अभ्यासाची पुस्तके तेही क्रमिक प्रस्तके तेवढे मोठया मुष्किलीने वाचतात. अभ्यास करायचा आहे परीक्षा देऊन पुढच्या वर्गात प्रवेष घेण्याकरीता घोकून घोकून पाठांतर करण्यावर विद्यार्थांचा जास्तीत जास्त भर असतो एकदाची परीक्षा संपली की त्यांचा पुस्तकांषी संबध संपतो त्यानंतर त्यांना अचाकनापणे कोणी काही विचारले तर काही आठवत नाही. असे म्हणून मोकळे होतात.कारण ते वाचन त्यांनी केवळ परीक्षेकरीता केलेले असते ज्ञानाची साठवण करुन घेण्याकरीता हे वाचन केलेले नसते.

शिक्षण घेत असतांना मुलांना क्रमिक पुस्तंकाबरोबर अवांतर वाचनाची सवय लावणे फार गरजेचे असते. अवांतर वाचनाने मुलांच्या बुध्दीला चालना मिळत राहते नवीन नवीन शब्द संग्रहाची ओळख होण्यास मदत होते. भलेही ते पुस्तक वाचल्यानंतर त्याना काही आठवणार नाही,पात्रे, प्रसंग घटना सगळयाच लक्षात राहिल असे नाही पण काहीतरी एखादे पात्र एखादा प्रसंग मनाला आवडनारा असतो आणि तो आठवून ते आठवणीतले पुस्तक आपण कधीतरी वाचले होते आणि ते पुस्तक खूप छान होते या गोष्टीची आठवण होणे म्हणजे अवांतर वाचनाचा हा एक फायदा आपण म्हणू शकतो.

ग्रंथालयात अवांतर वाचनसाहित्याची आवश्यकता :– विद्यार्थी शिक्षण हे दोन प्रकारे घेत असतात औपचारीक आणि अनऔपचारीक पध्दतीने. विद्यार्थी प्रथम स्वतांच्या घरापासून शिक्षण घेण्यास प्रारंभ करत असते परंतू एक ठराविक वय झाल्यावर त्याला शाळेत जावेच लागते. शाळेत मुलांना प्रथम अक्षर ओळख पासून शिक्षणाची सुरुवात केल्या जाते हळूहळू त्याला वाचनाची सवय लावल्या जाते.हीच सवय पुढे त्यांना छंद म्हणून जोपासता येते.

शाळा महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयामध्ये सर्वसाधारणपणे त्यांच्या ठरलेल्या अभ्यासक्रमाला अनुसरुन क्रमिक पुस्तकेत्यालाच जोड संदर्भ ग्रंथ हे जास्तीत जास्त घेण्यावर भर दिल्या जातो. पण त्याचबरोबर विद्यार्थंना वाचनाची सवय लागावी त्यांचा बौध्दिक विकास चौफेर व्हावा म्हणून अवांतर वाचन साहीत्य घेण्यकडे शैक्षणिक ग्रंथालयाचा कल वाढलेला दिसून येते. या अवांतर वाचनामध्ये चांगल्या लेखकांच्या कथा, कादंब–या, चरीत्र आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन तसेच त्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासावरील पुस्तके याचा समावेष होतो. या वाचनाने विद्यार्थाचा व्यक्तिमत्व विकास होण्यास मदत होते.एखादया चांगल्या थोर व्यक्तीचे चरीत्र वाचून विद्यार्थीत्यामुळे प्ररित होऊन त्यामध्ये व्यक्तिमत्व विकासाला पोषक ठरु शकते. वाचनात विद्यार्थांना विचार करण्याची ताकद मिळते त्यामुळेच ते येणा–या संकटाला न घाबरता त्यावर विचार करुन मार्ग काढण्याचा प्रयत्न करु शकतात.तसेच आर्थिक राजकीय ,सामाजिक घडामोडीची माहीती सुध्दा अवांतर वाचनातून मिळते. विद्यार्थी घडविण्याचे काम शैक्षणिक ग्रंथालय आपल्या ग्रंथालयात अवांतर वाचनाचा साठा ठेवून करु शकतात.

शैक्षणिक ग्रंथालयात अवांतर वाचनाचे महत्व :– शैक्षणिक ग्रंथालय म्हणजे शाळा, महाविद्याल ,विद्यापीठ ग्रंथालयहोय. या ग्रंथालयात शैक्षणिक साहित्या बरोबर अवांतर वाचन साहित्याचे फार मोठे महत्व आहे. विद्यार्थी अभ्यासाची पुस्तके परीक्षेपुरतीच वाचतात परीक्षा संपली की त्यांचा त्या पुस्तकांबरोबरचा संबध संपून जातो पण समजा एखादे अवांतर पुस्तक जर या काळात त्यांनी वाचले तर त्या चांगल्या पुस्तकाचा आयुष्यभर त्याच्या मनावर प्रभाव रहातो. तसेच आपली संस्कृती, आपले सण याविषयीची माहिती विद्यार्थांना या पुस्तकाच्या वाचनाने मिळत रहाते. अवांतर वाचनाने वेगवगळया पुस्तकांची ,लेखकांची माहिती विद्यार्थंना मिळत. अवांतर वाचनाने बुध्दीला चालना मिळते स्मरणषक्ती वाढवण्यास मदत होते. शब्दाचा साठा वाढत जातो.

अंवातर वाचनात कथा कादंब–या, चरीत्र–आत्मचरीत्र, थोरा मोठयांचे समाजसुधाराकांचे पुस्तक तसेच प्रवास वर्णन इ. ललित साहीत्याचा समावेश होतो. प्रसिध्द व्यक्तीची चरित्रे वाचून विद्यार्थाना त्यापासून प्रेरणा मिळते. आणि कधी कधी अषाप्रकाच्या पुस्तकाचे वाचन केल्याने विद्यार्थांच्या मनात सकारात्मक विचार निर्माण होऊन त्यांना योगय दिषेने घेऊन जाण्यास मदत मिळते.

विद्यार्थी हा शाळेतील शिक्षण घेऊन महाविद्यालयात प्रवेष घेतो. शालेय जीवनातील शिक्षण घेत असतांना जो अनुभव त्यांना येतो त्यापेक्षा महाविद्यालयातील वातावरणाचा वेगळा अनुभव विद्यार्थीना येतो. महविद्यालयात विद्यार्थांची आकलन शक्ती जास्त असते. शाळेतही विद्यार्थी वेगवेगळया कार्यात भाग

घेत असतात. आपली कौषल्य विकसीत करण्याचा प्रयत्न करतात. पण महाविद्यालयात आल्यावर विविध कार्यात भाग घेत पुढे नेतृत्व करण्याची संधी मिळते. वेगवेगळया समुहात कार्य करतांना त्यांचे नेतृत्व करतांना नेतृत्व करतांना स्वतःमधील कला, कौषल्यांना विकसीत करण्याची संधी मिळते. यासाठी त्यांना ग्रंथालयाची फार मोठया प्रमाणात मदत होत असते. विद्यार्थांना स्वताःचा व्यम्तित्व विकास करण्यास ग्रंथालयाचे फार महत्व विद्यार्थच्या जीवनात आहे

मुलं वाचन विसरले दिसतात :– आजच्या आधुनिक युगात संगणकाला फार महत्व आले. प्रत्येक कामासाठी संगणकाचा वापर करावा लागतो. कामापुरता ठिक आहे. पण कामाच्या व्यतिरिक्त सुध्दा प्रत्येकजन संगणकांवर व्यस्त दिसतो याचे कारण इंटरनेट संस्कृती वाढली आहे. इंटरनेटमुळे प्रत्येक काम सोपे होत गेले पण त्याचे दुष्परिणाम म्हणजे लहान मुल सुध्दा संगणक व इंटरनेटचा स–हास वापर करतांना दिसतात. यामुळे मुलं पुस्कांच वाचनच विसरलेले आहे. पुर्वी ग्रंथ हे गुरु आहे असे म्हणायचे पण ते समीकरण आता बदलेले आहे. घराघरात आता पुस्तकाची जागा इंटरनेटने घेतली आहे.पण इंटरनेट ज्या प्रकारे महत्वाचे आहे. त्याप्रमाणे मुलांमध्ये वाचनाची सवय लावणेही अध्ययन आहे. पुस्तक वाचनाने व्यक्तीचा चौफेर विकास होण्यास होते.

ग्रंथालयात वेगवेळया प्रकारची अवांतर वाचनाची खरेदी केल्या जातात. कथा ,कादंब–या चरीत्र अषी बरीच साहित्य ग्रंथालयात असतात.पण फारच मोजक्या कथा कांदब–या वाचल्या जातात. कित्येक कांदब–या,कथा, चरीत्र अषी असतात की त्यांना एकही विद्यार्थीहात लावत नाही.

या सगळया गोष्टी लक्षात घेऊन मुलांनी वाचनाकडे वळले पाहिजे म्हणून पालक ,षिक्षक आणि ग्रंथपाल यांनी मिळून मुलांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. मुलांना घरी जो न्यजपेपर येतो त्याचे वाचन करायला लावले पाहीजे न्युजपेपर वाचनाच्या सवयीवरुन तरी मुलांना थेडया फार प्रमाणत वाचनाची सवय लागू शकते. शाळेत गेल्यावर मुलांसाठी किमान अर्धा तास तर वाचन करणे आवष्यक करायला पाहिजे. या उपकमातून काही प्रमाणात का होईना पुस्काच्या जवळ जातील व त्यांना हाताळण्याचा प्रयत्न करतील त्यातून त्यांच्यात वाचनाची रुची निर्माण होऊ शकेल.

अवांतर वाचनासाठी ग्रंथालयात राबविल्या जाणारी उपकमे :– विद्यार्थांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण व्हावी व त्यांनी कोणत्या प्रकारचे अंवातर वाचन करायला पाहिजे व स्वतःचा सर्वांगीन विकास करायला पाहिजे. याकरीता शैक्षणिक ग्रंथालयाने काही उपकम वर्षभर राबवायला पाहिजे.

1) पुस्तकाची ओळख करुन देणे :– शाळा ,महाविद्यालयात विद्यार्थी जेव्हा येतात. तेव्हा त्यांना ग्रंथालया विषयी महिती नसते म्हणून वर्षाच्या सुरुवातीला येणा–या विद्यार्थंना ग्रंथालयाची व ग्रंथालयातील पुस्तकाची ओळखकरुन दयावी. ग्रंथालयाची माहिती देऊन त्यांच्या आवडी ओळखून त्यानुसार विद्यार्थांना पुस्तकाषी मैत्री करायला सांगायचे. त्यांच्या वयानुसार वाचनीय पुस्तकांचा परिचय त्यांना नेहमी नेहमी सांगणे जेणे करुन विद्यार्थी ते पुस्तक वाचायला घेतील व त्या पुस्तकातून काहीतरी ज्ञान आत्मसात केल्याषिवाय राहणार नाही.

2) पुस्तक प्रदर्शनी भरविणे:– विद्यार्थांचा प्रत्यक्ष पुस्तकांषी संपर्क येण्यासाठी ग्रंथालयांनी पुस्तक प्रदर्षनीचे आयोजन केले पाहिजे. ग्रंथालयात आल्यावर प्रत्येक पुस्तक उघडून बघू शकणार नाही पण पुस्तक प्रदर्षतील प्रत्यक्ष पुस्तक समोर ठेवलेले असल्याने उघडून तर बघू शकतात व त्या पुस्तकाचे कव्हर पेज किंवा आतील सुरुवातीच्या पानांवर आकर्षित मजकूर पाहून त्यांना वाचनाचा मोह झाला पाहिज. हळूहळू हाच मोह त्यांचा सवयीत बदल शकतो व ते चांगल्या पुस्तकांचे वाचन स्वतःहून करु शकतील.

3) भेट म्हणून पुस्तक देणे :– शाळा किंवा महाविद्यालयात वर्षभरात वेगवेगळया स्पर्धा घेण्यात येतात. या स्पर्धेतील प्रथम व द्वितीय कमांक येणा–या मुलांना बक्षिस स्वरुपात दुसरे काही देण्यापेक्षा त्यांना त्यांच्या वयानुसार उपयोगाचे पुस्तक बक्षिस दिले पाहिजे. बक्षिस स्वरुपात मिळालेले पस्तक मुलांना कौतुकास्पद वाटेल व त्या पुस्तकाचे वाचन तो नक्की करेल.

4) वाचन स्पर्धा आयोजित करणे:– विद्यार्थामध्ये वाचनाची गोडी निर्माण व्हावी त्यांनी ग्रंथाचे वाचन करायला पाहिजे याकरीता ग्रंथालया तर्फे वाचन स्पर्धा आयोजित करण्यात यावी या वाचन स्पर्धेमुळे हा होईना मुल ग्रथांचे वाचन करतील यातून आपल्या वाचनातून काय चूका होतात हे त्यांच्या लक्षात येतील आणि स्वतःमध्ये बदल घडून आणण्यासाठी ते अजून वाचनाकडे वळू शकतात.

समारोप :– आजच्या या तंत्रज्ञान युगात विद्यार्थी वर्ग वाचनापासून दूर जांताना दिसतो.पण त्याच्यांमध्ये वाचनाची गोडी निर्माण करुन घेण्यासाठी शाळा महाविद्यालयातून वेगवेगळया उपकमातून त्यांना पुस्तकाचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे.जास्तीत जास्त ग्रंथालयाचा वापर करुन त्यातील अवांतर वाचन साहित्याचेही महत्व पटवून त्या साहित्याचा प्रसार करण्यास मदत केली पाहिजे .यामुळे ग्रंथालयाविषयी विद्यार्थांमध्ये गोडी निर्माण होऊन ग्रंथालयातील वाचन साहित्याषी ते जोडले जातील आणि त्यातूनच विद्यार्थांच्या व्यक्मित्वाच विकासात ग्रंथालयाची व त्यातील ग्रंथाची भूमिका किती महत्वाची आहे हे हळूहळू समजायला लागून ते जास्तीत जासत ग्रंथालयाकडे ओढल्या जातील. अभ्यासक्रमा व्यतिरीक्त अवांतर वाचनाचे महत्व ज्यावेळी कळेल तेव्हा खरोखरच ग्रंथालय यषस्वी झाल्याचे समजू शकू.

संदर्भ सूची :

1. घावडे, कपिल रमेश, 'वाचाल तर वाचाल', दै. लोकसत्ता.
2. खोड, गौरव, 'आत्मचरित्रातून स्वतःचा शोध', दै. लोकसत्ता.
3. कुळकर्णी, जगन्नाथ, 'मुल वाचत नाहीत', दै. लोकमत.
4. माळी, रामचद्र, बर्वे, डॉ सुनिता, 'महाविद्यालयीन ग्रंथालयामध्ये अवांतर वाचन साहित्याची गरज, ज्ञानगंगोत्री : जुन – नोव्हेंबर 2015

भारतीय समाजातील कुमारीमातांची समस्या व स्वरूप

प्रा. श्रीराम किसन खाडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मारेगांव ता. वणी जि. यवतमाळ

भारतीय समाजात 'आई' किंवा 'माता' या शब्दाला विशिष्ट व आदर्श व्यक्तिमत्वाचं वलय लाभलेल आहे. जगातील सर्वात पवित्र नातं म्हणून आई आणि मुलाच्या नात्यालाच ओळखल जात. 'आई' किंवा 'माता' हा अत्यंत पवित्र शब्द समजला जातो. परंतू याच शब्दाला आधी 'कुमारी' हा शब्द जोडला गेला की त्याचे सगळे संदर्भच बदलून जातात. कारण भारतीय समाजात विवाह न करता किंवा विवाहाच्या अगोदर प्राप्त झालेलं मातृत्व अपवित्र मानलं जातं. विवाहाशिवाय निर्माण झालेले लैंगिक संबंध हे अनैतिक व अयोग्य मानले जातात. भारतीय समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने जाती आणि धर्माचे नियम मोडणारं असं हे बेकायदेशीर कृत्य समजलं जातं. विवाहाअगोदर येणार कुमारी मातृत्व म्हणजे घराण्याला काळिमा लावणारी, कुटुंबाची प्रतिष्ठा घालवणारी घटना ठरते. एकंदरीत भारतीय समाजात विवाह न करता लैगींक संबध ठेवणं व त्यातुन कुमारीमातृत्व येणं हे अयोग्य, अपवित्र, समाजाच्या व धर्माच्या नियमाच्या विरूध्द मानल जात. अशा कुमारीमाता आणि त्यांची अपत्ये यांच्याविषयी भारतीय समाज कमालीची घृणा ठेवतो. कुमारीमातेला बदफैली, छिनाल, लैगींक सुखासाठी हपापलेली, वेश्या तर तिच्या मुलाला अनौरस समजून त्यांना अत्यंत वाईट प्रकारची वागणूक दिली जाते.

तथापि, भारतीय समाजव्यवस्थेतीलच काही समाजामध्ये मात्र यासंबधीचे नीतिनियम मात्र वेगळे असलेले दिसतात. भारतातील आदिवासी जमातींच्या समाजव्यवस्थांचे अध्ययन केले असता, असे निदर्शनास येते की, आदिवासी समाजातही विवाहसंस्था, कुटुंबसंस्था, धर्मसंस्था अशा सर्व सामाजिक संस्था या समाजात आहेत. परंतू आदिवासी समाजाचे स्वतःचे म्हणून काही प्रथा, परंपरा, कायदे, निर्बंध आहेत. आणि हे कायदे व निर्बंध भारतातील इतर जाती–धर्मापेक्षा बरेचसे वेगळे आहेत. आदिवासी समाजातील जात पंचायत नावाची संस्था आदिवासी समाजातील या प्रथा, परंपरा व कायद्यांच रक्षण करण्याची जबाबदारी पार पाडत असते. परंतू आधुनिक काळात विविध कारणांनी इतर जाती जमातींचे लोक आदिवासी वस्त्यापर्यंत जाऊन पोहोचले आहेत. वेगवेगळया संस्कृती एकत्र आल्यानं मुळच्या आदिवासी समाजात आज विविध प्रकारचे प्रश्न व समस्या निर्माण होत आहेत. आदिवासी समाजातील कुमारीमातांचा प्रश्न देखील या समाजात इतर समाजांमधील कुमारीमातांच्या प्रश्नांपेक्षा काहीसं वेगळ स्वरूप धारण करून आलेला आहे. त्यामूळेच आधुनिक काळात आदिवासी समाजातील कुमारीमातांच्या समस्येच स्वरूप दिवसेंदिवस अधिकाधिक अक्राळविक्राळ व गंभीर होत चाललेलं आहे.

भारतीय आदिवासी समाजातील कुमारीमातांच्या विविध प्रश्नांचा आढावा घेवून व त्यांचे विश्लेषण करून, त्यावरून कुमारीमातांच्या प्रश्नाच्या स्वरूपाची मांडणी करत विवेचन करण्याचं काम भारतातील विविध स्वयंसेवी संस्था करीत असतात. त्यामुळे आदिवासी समाजातील कुमारीमातांच्या प्रश्नाचं एकूण परिस्थितीतील स्थान आणि गांभीर्य समजण्यास मदत होते आणि या समस्येच्या स्वरूपाचा अंदाज आल्यानंतरच त्याची उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न करता येतो. सुनीता जैन/शर्मा[1] यांनी आपल्या सुलक्ष्मी लोक संस्थान या स्वंयसेवी संस्थेच्या वतीने भारतीय आदिवासी समाजातील कुमारीमातांच्या समस्येचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला. बहुतेकवेळा अशा संशोधनांचे अहवाल तयार केले जातात आणि मग ते फाइलबंद होतात; तसं न होऊ देता त्यांनी या केसस्टडीजना एका सविस्तर अभ्यासपूर्ण प्रस्तावनेची जोड देऊन ते पुस्तकरूपानं प्रकाशित केलं. त्यामुळे सामान्य वाचकांपर्यंत या प्रश्नाचं गांभीर्य पोहोचलं आहे. सुनिता शर्मा यांनी भारतातील एक विशिष्ट परिसर निवडून जरी हे काम केलेलं असलं, तरी देशातली एकूण परिस्थिती पाहता ही समस्या सार्वत्रिक आहे, हे ध्यानात येतं.

भारतीय समाजाच्या नागरी व ग्रामीण भागातील कुमारीमाता व आदिवासी समाजातील कुमारीमाता यात मुळात फरक आहे.कारण ग्रामीण–नागरी भागातील कुमारीमातांच्या समस्येपेक्षा आदिवासी समाजातील कुमारीमातांची संमस्या वेगळी आहे, तिचे स्वरूपही वेगळे आहे. तेंव्हा ग्रामीण–नागरी भागातील कुमारीमातांची समस्या आणि आदिवासी भागातील कुमारीमातांची समस्या यात नेमका काय फरक आहे हे अभ्यासण्यापूर्वी या दोन्ही प्रकारच्या समाजांमधील वस्तुस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण व नागरी भागातील मुलींच्या संदर्भात लैंगिक कुतूहल वाटणं आणि लैंगिक संबंधांच्या परिणामांची अजिबात कल्पना नसणं किंवा अर्धवट, चुकीची कल्पना असणं यामुळे अनेक अविवाहित व अल्पवयीन मुलींच्या वाटयाला अकाली मातृत्व येतं. घरातील पुरूषांच्या, परिचित पुरूषांच्या कडून कधी आमीष दाखवलं जाऊन, कधी लग्नाचा खोटा वायदा करून, कधी धाक–धमकी–दडपण अशा मार्गानी एकदा वा अनेकदा बलात्कार केला जातो; त्यातून गरोदर राहून आई बनलेल्या अशा कुमारीमातांची संख्या नागरी व ग्रामीण

भागात मुबलक आढळते. भयामुळे घरी वेळेत सांगितलं जात नाही आणि घरी समजतं तेव्हा गर्भपात करण्याची वेळ निघून गेलेली असते.

तर आदिवासी समाजातील मुलींच्या संदर्भात दुष्काळापासून ते दहशतवादापर्यंत, नैसर्गिक ते मानवनिर्मित आपत्ती आदिवासी अल्पवयीन मुलींसाठी सर्वार्थानं आपत्ती ठरतात. विस्थापन, स्थलांतर, दंडेली, मारहाण, निर्घृन कत्तली या गोष्टींना बहुतेक सर्व आदिवासी समाज सामोरे जात असले, तरी या सगळयांचे जास्त विपरित परिणाम आदिवासी स्त्रियांनाच भोगावे लागतात. जीवनमरणाच्या प्रश्नात आदिवासी समाजात नातीगोती बिनमहत्वाची बनतात. मग एखाद्या व्यापाऱ्याला घरात घेऊन कोवळी मुलगी त्याच्या हवाली करणं, मजुरीवर मुकादमांशी संबंध ठेवायला मुलींना भाग पाडणं, आई–वडीलांनीच मुलींना विकणं हे प्रकार सरसकट घडायला लागतात. किंवा मुलगी अजानतेपणी अशा एखाद्या प्रकाराचा बळी ठरते आहे, हे ध्यानात आल्यावरही स्वार्थापोटी आईबाप डोळयांवर कातडी ओढून घेतात. लग्नाचं आश्वासन देऊन, लग्न झालंच आहे असं भासवून या मुलींना वापरणं हे तर घडतंच; पण प्रसंगी त्यांना आपल्या मित्रांच्या वा वरिष्ठांच्या हवाली करणं किंवा सरळसरळ त्यांना विकून टाकून पैसे कमावणं हे देखील घडतं. उपासमार, सतत श्रम, हेटाळणी, तुच्छता, तिरस्कार, घरगुती हिंसा हेच या मुलींच्या वाटयाला येत असतं. अशा स्थितीत कुणी प्रेमाचे दोन शब्द बोललं वा दोन–चार रूपयांच्या पावडर–लिपस्टिकच, टिकल्या–बांगडयांची भेट दिली; तरी ती गोष्ट त्यांच्यासाठी अप्रुपाची ठरते. अन्न, अंलकार, विविध वस्तू, पैसे अशा आमिषांनी अनेक गरीब आदिवासी मुली स्वतःच्या शरीराचा घास पुरूषांच्या ताटात वाढतात. अंगात प्रतिकाराची शक्ती नाही, मुलतः प्रतिकार करायचा असतो. याचीही जाणीव नाही, अन्यायाविरूध्द जाब विचारावा, न्याय मागावा अशी जागाच नाही, अशा अवस्थेतल्या या मुली असतात. मुलांचे हक्क, महिलांचे हक्क, आदिवासींचे हक्क, हे शब्द परवलीचे असले तरी आदिवासी समाजातील कोणालाही 'हक्कातला ह' सुध्दा माहीत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

आदिवासी मुलींची फसवणूक, अत्याचार सगळीकडूनच होतात. रक्ताचे व कायदेशीर नात्याचे नातलग, जमीनदार, स्थानिक राजकारणी, व्यापारी यांच्यापासून ते स्वंयसेवी संस्थामधील कार्यकर्ते, नक्षलवादी यांच्यापर्यंत सगळयांचे अत्याचार कोवळया आदिवासी मुलींना सोसावे लागतात. आर्थिक प्रश्न, आरोग्यविषयक प्रश्न, एड्ससारख्या आजारांची शक्यता, मानसिक आरोग्याचे प्रश्न, सामाजिक बहिष्कार वा असहकार्य अशा अनेक स्तरांवरील समस्या या कोवळया मुलींच्या पदरी एका लहानग्या जीवाच्या जबाबदारीसह पडतात. पण याहून भयानक म्हणजे यानंतर कायमच सार्वजनिक वापराची वस्तू असल्याप्रमाणे त्यांना समाजात वागणूक मिळते. एकदा कुमारी माता बनल्यानंतर त्यांचं कोणत्याही पुरूषाला सहज उपलब्ध असणं हे गृहीत धरलं जातं. कुमारीमातांचं पुनर्वसन करणं, त्यांना आर्थिकदृष्टया सक्षम बनविण्यासाठी काही व्यवसायिक प्रशिक्षण देणं, शारीरिक आरोग्यासाठी औषधोपचार करणं, मानसिक आरोग्य राखण्यासाठी समुपदेशन करणं, कायदेशीर सल्ला मिळवून देऊन त्यांना न्याय मिळवून देण्याच्या दृष्टीनं प्रयत्न करणं, यासाठी आदिवासी भागात अनेक स्वंयसेवी संस्था कार्यरत आहेत. पण संस्थांची संख्या आणि पीडित महिलांची संख्या यात मोठी तफावत आहे.

भारतीय आदिवासी व कुमारीमातांची समस्याः– आदिवासी समाजात स्त्रियांचं स्थान किंवा त्यांची भूमिका निर्विवादपणे महत्वाची आहे. असंघटित क्षेत्रात प्रामाणिकपणे आणि बांधीलकीच्या भावनेने आदिवासी तरूणी आपले श्रम विकतात. त्यांच्यामुळेच दुर्गम भागात भाताची शेतं पिकतात. याउलट शहरात निदान भराभरा इमारती उभ्या राहतात आणि सरकारनं चालवलेल्या विकास कामांना निदान काही अंशी आकार येतो. कबूल करनं सोपं नसलं तरी सत्य हेच आहे की आपलं अस्तित्व आणि सर्वस्व देऊन आदिवासी स्त्रियांनी आज हे क्षेत्र जिवंत ठेवले आहे. परिणामी त्यांना खूप काही सोसावं लगतं. समाजाकडून मिळणारे उपदेशाचे डोस मुकाटयानं गिळावे लागतात. त्या असाध्य रोगांना बळी पडतात किंवा कुमारीमाता म्हणून उपेक्षेचं आणि हलाकीचं जिवन जगतात. भारतातील ओरिसा, आसाम, केरळ, छत्तीसगढ, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र या सारख्या राज्यातील आदिवासी समाजात कुमारीमातांची समस्या विशेषत्वाने जाणवते. या काही राज्यातील कुमारीमातांच्या समस्येचे स्वरूप थोडक्यात खालीलप्रमाणे जाणून घेता येईल.

ओरिसा :– भारताच्या पूर्वकिनारपटट्ीवर ओरिसा राज्य आहे. या राज्यात एकुण 32 जिल्हे असून या विविध जिल्हयातून 62 आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. कोरापुट, रायगडा, नौरंगपूर, बउध, मल्कानगिरी, कालाहांडी, नुआपाडा, फूलबनी, क्योंझर, सुंदरगढ आणि मयुरगंज या जिल्हयातून आदिवासींचं प्रमाण भरपूर आहे. संपूर्ण भारतातील एकूण आदिवासींपैकी बावीस टक्के आदिवासी एकटया ओरिसा राज्यात राहतात. कंद आदिवासींच्या खालोखाल संथाल आदिवासींची संख्या आहे. त्याखेरीज जोआंग, भुआंग, साओरा, बोंड आणि बथुदी ह्या आदिवासी जातीही इथं आहेत.

या आदिवासी समाजानं आजही आपल्या परंपरा जपून ठेवलेल्या आहेत. यांच्यापैकी काही समुदाय आजही शिकार करतात. जंगलातील कंद, मुळं, पाला, मध, मोहाची फुलं, दारू यावर गुजराण करतात. काही समुदाय जंगलातील

काही भाग स्वच्छ करून तिथं शेती करतात. त्यांचं जगणं अगदी साधं, सोपं, नैसर्गिक आहे. त्यांची भाषा, त्यांचा पोषाख, त्यांची राहणी, सामाजिक व्यवस्था, धार्मिक परंपरा, कला आणि संस्कृतीचे वेगळे पदर हे त्यांच्या वेगवेगळया जातींबद्दल खूप काही सांगून जातात.

बदलत्या काळात ओरिसा राज्यातील आदिवासी समाजात अमुलाग्र परिवर्तन घडून आले. शासनाचे वनधोरण व त्यासंबधीचे कायदे यामूळे ओरिसा राज्यातील आदिवासी जंगलापासून दूर जावू लागला. सरकारला जंगलातील झाडांपासून पैसा मिळवण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. सरकारला आदिवासी लोकांच्या भावना, त्यांचं जंगलावरील प्रेम, त्यांची जंगलाविषयीची आस्था कुठून ठाऊक असणार? पण सभ्य समाजातील महाभागांना जेव्हा आदिवासींच्या युवागृहांच्या सहस्याबद्दल कळलं, तेव्हा ती मंडळी आपले कॅमेरे घेऊन थेट जंगलात पोचली ते ब्लू फिल्म बनवण्यासाठी. ते हे विसरून गेले की युवागृह म्हणजे आदिवासींची अर्थार्जनाची जागा नाही.

याच काळांत शहरी वारंही आदिवासी भागात पोचलं. शहरी फॅशन्स थेट जंगलात पोचल्या. हिंदी सिनेमाही तिथवर पोचला. पंचवार्षिक योजनांमुळे तयार होणरी धरणं, छोटे बंधारे यासाठी शहरातून जे काही सामान आदिवासी भागात पोचत होतं त्यात ट्रान्झिस्टर, घडयाळं आणि सायकली देखील होत्या. सोनभद्र आणि झाबुआ सारख्या ठिकाणी तर या वस्तुंच्या मोहनं खूनही होऊ लागले. आदिवासी भागात हिंदी भाषिक लोकांची संख्या वाढली. ट्रान्झिस्टरची भाषाही हिंदीच होती. आदिवासींच्या दृष्टींन ही बाहेरची मंडळी महान होती. ओडिसात बंगाली भाषा बोलणाऱ्यांचं वर्चस्व होतं.

आदिवासींच्या सेक्सच्या कल्पना शहरी माणसांपेक्षा वेगळया आणि नैसर्गिक होत्या. 'लैंगिक संबंध ठेवणे हे पाप नाही, वनदेवीला ते मान्य आहे.' अशी आदिवासी स्त्रीपुरूषांची मान्यता असल्यानं या तरूण आदिवासी मुलींनी बाहेरच्या पुरूषांशीही सहजपणे दैहिक संबंध ठेवले. त्याचा मोबदला म्हणून त्यांना अन्न, रंगीबेरंगी वस्त्र, पोषाख आणि सौंदर्य प्रसाधनं मिळत होती. आकर्षक भेटी मिळताहेत म्हटल्यावर आदिवासींनीही त्या सहजपणे स्विकारल्या. विकास एजंटांनी त्याचा भरपूर फायदा घेतला. परिणामी जिथं विकास झाला तिथं वेगवेगळया वंशाची, आदिवासींहून भिन्न दिसणारी मुलं जन्माला आली. विकासाची गती कमी झाली, शोषणाचं दुश्चक्र मात्र अव्याहत फिरू लागलं. उघडपणे सार्वजनिक सेक्स संबंधांचं प्रतीक म्हणून आदिवासी स्त्री ओळाखली जाऊ लागली. दळणवळणाची साधनं वाढली तशी पूर्वीची वस्तु–विनिमय पध्दत बदलली, सर्व व्यवहार पैशांनी होऊ लागले. आदिवासीही भाव करू लागले, पण ते कायम तोटयात गेले. नफा मिळाला तो शहरी समाजाला.

स्त्रिया म्हणजे आदिवासी समाजाचा कणा असल्यामुळे त्या प्रत्येक क्षेत्रात महत्वपूर्ण भूमिका निभावत होत्या. अर्थार्जनासाठी त्या सार्वत्र जात होत्या. आदिवासी स्त्री लाकडाची मोळी विकायला गेली तर मजुरीबरोबर तिचीही किंमत ठरायची. भाताच्या शेतात लागवणीसाठी गेली तर मजूरीबरोबर तिची किंमत ठरायची. दिवसभर डोंगर खणून दगड फोडणाऱ्या स्त्रीला रात्री कंत्राटदार, त्याची माणसं हवे तसं ठोकायची. अत्याचारांचं सत्र एकदा सुरू झालं की थांबायचं नाव नसे. सरकार कोणत्या पक्षाचं असेना, आदिवासी स्त्रियांचे भोग संपले नाहीत. लोकसभा त्यांच्यासाठी नाही, घटना त्यांच्यासाठी नाही, सामाजिक व्यवस्थेत त्यांना स्थान नाही. भले कितीही ढोलताशे वाजवून आदिवासींच्या विकासाच्या घोषणा दिल्या जावोत, पण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जे काही फायदे झाले ते जणू फक्त शहरी समाजासाठी होते.

ओरिसा राज्यातील कालाहांडी, कोरापूट, बोलांगीर, रायगडा, मल्कानगीरी, नुवापाडा, केंद्रपाडा, सोनपूर, सुंदरगड, फुलबनी आणि बारगड या जिल्हयात सुलक्ष्मी या अशासकीय संस्थेने 2004 ते 2006 या कालावधीत केलेल्या सर्वेक्षणानुसार उपरोक्त जिल्हयात आदिवासी कुमारीमातांची संख्या लक्षणीय आहे. या सर्वेक्षणानुसार ओरिसातील उपरोक्त जिल्हयात जवळपास 40 हजार कुमारीमाता आहेत.[2] ओरिसा राज्यातील सुलक्ष्मी संस्थेने कुमारीमातांसाठी विस्तृत कार्य केले आहे. कुमारीमातांच्या समस्या जाणून घेवून त्यांना धीर देण्याचे, आयुष्यात त्यांना पुन्हा उभे करण्याचे कार्य या संस्थेने केले आहे. या दुर्देवी कुमारीमातांच्या आयुष्यात आशेचा किरण उगवावा, या दृष्टींनं सुलक्ष्मी संस्थेन प्रयत्न केला आहे. या कुमारीमातांसाठी काय करता येईल हे बघण्यासाठी सुलक्ष्मी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी स्थानिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर समाजाच्या प्रत्येक थरातील कुमारीमातांचे विचार समजून घेतले. लोकांमध्ये जागृती यावी यासाठी त्यांचे प्रयत्न होते. समाधानाची बाब म्हणजे त्यांच्या या प्रयत्नाला लोकांनी उस्फूर्त प्रतिसाद दिला. या कुमारीमातांना उत्पन्नाचं चांगलं साधन मिळवून देण्याची या संस्थेची इच्छा होती. याची सुरूवात त्यांनी कालाहांडी जिल्हयापासून केली. 'द इंडियन नॅशनल ट्रस्ट फॉर द वेलफेयर ऑफ द ट्रायबन्स' या स्वंयसेवी संस्थेसोबत सुलक्ष्मी संस्थेने कुटीर उद्योग सुरू करण्याचा आराखडा तयार केला. यातून किमान आठ ते दहा कुमारीमातांना उत्पन्न मिळाले आहे.

सुलक्ष्मी संस्थेच्या सर्वेक्षण अहवालानुसार आज ओरिसात सुमारे 40,000 कुमारीमाता आहेत. कधी बळजबरीनं, तर कधी त्यांना फूस लावून, मोहात पाडून त्यांच्यावर मातृत्व लादलं गेलं. लग्नाशिवाय लैंगिक संबंध ठेवल्यामुळे त्या आई झाल्या आहेत. त्यापैकी काहींना जरी

समाजानं नावं ठेवली नाहीत किंवा वाईट चालीची म्हटलं नाही, तरीही त्यांच्या आयुष्यात कमी त्रास नव्हताच. समाजाकडून त्यांना सहानुभूती मिळाली नाही, त्यांच्या मुलांना संरक्षण मिळालं नाही की मदतीला वा धीर द्यायला कुणी आलं नाही. वाटयाला आली फक्त उपेक्षा अन् एकटेपणा. मग ती माता ओरिसातील समुद्र किनाऱ्यालगतच्या भागातली असो की कालाहांडीच्या डोंगराळ भागातली; जगण्याचा संघर्ष त्यांच्या पाचवीला पुजलेला आहे.

ओरिसातील या कुमारीमाता आज न्याय मागण्याच्या परिस्थितीत नाहीयेत. त्यांना कोर्ट, कचेरी, डी.एम. वगैरे काही काही ठाऊक नाहीये. त्यांना सत्तेचा अर्थ कळत नाही. लोकशाही म्हणजे काय हे त्यांना कुणी सांगितलेलं नाही. त्यामुळे सरकारचं महत्व त्यांना ठाऊक नाही. त्यांना पोलीस ठाणं माहीत आहे आणि ठाणेदाराला दर महिन्याला तूप, बकरी, कोंबडी, अंडी अन् पैसे द्यावे लागतात; शिवाय दर रात्री एक बाईही लागते, हे माहीत आहे. अशात सुधारणा कशी अन् कुठून व्हावी? त्यासाठी पुढाकार कोण घेणार? याबाबतीत काही भक्कम पाऊल उचलता येईल अशी काही तरतूद कायद्यात नाही आणि अविवाहीत मातांना न्याय मिळवून देण्यासाठी काही प्रयत्न करावेत अशी सरकारचीही इच्छा नाही. अशा स्थितीत त्यांचा पुनर्वसनाचा विचार कोण करणार? या हजारो अविवाहीत माता आयुष्याच्या अवघड वळणावर उभ्या आहेत. त्या धड स्वतंत्रपणे विचारही करू शकत नाहीत, तर कृती काय करतील? कुणी पुढाकार घेतला तर समाजाकडूनही मदतीचे हात पुढे येतील.

झारखंड :– पूर्व भारतातील झारखंड हे एक महत्वाचे राज्य आहे. झारखंड च्या पूर्वेला दक्षिण ओरिसा, उत्तर–पश्चिम ला उत्तर प्रदेश, छत्तीसगढ व बिहार इत्यादी राज्याच्या सिमा आहेत. झारखंड राज्याची निर्मिती अगदी अलीकडची म्हणजे 15 नोव्हेंबर 2000 ची आहे. रांची हे या राज्याची राजधानी तर दुमका ही उपराजधानी आहे. झारखंड यूरेनियम, मीका, बॉक्साईट, ग्रेनाईट, सोना, चांदी, ग्रेफाईट, मैग्नेटाइट, डोलोमाइट, कोळसा इत्यादी खनीज संपत्ती साठी प्रसिध्द आहे.

2011 च्या जनगणनेनुसार झारखंड राज्यात आदिवासींची एकूण लोकसंख्या 86,45,022 इतकी असून त्यात 78,68,150 आदिवासी लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर 7,76,892 लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्य करते.[3] झारखंड राज्यात प्रामुख्याने बीरहोर, कोरवा, हील खरीया, सौउरीया पहारीया, महाली, लोहरा, करमाली, संथाल, मुंडा, ओरॉवं, हो, भूमीज इत्यादी 32 प्रकारच्या आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात.[4]

मिरॅकल इंडीया, दिल्ली येथील अशासकीय संस्थेच्या संशोधन अहवालानूसार झारखंड राज्यात जवळपास 30 हजार कुमारीमाता असून त्यामध्ये आदिवासींचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.[5] या राज्यातील आदिवासी मुलींचे लैंगीक शोषण मोठया प्रमाणात होते तसेच त्यांना देहव्यापारासाठी परराज्यातही मोठया प्रमाणात पाठविले जाते. राज्यातील 30 हजार कुमारीमातासाठी आश्रयगृह बनविण्याचे कार्य झारखंड सरकारने हाती घेतले आहे. यावरून या राज्यातही आदिवासी कुमारीमातांची समस्या मोठया प्रमाणात असल्याचे दिसते.

केरळ :– भारताच्या दक्षिण–पश्चिम सीमेवर असलेले केरळ हे एक भारतीय राज्य असुन तिरूवनन्तपुरम ही केरळची राजधानी आहे. केरळ राज्याला भारताचा मसाल्यांचा बगीचा म्हणून ओळखले जाते. केरळ राज्यात इंग्रजी भाषेला प्रमुख स्थान आहे तथापी मल्यालम ही येथील मातृभाषा आहे.

2011 च्या जनगणनेप्रमाणे केरळ ची एकूण लोकसंख्या 33,406,061 इतकी असून त्यात 16,027,412 पुरूष तर 17,378,649 स्त्रिंया आहेत.[6] केरळ राज्यात एकूण 14 जिल्हे असून वायनाड या जिल्हयात आदिवासींची संख्या लक्षणिय आहे. केरळ राज्यात एकूण आदिवासींची लोकसंख्या 4 लाख 84 हजार 839 आहे. त्यात 4 लाख 33 हजार 092 आदिवासीं ग्रामीण भागात तर फक्त 51 हजार 747 आदिवासी नागरी भागात वास्तव्य करतात. राज्यातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येत 2 लाख 38 हजार 203 लोकसंख्या आदिवासी पुरूषांची तर 2 लाख 46 हजार 636 आदिवासी स्त्रियांची लोकसंख्या आहे.[7]

केरळ राज्यातील वायनाड जिल्हयातील एकटया तिरूनेल्ली येथे शेकडो आदिवासी कुमारीमाता आहेत. शासकीय आकडेवारीनुसार केरळमध्ये फक्त 342 कुमारीमाता आहेत.[8] तथापी अशासकीय संस्थाच्या सर्वेक्षणानुसार वायनाड आणि पलक्कड या जिल्हयात 400 पेक्षा जास्त आदिवासी कुमारीमाता आहेत.[9] केरळ मधील या सर्व कुमारीमाता लैंगीक शोषणाच्या बळी ठरल्या आहेत. यातील काही तर अगदी 11 वर्ष वयाच्या आहेत. या कुमारीमातांचे समाजातील धनदांडग्यांनी, व्यापारी, सावकार, ठेकेदार, अधिकारी यांनी लैंगीक शोषण करून, त्यांना विवाहाचे किंचा प्रेमाचे आमीष देवून त्यांचे लैंगीक शोषण केले व त्यांना कुमारीमाता होण्यास भाग पाडले आहे. Jos Chathukulam, M. Gopinath Reddy, Palla Trinadha Rao यांनी केलेल्या सर्वेक्षणानुसार एकटया वायनाड जिल्हयात जवळपास 500 च्या वर कुमारीमाता असून त्यांच्या संदर्भात गरीबी, दारिद्रय, वेश्यावृत्ती, कर्जबाजारीपणा इत्यादी समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.[10]

मध्यप्रदेश :– भारतातील क्षेत्रफळाच्यादृष्टीने मोठे राज्य म्हणून मध्य प्रदेश चा उल्लेख केला जातो. 2011 च्या जनगणनेनुसार मध्य प्रदेश राज्याची एकूण लोकसंख्या 7,26,26,809 इतकी असून त्यात पुरूष 3,76,12,306 व

स्त्रियांची संख्या 3,50,14,503 इतकी आहे. राज्यातील आदिवासींची एकूण लोकसंख्या 1,53,16,784 इतकी असून त्यात पुरूषांची संख्या 77,19,404 व स्त्रियांची संख्या 75,97,380 इतकी आहे.[11]

मध्य प्रदेशात आदिवासींची लोकसंख्या लक्षणिय आहे. 2001 च्या जनगणनेप्रमाणे जवळपास 1.22 करोड आदिवासींची लोकसंख्या होती. 2011 मध्ये ती 1 करोड 53 लाख 16 हजार 784 इतकी झाली आहे.[12] या राज्यात गोंड, भील्ल, कोरकू, बैगा, सहरिया, कोल, भारिया इत्यादी प्रमुख आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात. 2011 च्या जनगणनेनुसार मध्य प्रदेशात सर्वाधिक आदिवासी लोकसंख्या भिल्ल जमातीची आहे. त्या खालोखाल गोंड, कोल, कोरकू, सहारिया व बैगा या जमातीची आहे. मध्य प्रदेशातील झाबुआ, धार, बारवाणी, खरगोन, दिंडोरी, छिंदवाडा, मंडला, बैतुल, सिवनी व शहडोल या जिल्हयात आदिवासींची संख्या अधिक आहे.

मध्य प्रदेशातील भिल्ल, गोंड, कोरकू व सहारिया या जमातीत काही कुमारीमाता आढळून येतात. शासकीय स्तरावर या कुमारीमातांची कोणतीही नोंद नाही त्यामूळे त्यांचा निश्चित आकडा देता येणार नाही. तथापी काही स्वंयसेवी संस्थाच्या सर्वेक्षणानुसार मध्य प्रदेशातील आदिवासी समाजात सुध्दा कुमारीमातांची संख्या जवळपास 400 ते 500 इतकी आहे.[13]

छत्तीसगड :– 2011 च्या जनगणनेनुसार छत्तीसगड राज्याची एकूण लोकसंख्या 2,55,45,198 असून त्यात पुरूष 1,28,32,895 तर स्त्रियांची संख्या 1,27,12,303 इतकी आहे. तर या राज्यातील आदिवासींची एकूण लोकसंख्या 78,22,902 इतकी आहे. यातील 72,31,082 आदिवासी लोकसंख्या ग्रामीण भागात तर फक्त 5,91,820 आदिवासी लोकसंख्या शहरी भागात वास्तव्य करते.

छत्तीसगढ राज्यातील आदिवासी जमाती आपल्या विशिष्ट जीवनशैली परंपरागत संस्कृतीमूळे भारतातील इतर आदिवासीपेक्षा वेगळया प्रकारे ओळखल्या जातात. या राज्यात आदिवासींच्या एकूण 42 जमाती आहेत. तथापी प्रमुख जमाती म्हणून गोंड, कंवर, बिंझवार, भैना, भतरा, उरांव, मुंडा, कमार, हलबा, बैगा, भरिया, नगेशिया, मंझवार, खारिया आणि धनवार इ. जमाती ओळखल्या जातात. या राज्यात आदिवासी समाजातील अत्यंत मागास जमाती म्हणून अबूझमाडिया, कमार, पहाडी कोरबा, बैगा व बिरहोर या जमाती असून या जमातींच्या विकासासाठी छत्तीसगड शासनाचे विशेष प्रयत्न सुरू आहेत.[14]

पूणे येथे मार्च 2014 मध्ये जवळपास 4500 विद्यार्थ्यांनी यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी कुमारीमातांना न्याय मिळावा यासाठी एक मोठे आंदोलन केले होते. या आंदोलनात या विद्यार्थ्यांनी यवतमाळ जिल्हयातील कुमारीमाता प्रमाणेच मध्यप्रदेश, छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश, झारखंड या राज्यातही आदिवासी समाजात कुमारीमातांची समस्या मोठया प्रमाणात असल्याचे सांगीतले. छत्तीसगड मधील आदिवासी समाजातील मुलींनाही ठेकेदार, सावकार, अधिकारी यांनी विविध आमीषे देवून त्यांचे लैंगीक शोषण करून त्यांना कुमारीमाता बनविले असल्याचे या विद्यार्थ्यांनी माध्यमासमोर सांगीतले. याचाच अर्थ छत्तीसगड राज्यातही आदिवासी समाजात कुमारीमातांची समस्या आहे.[15]

महाराष्ट्र :– 2011 च्या जनगणनेप्रमाणे महाराष्ट्रातील आदिवासींची एकूण लोकसंख्या 1 करोड 5 लाख 10 हजार 213 इतकी आहे. ज्यामध्ये 53 लाख 15 हजार 025 पुरूष तर 51 लाख 95 हजार 188 स्त्रिंया आहेत. 2001 च्या तुलनेत 2011 मध्ये आदिवासींची संख्या 19 लाख 32 हजार 937 ने वाढली आहे. 2001 ते 2011 च्या दरम्यानचा आदिवासी लोकसंख्या वृध्दी चे प्रमाण 22.5 टक्के इतके आहे. नदूंरबार जिल्हयात सर्वात जास्त म्हणजे 69.3 टक्के आदिवासी लोकसंख्या असून त्या खालोखाल गडचिरोली 38.7 टक्के, धुळे 31.6 टक्के तर नाशिक मध्ये 25.6 टक्के आदिवासी लोकसंख्या आहे.[16]

महाराष्ट्रातील ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, गडचिरोली, यवतमाळ या जिल्हयातील आदिवासी समाजात कुमारीमातांचे बरेच प्रमाण आहे. अलीकडच्या काळात यवतमाळ जिल्हयातील झरीजामणी या तालुक्यातील 400 कुमारीमातांचा प्रश्न माध्यमातून बराच गाजला. यामूळे महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील आदिवासी समाजातील कुमारीमातांचा शोध घेण्यासाठी कार्यवाही सुरू केलेली आहे.[17]

निरक्षरता आणि गरिबीच्या फे–यात अडकलेल्या आदिवासी मुलींचे लैंगिक शोषण करून, त्यांना कुमारीमाता बनवून पळ काढणा–या परप्रांतीय ठेकेदाराविरोधात आता महाराष्ट्र शासनाने कडक पावले उचलली आहेत. राज्यातील कुमारीमाता प्रकरणांच्या वाढत्या संख्येमुळे प्रकाशझोतात आलेल्या यवतमाळ जिल्हयाप्रमाणेच ठाणे, नाशिक, नंदुरबार आणि धुळे या आदिवासींची जास्त लोकसंख्या असलेल्या जिल्हयातही आता कुमारीमातांचा शोध घेण्यात येत आहे. तसेच बाहेरून येणा–या ठेकेदारांची ग्रामपंचायतीत नोंदणी करणे, अत्याचाराचा आरोप असलेल्यांची डीएनए चाचणी करणे, अशा उपाययोजनाही राज्य सरकारने आखल्या आहेत.

आदिवासी समाजात कंत्राटाची कामे मिळालेले ठेकेदार गावात येतात, आदिवासी मुलींना लग्नाचे, पैशाचे आमिष दाखवून त्यांच्याशी संबंध ठेवतात व त्यांची कामे संपली की ते निघून जातात. त्यातून महाराष्ट्रातील यवतमाळ जिल्हयात आदिवासी समाजात कुमारीमाता ही मोठी सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. याबाबत लोकसत्ता, लोकमत, सकाळ, दिव्य मराठी इत्यादी

वर्तमानपत्रांनी आवाज उठवला होता. तसेच शिवसेनेच्या आमदार डॉ. नीलम गो–हे यांनीही विधानसभेत हा प्रश्न उपस्थित केला होता. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्राचे आदिवासी विकास मंत्री विष्णू सावरा यांनी या विषयावर स्वतंत्र बैठक घेवून आदिवासी मुलींचे शोषण थांबविण्यासाठी आणि सध्याच्या कुमारीमातांचे पुनर्वसन कसे करायचे, त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न कसा सोडवायचा, इत्यादी विषयावर चर्चा करून या समस्येच्या निराकरणासाठी तातडीच्या उपाययोजना करणे आवश्यक असल्याचे त्यांनी मान्य केले होते. यवतमाळ जिल्हयातील कुमारीमातांच्या समस्येप्रमाणेच ठाणे, नाशिक, नंदुरबार, धुळे या जिल्हयातूनही कुमारीमातांच्या तक्रारी येत आहेत त्यामूळे या जिल्हयातील आदिवासी कुमारीमातांचा शोध घेण्यासाठी पुण्याच्या गोखले इंन्सिटटयूट ऑफ पॉलिटिक्स ॲड इकॉनॉमिक्स या संस्थेमार्फत सर्वेक्षण करण्याचेही त्यांनी मान्य केले होते. परंतू या संदर्भात आजपर्यंत म्हणावी तशी कार्याची प्रगती झाली नाही. थोडक्यात महाराष्ट्र राज्यातील धुळे, नंदुरबार, नाशिक, ठाणे, यवतमाळ या जिल्हयात आदिवासी समाजातील कुमारीमातांची समस्या आजही आढळून येते. इतर जिल्हयाच्या तुलनेत यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी समाजात ही समस्या प्रकर्षाने आढळून येते.

संदर्भः–

1. Sulaxmi Lok Sansthan, Sector - 27, Noida, Uttar-Pradesh, India.
2. The Statee of Unwed Mothers of Orissa: Possibilities of Their Rehabilitation and Prevention to Mar This Malpractice, Research Project of Sulaxmi, Orissa, 2004-2006.
3. http://timesofindia.indiatimes.com/city/ranchi/Marginal-fall-in-tribal-population-in-Jharkhand/articleshow/20374392.cms
4. www.jharkhand.gov.in/web/guest/facts&figures
5. Unwed mothers, pregnant women may soon get shelter, RANCHI Updated: Jul 29, 2015 22:45 IST, Saurav Roy, Hindustan Times
6. www.anthroposindiafoundation.com/Attachement/DemographicSCTribePopulation
7. www.anthroposindiafoundation.com/Attachement/DemographicSCTribePopulation
8. The Rediff Special, Venu Menon, Unwed Mothers may spark tribal rebellion in Kerala.
9. M. G. Radhakrishnan, on the road to justice, Backed by the Women's Commission, Wayanad's unwed tribal mothers may finally get their due, March 30, 1998.
10. Jos Chathukulam, M. Gopinath Reddy, Palla Trinadha Rao, An Assessment and Analysis of Tribal Sub-Plan (TSP) in Kerala, Research Unit for Livelihoods and Natural Resources, *(Supported by Jamsetji Tata Trust),* Centre for Economic and Social Studies, Begumpet, Hyderabad-500016, July, 2012
11. Demographic Status of Scheduled Tribe Population of India
12. http://www.census2011.co.in/scheduled-tribes.php
13. 'Look in to Unwed Tribal Mothers Issue', By Mubarak Ansari, Pune Mirror | Dec 25, 2014, 02.30 AM IST, http://punemirror.indiatimes.com/pune/civic/ /articleshow /45634174.cms?
14. http://www.chhattisgarhexams.in/2016/11/Tribes-of-Chhattisgarh-Art-Culture.html
15. http://punemirror.indiatimes.com/pune/civic//articleshow/45634174.cms? 'look in to Unwed Tribal Mothers Issue, By Mubarak Ansari, Pune Mirror | Dec 25, 2014, 02.30 AM IST
16. Census of India, 2011.
17. https://bkshinde.blogspot.in/2014/12/blog-post_41.html

Volume - 06 - Issue - 01, January - June, 2017/ISSN 2278-3199

भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघ निर्मिती आणि वर्तमान : एक अध्ययन

प्रा. पितांबर भा. उरकुडे, संषोधक विद्यार्थी रा. तु. म.नागपूर विद्यापीठ, Email :bpitambarurkude@gmail.com

स्वतंत्र भारतातील राज्यांची रचना एका सर्वव्यापी दृष्टीने तयार करणे ही भारतीय राज्यघटना समिती आणि राजकीय सत्ताधारी यांच्या समारचे फार मोठे आव्हान होते. कारण ब्रिटीष काळात इंग्रजांनी आपली राजवट अधिक मजबूत व्हावी, प्रषासन करणे सोपे व सोयीचे जावे या करिता सोयीस्कर अषा पध्दतीने प्रांताची निर्मिती केली होती. भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले त्यावेळी राजकीय एकाकांच्या दोन वर्गवाऱ्या होत्या. म्हणजेच भारताची विभागणी दोन गटात करण्यात आली होती. त्यापैकी एक म्हणजे 'ब्रिटीष प्रांत', जो थेट ब्रिटीष षासनाच्या नियंत्रणाखाली येत होता. आणि दुसरे म्हणजे संस्थानिक राज्ये, जे मुळ राजपुत्रांच्या नियंत्रणाखाली परंतु ब्रिटीष राजपदाच्या नियंत्रणाखाली व ब्रिटीष सत्तेच्या सार्वभौम सत्तेच्या अधिन होते. 1947 सालच्या कायद्याने भारत व पाकिस्तान अषी दोन राष्ट्रे निर्माण झाली. स्वातंत्र्यप्राप्ती समयी भारतीय भुक्षेत्रात असलेल्या 552 संस्थानापैकी 549 संस्थाने भारतात विलीन झाली व उर्वरित तीन संस्थाने पोलीसी कारवाईद्वारे भारतात विलीन झाली.

तत्पूर्वी 1945–1946 या वर्षी राज्यपुनर्रचनेची घोषणा करण्यात आली. कारण त्या काळात भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्यात यावी, अषी मागणी विषेषतः दक्षिण भारतातून स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून होत होती. त्यामुळे 1948 या वर्षी तत्कालीन घटना समितीने या विचार करण्यासाठी श्री. एस. के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली भाषिक प्रांत आयोग नेमला. त्या आयोगात डॉ. पन्नालाल आणि जगतनारायण हे सदस्य होते. या आयोगाने आपला अहवाल 1948 या वर्षी सादर केला. त्यात आयोगाने भाषा या घटकाऐवजी प्रषासकीय सोयीच्या आधारे राज्याची पुनर्रचना करण्यात यावी अषी षिफारस केली. या अहवालामुळे पुन्हा विविध प्रदेषात अंसतोष निर्माण झाला. त्यावर पून्हा विचार करण्यासाठी नव्याने एक समिती नेमण्यात आली त्यात पं. नेहरू, सरदार पटेल आणि पट्टाभी सितारामय्या यांचा समावेष होता. त्यामुळे त्या समितीस 'जेव्हीपी' समिती म्हटले जात होते. या ही समितीने 1949 या वर्षी आपल्या अहवालात भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना नाकारली होती.

1950 या वर्षी पर्यन्त राज्यघटनेत भारतीय संघराज्यातील राज्यांचे अ, ब, क, ड या चार प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले होते. तत्कालीन भारतातील 29 राज्यांपैकी भाग 'अ' मध्ये पूर्वाश्रमीच्या ब्रिटीष भारतातील गव्हर्नरची नऊ राज्ये समाविष्ठ होती. आणि या नऊ राज्यात बॉम्बे प्रदेषाचा व मध्यप्रदेषाचा समावेष होता. 17 व्या षतकापासूनच बेरार प्रांत हा मध्यप्रदेषात समाविष्ठ करण्यात आला होता. या बेरार प्रांतातीलच एक महत्त्वपूर्ण जिल्हा म्हणजे भंडारा जिल्हा होय. ज्याची निर्मिती 1821 या वर्षीच झाली होती. म्हणजे आताचा भंडारा जिल्हा हा 1950 मध्ये मध्यप्रदेषातील महत्त्वाचा जिल्हा होता. आणि त्यावेळी भंडारा जिल्हयाचा कारभार मध्यप्रदेषातील बालाघाट जिल्हयातील लांजी येथून चालत असे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर 1951–1952 या वर्षी स्वतंत्र भारतातील लोकसभेच्या पहिल्या सार्वत्रीक निवडणूकांचा षंखनाद झाला. केवळ भारतीय जनताच नव्हे तर संपूर्ण जगाच्या दृष्टीने ही फार मोठी घटना ठरणार होती. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय नागरिकांना निवडणूकांचा थोडाफार अनुभव प्राप्त झाला असला तरी तो फारच अत्यल्प आणि तुटपूंजा होता.

भारतातील सार्वत्रिक निवडणूकांचे आयोजन व संचालन करण्यासाठी राज्यघटनेनुसार स्वतंत्र अषा निवडणूक आयोगाची निर्मिती करण्यात आली. निवडणूक आयोगाने भारतातील सर्व घटकराज्यांचा अभ्यास करून लोकसंख्येच्या आधारावर प्रत्येक घटक राज्यात लोकसभेकरिता मतदार संघ निर्माण केले. पहिल्या लोकसभेवर 489 सदस्य भारतातील सर्व घटक राज्य व केंद्र प्रदेषातून सार्वत्रिक निवडणूकांद्वारे निवडून द्यायचे असे निष्चित झाले. त्याकरिता संपूर्ण देषभरात 401 मतदार संघ निर्माण करण्यात आले. पहिल्या लोकसभेचे सर्वात महत्त्वाचे वैषिष्टये म्हणजे जे 401 मतदार संघ निर्माण करण्यात आले होते, त्यापैकी 314 मतदार संघातून प्रत्येक एक सदस्य लोकसभेवर निवडून द्यायचे होते. तर उर्वरित 86 लोकसभा मतदार संघातून प्रत्येकी दोन उमेदवार लोकसभेवर निवडून द्यायचे असे ठरले, ज्या 86 लोकसभा मतदार संघातून प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी निवडायचे होते. त्या 86 मतदार संघात भंडारा लोकसभा मतदार संघाचा समावेष होता. प्रथम लोकसभेच्या निवडणूक काळात भंडारा जिल्हा मध्यप्रदेषातील बेरार प्रांतातील एक महत्त्वपूर्ण जिल्हा होता. पहिल्या लोकसभेकरिता मध्यप्रदेषाच्या वाटयास लोकसभेच्या 29 जागा प्राप्त झाल्या होत्या. त्याकरिता मध्यप्रदेषात एकूण 23 लोकसभा मतदार संघ निर्माण करण्यात आले होते. त्यापैकी 17 मतदार संघातून प्रत्येकी एक सदस्य तर सहा लोकसभा मतदार संघातून प्रत्येकी दोन प्रतिनिधी लोकसभेवर निवडून दयायचे होते. आणि या सहा लोकसभा मतदार संघात भंडारा लोकसभा मतदार संघाचा समावेष होता. म्हणजे 1951–52 च्या पहिल्या लोकसभा निवडणूकीत भंडारा

लोकसभा मतदार संघातून दोन सदस्य लोकसभेवर निवडून पाठविण्यात आले. प्रथम लोकसभा निवडणूकीच्या वेळी मतदार संघाचा क्रमांक 18 होता. त्यावेळी भंडारा जिल्हयात भंडारा, तुमसर, तिरोडा, गोंदिया, साकोली, पौनी या तालुक्यांचा समावेष होता. अषारितीने भंडारा लोकसभा मतदार संघ प्रथम सार्वत्रिक निवडणूकरिता सज्ज झाला.

1956 च्या राज्यपुर्नरचनेनंतर भंडारा लोकसभा मतदार संघाच्या रचनेत झालेले बदल :– स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच भारतात भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्यात यावी अषी मागणी विविध प्रदेषातून व विषेषतः दक्षिण भारतातून मोठया प्रमाणात होत होती. 1948 मध्ये नेमलेल्या दार कमिषनने, तसेच 1948 साली नेमलेल्या जेव्हीपी कमिटीने भाषेच्या आधारावर राज्य पुनर्रचना नाकारली. त्यामुळे कॉंग्रेसचे सदस्य पोट्टी श्रीरामलू यांनी केलेल्या 56 दिवसांच्या प्राणांतिक उपोषण आंदोलनामुळे ऑक्टोबर 1953 मध्ये भारत सरकारला भाषिक आधारावर आंध्रप्रदेष या तेलगुभाषिक राज्याची निर्मिती करावी लागली. त्यानंतर संपूर्ण भारतात भाषेच्या आधारावर घटक राज्यांची निर्मिती करण्यात आली. त्याकरिता 22 डिसेंबर 1953 या दिवषी सर्वोच्च न्यायालयाचे सेवानिवृत्त न्यायाधिष न्यायमूर्ती फाजल अली यांच्यासह के. एम. पण्णीकर, हृदयनाथ कुंझरू असा तीन सदस्यीय राज्य पुर्नरचना आयोग नेमण्यात आला. 30 सप्टेंबर 1955 या दिवषी आयोगाने आपला अहवाल सरकारला सादर केला.

फाजल अली आयोगाने मुळ राज्यघटनेत राज्यांचे 4 प्रकारे केलेले वर्गीकरण रद्द करून 16 घटक राज्य आणि 3 केंद्रषासित प्रदेष निर्माण करण्याची षिफारस केली. त्याकरिता 1956 या वर्षी राज्यघटनेत सातवी घटनादुरूस्ती करण्यात आली. याद्वारे पूर्वीच्या अ आणि ब या दोन्ही गटात समाविष्ट असलेल्या घटक राज्यातील भेद संपूष्टात आणला. व क गट भाग रद्द केला. तर काहींना केंद्रषासित प्रदेषाचा दर्जा दिला. आणि अषारितीने 1 नोव्हेंबर 1956 रोजी भारतात 14 घटकराज्य व सहा केंद्रषासीत प्रदेष निर्माण करण्यात आले.

राज्य पुनर्रचना आयोगाने केलेल्या उपरोक्त षिफारषींचा भंडारा लोकसभा मतदार संघावर सुध्दा प्रभाव पडला. पूर्वीच्या मध्यप्रदेषात मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा प्रदेष होता. तो प्रदेष नागपूर विभाग या नावाने ओळखला जात होता. त्यात नागपूर विभागातील भंडारा या जिल्हयासह इतर नऊ जिल्हयांचा समावेष होता. हा नागपूर विभाग मध्यप्रदेषातून वेगळा करण्यात आला आणि त्यास बॉम्बे प्रांतास जोडण्यात आले. म्हणजेच द्वितीय लोकसभा निवडणूकीच्या वेळी भंडारा लोकसभा मतदार संघ बॉम्बे प्रांतात समाविष्ट झाला होता. मात्र द्वितीय लोकसभा निवडणूकीत सुध्दा भंडारा लोकसभा मतदार संघातून लोकसभेत दोन प्रतिनिधी निवडून पाठविण्यात आले होते. मात्र मतदार संघाचा आकार आणि त्यात समाविष्ट असलेले तालुके कायमच ठेवण्यात आले होते. त्यात कोणताही बदल करण्यात आला नव्हता.

1962 च्या तिसऱ्या लोकसभा निवडणूकीपूर्वी मात्र भंडारा लोकसभा मतदार संघाचे विभाजन करण्यात आले. 1952 व 1956 च्या दोन्ही लोकसभा निवडणूकीत भंडारा लोकसभा मतदार संघातून दोन प्रतिनिधी निवडून पाठविले जात होते. कारण या मतदार संघाची लोकसंख्या तुलनेने जास्त होते. त्यामुळे 1962 च्या पूर्वी भारतातील काही मतदार संघाची पुनर्रचना करण्यात आली त्यात भंडारा लोकसभा आणि भंडारा व गोंदिया असे दोन स्वतंत्र लोकसभा मतदार संघ निर्माण करण्यात आले.

1999 च्या भंडारा जिल्हा विभाजनानंतर मतदार संघाची स्थिती :– निवडणूका ही लोकषाही षासन प्रकारातील अत्यंत महत्त्वाची व अपिरहार्य प्रक्रिया आहे. लोकषाही म्हणजे निवडणूका आणि निवडणूका म्हणजे लोकषाही असे हे अतुट समीकरण आहे. लोकषाही मध्ये देषातील जनतेच्या आषा, आकांक्षा, विचार, मत, गरजा यांचे प्रतिबिंब निवडणूकांच्या माध्यमातून उमटत असते. एक पक्ष पध्दती व द्विपक्ष पध्दतीपेक्षा बहुपक्ष पध्दतीमध्ये जनतेच्या मनातील इच्छा व आकांक्षा प्रकट होण्यास भरपूर वाव असतो. त्यामुळे सत्ताबदल किंवा सत्तापालट होतांना विविध विचारसरणीचे पक्ष सत्तेवर येतांना दिसतात.

1 मे 1960 रोज महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाले. तेव्हापासून 1995 पर्यंत सलग महाराष्ट्र पुलोद चा अपवाद वगळता सतत कॉंग्रेस पक्षाचीच सत्ता राहिली आहे. परंतु 1980 ते 1990 च्या दषकात भारतात जी हिंदुत्वाची एक लाट निर्माण झाली, त्या लाटेने प्रस्थापितांना धक्के द्यायला सुरूवात झाली. त्याचे परिणाम आपणास 1990 नंतर लोकसभेबरोबरच अनेक घटक राज्यात सुध्दा दिसून येऊ लागले. महाराष्ट्रात सुध्दा अषाप्रकारचा सत्तापालट 1995 च्या राज्य विधानसभा निवडणूकीत दिसून आला. आणि प्रथमच 1995 मध्ये महाराष्ट्रात बिगर कॉंग्रेसी पक्षाचे म्हणजे भारतीय जनता पार्टी आणि षिवसेनेचे युती सरकार स्थापन झाले. महाराष्ट्रात सत्तेत असतांना या युती सरकारने अनेक महत्त्वाचे व क्रांतीकारी निर्णय घेतले. त्यातीलच एक महत्त्वाचा निर्णय म्हणजे आकाराने व लोकसंख्येने मोठया असलेल्या जिल्हयाचे विभाजन करणे हा होय. युती सरकाने महाराष्ट्रातील ज्या मोठया जिल्हयांचे विभाजन करण्याचा निर्णय घेतला त्या जिल्हयांमध्ये भंडारा जिल्हयाचा सुध्दा समावेष होता. विभाजन होण्यापूर्वी भंडारा जिल्हयाचे क्षेत्रफळ 9321 चौ. कि.मी. एवढे होते.

जलद विकास, प्रषासकीय सोय आणि नागरिकांना जिल्हा केंद्राषी सहज व सुलभ संपर्क करता यावा यासह अनेक कारणांचा विचार करून महाराष्ट्र सरकारने 1 मे

1999 रोजी महाराष्ट्रातील परभणी आणि भंडारा जिल्हयाचे विभाजन करून अनुक्रमे हिंगोली आणि गोंदिया जिल्हा निर्माण करण्याची अधिसूचना काढली आणि अषारितीने 1 मे 1999 रोजी भंडारा जिल्हयातून गोंदिया जिल्हयाची निर्मिती करण्यात आली. पूर्वीच्या भंडारा जिल्हयाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी 3896 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ भंडारा जिल्हयाच्या वाटयास आले. तर 5425 चौ.कि.मी. क्षेत्रफळ गोंदिया जिल्हयाच्या वाटयास आले.

अर्थातच भंडारा जिल्हयाच्या या विभाजनाचा परिणाम भंडारा लोकसभा मतदार संघावर झाल्याचे दिसून येते. विभाजनानंतर भंडारा जिल्हयात भंडारा, तुमसर, मोहाडी, पौनी, साकोली, लाखनी व लाखांदूर या सात तालुक्यांचा समावेष झाला तर गोंदिया जिल्हयात गोंदिया, आमगांव, देवरी, तिरोडा, सडक अर्जूनी, मोरगांव अर्जूनी व सालेकसा या आठ तालुक्यांचा समावेष झाला.

लोकसभा मतदार संघाच्या रचनेत भंडारा जिल्हयातील काही भाग हा चिमूर लोकसभा मतदार संघात समाविष्ट झाला होता. त्यात भंडारा जिल्हयातील साकोली, लाखांदूर आणि अडयाळ–पौनी या तीन विधानसभा मतदार क्षेत्राचा समावेष होता. तर भंडारा लोकसभा मतदार क्षेत्रात वरील तीन व्यतिरिक्त भंडारा, तुमसर, मोहाडी, गोंदिया जिल्हयातील गोंदिया आमगांव, गोरेगांव, सालेकसा, देवरी, तिरोडा, मोरगांव अर्जूनी या तालुक्यांचा समावेष होता. म्हणजेच 1999 च्या भंडारा जिल्हा विभाजनानंतर भंडारा लोकसभा मतदार संघात भंडारा जिल्हयातील काही भाग व नव्याने निर्माण झालेल्या गोंदिया जिल्हयातील बराच मोठा भाग हा भंडारा लोकसभा मतदार क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आला होता. अर्थात याचा बऱ्याच प्रमाणात प्रभाव विभाजनानंतर झालेल्या लोकसभा व विधानसभा निवडणूकांवर सुध्दा झाल्याचे दिसून येते.

2007 च्या मतदार संघ पुनर्रचनेनंतर भंडारा लोकसभा मतदार संघाची वर्तमान स्थिती :– लोकसंख्या वाढ, देषांतर्गत होणारे लोकांचे स्थलांतर, वाढते षहरीकरण, बेरोजगारी, षैक्षणिक सुविधा अषा अनेक कारणांमुळे मतदार संघाचे स्वरूप बदलत असतात. भारतात दर दहा वर्षांनी जनगणना केली जाते. त्या अहवालाच्या आधारे भारतात लोकसभा मतदार संघाची पुनर्रचना केली जाते. त्याकरिता घटनात्मक तरतुदीद्वारे मतदार संघ परिसीमन आयोग नेमला जातो. त्यात तीन सदस्य असतात. भारतात आतापर्यंत 1953, 1963 व 1973 या वर्षी परिसीमन आयोग नेमण्यात आले होते. त्याचप्रमाणे सन 2002 या वर्षी सुध्दा मतदार संघ परिसीमन आयोगनिर्माण करण्यात आला होता. न्या. कुलदीपसिंग हे त्यांचे अध्यक्ष होते. तर तत्कालीन मुख्य निवडणूक आयुक्त एन. गोपालस्वामी व श्री. नंदलाल (महाराष्ट्राचे निवडणूक आयुक्त) हे या आयोगाचे सदस्य होते.

या आयोगाने महाराष्ट्रातील संपूर्ण स्थितीचा अभ्यास करून महाराष्ट्रातील काही लोकसभा मतदार संघाची पुर्नरचना करण्याची षिफारस केली. विदर्भ विभागातील लोकसभा मतदार संघात आपल्याला बरेच बदल झाल्याचे दिसून येतात. कारण पूर्वी विदर्भात लोकसभेचे 11 मतदार संघ होते. या आयोगाने त्यात घट करून फक्त 10 लोकसभा मतदार संघ ठेवले. आयोगाने भंडारा लोकसभा मतदार संघात सुध्दा बराच बदल केला. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आयोगाने भंडारा लोकसभा मतदार संघाचे नाव बदलवून भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघ असे नाव सुचविले. म्हणजेच हा लोकसभा मतदार संघ भंडारा व गोंदिया या दोन जिल्हा मिळून बनला आहे. भंडारा–गोंदिया लोकसभा मतदार संघात भंडारा जिल्हयातील भंडारा, साकोली व तुमसर या तीन विधानसभा क्षेत्राचा व गोंदिया जिल्हयातील गोंदिया तिरोडा, अर्जुनी मोरगांव या तीन विधानसभा क्षेत्राचा अषा एकूण सहा विधानसभा क्षेत्राचा समावेष होतो.

भंडारा जिल्हयातील भंडारा विधानसभा मतदार संघात भंडारा व पौनी या दोन तालुक्याचा समावेष होतो. साकोली विधानसभा मतदार संघात साकोली, लाखनी आणि लाखांदूर या तीन तालुक्याचा समावेष होतो तर तुमसर विधानसभा क्षेत्रात तुमसर आणि मोहाडी या दोन तालुक्याचा समावेष होतो. गोंदिया जिल्हयातील अर्जुनी मोरगांव विधानसभा क्षेत्रात अर्जुनी मोरगांव व सडक अर्जूनी अषा दोन तालुक्यांचा समावेष होतो. तिरोडा विधानसभा मतदार संघात तिरोडा तालुका, गोंदिया तालुक्यातील गंगाझरी महसुल मंडळ व गोरेगांव तालुक्यातील गोरेगांव महसुल मंडळ यांचा समावेष होतो. गोंदिया विधानसभा मतदार संघात गोंदिया षहर, कामठा, रावणवाडी, दासगांव या महसुल मंडळांचा समावेष होतो.

2002 च्या परिसीमन आयोगाने केलेल्या षिफारषींचा एक अतिषय महत्त्वपूर्ण प्रभाव भंडारा लोकसभा मतदार संघात झाला तो म्हणजे गोंदिया जिल्हयातील आमगांव विधानसभा मतदार संघ ज्यात आमगांव, देवरी आणि सालेकसा या तीन तालुक्यांचा समावेष होतो. हा विधानसभा मतदार संघ गडचिरोली–चिमूर या लोकसभा मतदार संघात समाविष्ट करण्यात आला.

2002 या वर्षी नेमलेल्या परिसीमन आयोगाच्या षिफारषी नुसार 2008 या वर्षी मतदार संघाची पुनर्रचना करण्यात आली. या पुनर्रचनेचे संभाव्य परिणाम 2009 या वर्षी झालेल्या लोकसभा निवडणूकांवर निष्चितपणे पडणार होते. आणि तसा प्रभाव सुध्दा आपल्या निकालावर दिसून आल्याचे दिसते. 16 लाख 55 हजार 852 मतदार असलेल्या या लोकसभा मतदार संघात कुणबी, पोवार, कोहळी, लोधी, तेली व माळी या जातींची संख्या अतिषय प्रभावी आहे. त्याच बरोबरीने नवबौध्द समाज सुध्दा आपला

प्रभाव ठेवून आहे. एकंदरीत सांगायचे म्हणजे मतदार संघ पुनर्रचनेचा प्रभाव निवडणूक निकालांवर पडत असतो हे मात्र निष्चित आहे.

संदर्भ :–

1. Abhay Datar, Vivek Ghotale, "Maharashtra Cabinets: Social and Regional Profile, 1960-2010", Economic & Political Weekly, September 7, 2013, Vol. XLVIII No. 36.
2. Imtiaz Ahmad, "Election Studies in India", (Special Articles) Economic & Political Weekly, September 24, 1977.
3. 'Census of India', 2011. www.bhandara,nic.in
4. 'Election Commision Office', Bhandara.
5. 'Jilha Aarthik wa Samajik Samalochan', Statastical Office, Bhandara
6. Report of Election Commission of India", State Election, 2009 to the legislative assembly of Maharashtra, 2011.
7. "Report on Legislative Election of Maharastra", 1952-1999, Published by Election Commision of Maharashtra on Websight.
8. दिवाण मोहन, 'भारतातील राज्याचे राजकारण', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2004.
9. सुहास पळशीकर व नितीन बिरमल, ''महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, 2004दिवाण मोहन, 'भारतातील राज्याचे राजकारण', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2004.
10. लोकसभा निवडणूक 2004, पूर्वपिठीका – भंडारा – 1952 ते 1999, चिमूर–1977 ते 1999, संकलन – जिल्हा माहिती कार्यालय, भंडारा / गोंदिया.
11. लोकसभा निवडणूक – 2009, पूर्वपिठीका, नागपूर – अमरावती विभाग, 1991 ते 2004, प्रकाशक– संचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, नागपूर, 2009.
12. विलास राणे, 'भंडारा जिल्हयातील महाविद्यालयील विद्यार्थ्यांचा राजकीय अभ्यास', पीएच. डी. प्रबंध, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, 1994.
13. निता गभणे, 'भंडारा जिल्हयातील उच्च व्यावसायीकांचा राजकीय सहभाग', पीएच. डी. प्रबंध, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, 2006.
14. भारत राठोड, 'गोंदिया जिल्हयातील ग्रामपंचायत स्तरावरील महिला प्रतिनिधित्वाच्या यशापयशाचे चिकित्सक अध्ययन व मूल्यांकन', पीएच. डी. प्रबंध, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, 2005.
15. रंजना शृंगारपूरे, 'भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण स्वराज्य संस्था ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावरील महिला प्रतिनिधित्वाच्या यशापयशाचे चिकित्सक अध्ययन व मूल्यांकन', पीएच. डी. प्रबंध, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर, 2006.

स्वयंसहाय्यता बचत गट – महिलांच्या उन्नतीचा मार्ग

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

संपूर्ण विश्वात पाच प्रमुख समस्या आहेत. जातीवाद, अनीती, युध्द, दारिद्रय, महिलांची दर्जाहिनता या त्या समस्या होत. पैकी महिलांची दर्जाहिनता ही समस्या सोडविण्यासाठी स्वयं–सहाय्यता समुह हे एक महत्वाचे साधन आहे. गेल्या पंचविस वर्षात महिला सक्षमीकरणाचे वारे जोरात वाहू लागले. सर्वच पातळीवर त्यांच्या समस्यांचा विचार होवू लागला. महिलांचे दारिद्रय, रूढी परंपरा, चालीरिती यामुळे पारंपारिक समाजात महिलांची स्थिती अधिकच खालावली. त्यांच्यातील असंघटीतपणा, शिक्षणाचा अभाव, रोजगार व आरोग्याचा अभाव यामुळे दारिद्रय वाढले आहे. यासाठी महिलांच्या दृष्टीने संघटीत होवून परिणामकारक काम करण्याचे महत्वाचे शस्त्र आहे ते म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय. स्वयंसहाय्यता ही एक चळवळ आहे. जिचा उद्देश महिलांची आर्थिक अडचण दूर करणे हा आहे. परंतु या माध्यमातून लाखो महिलांच्या वैयक्तीक, सामाजिक, आरेग्यदृष्टया समस्यांची सोडवणूक होत आहे. त्यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होण्यास मोठा हातभार लागलेला आहे. ग्रामीण भागात महिला ही प्रचंड शक्ती उपलब्ध आहे. ती जागवून संघटीत करणे, महिलांना आर्थिक, सामाजिक बळ देणे, महिलांची काटकसर वृत्ती, संचय करण्याची वृत्ती, प्रामाणिकपणा, नेतृत्व, उद्योजगता इत्यादी गुणांना बळकटी देण्याकरिता स्वयंसहाय्यता गट उपयुक्त ठरत आहेत.

संकल्पना :स्वयंसहाय्यता गटाची चळवळ, महिला बचतगट, समूह गट, सुक्ष्मवित्त, स्वल्पवित्त समुह, स्वावलंबी बचत गट, काटकसर व कर्ज गट या वेगवेगळया संकल्पनेतुन ही चळवळ सुरू झाली. गटाच्या प्रकारानुसार, उदि्दष्टयानुसार व्याख्या वेगवेगळया आहेत. महिला बचत गट, समूह गट, शेजार गट, स्वल्पवित्त समुह, स्वावलंबी बचत गट, दारिद्रय रेषेखालील गट, बिगर दारिद्रय रेषेखालील गट, पुरूषांचे बचत गट अशा वेगवेगळया नावाने ही चळवळ फोफावत आहे. समाज सुधारकांना महिलांच्या आर्थिक व पर्यायाने सामाजिक सुधारणेचे हे नवीन मार्ग गवसले आहेत. या संकल्पनेच्या काही महत्वाच्या व्याख्या पुढील प्रमाणे :

1) सर्वार्थाने साधर्म्य असणाऱ्या सभासदांनी वाजवी संख्येने, स्वच्छेने एकत्र येवून सर्वांगिन उन्नती करीता बनविलेला व चालविलेला समूह म्हणजे स्वयंसहाय्यता गट होय.

2) परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे जाण्यासाठी स्वच्छेने, संमतीने, सामुदायिकपणे बचतीच्या निमित्ताने केलेली वाटचाल म्हणजे स्वयंसहाय्यता बचत गट होय.

3) एकाच वाडी, वस्तीवरील, एकाच सामाजिक, आर्थिक स्तरांमधील, समविचारी, समान गरजा असणाऱ्या 10 ते 20 महिलांच्या संघटनेस स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणतात.

4) प्रादेशिक समानता असलेल्या समविचारी, समान गरजा, समान अपेक्षा असलेल्या 10 ते 20 महिलांनी स्वयं बचत करून बचतीचा विनियोग उपभोगासाठी करून, कर्ज घेऊन व्यवसाय करणाऱ्या व लोकशाही मार्गाने संघटन करणाऱ्या समूहास स्वयंसहाय्यता बचत गट म्हणतात.

5) ज्या समुहात 10 ते 20 सभासदांची निवड करून नियमित बचतितून एकमेकांच्या गरजा अडचणी, जीवणमूल्ये उंचावण्यासाठी कर्ज स्वरूपात अर्थसहाय्य केले जाते. उद्योगधंदा उभारला जातो. सर्वानुमते निर्णय घेऊन संघटन शक्ती वाढविली जाते, परस्पर सहकार्य, सहभाग, नेतृत्व व कर्तव्य, विचारांची देवाणघेवाण, सातत्यपूर्ण व प्रयत्नशिल सदस्यांच्या समुहाला स्वयंसहाय्यता गट म्हणतात.

6) A Self Help group is a voluntary association of homogenous set of people either working together or living in the neighborhood engaged in similar activity, working with or without registration for the common good the members (प्रा. एम.यु. मुलाणी – 2006–11)

या संकल्पनेतील सर्व व्यवहार पैशाचे असतात. बचत, कर्ज, विमा इत्यादी या व्यवहाराला व्यक्ती, समाज, गाव अशा घटकांची जोड मिळते व या घटकांचे सक्षमिकरण घडून येते. व्यक्तीच्या मिळकतीपेक्षा खर्च जास्त झाल्यास कर्जाची गरज निर्माण होते. व्यक्तीच्या कर्जाच्या गरजा भागविण्यासाठी वेगवेगळया वित्तीयसंस्था कार्यरत आहेत परंतु दारिद्रयामुळे अनेक समाजबांधव या संस्थाव्दारे दुर्लक्षित होतात. उत्पन्नाचर साधणे नसल्यामुळे त्यांना कर्ज मिळत नाही. सावकारी कर्ज सुध्दा विनातारण व विना कागदपत्र मिळत नाही. सावकारी पाशातुन दरिद्री माणसाची सुटका व्हावी म्हणून ही चळवळ फोफावली. राजकारण, भ्रष्टाचार, दप्तर दिरंगाई यामुळे सहकार चळवळीला गालबोट लागले आहे. परंतु सुवर्णमध्य म्हणून स्वयं–सहाय्यता गट चळवळ मात्र दिवसेंदिवस प्रगती पथावर आहे.(प्रा. एम.यु. मुलाणी – 2008–54).

स्वयं–सहाय्यता गटाचे कार्य :ग्रामीण भागातील स्त्रियांना स्वयंसहाय्यता गटाची फार मोलाची मदत होत आहे. त्यांना कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होत आहे. खरे तर अशिक्षित महिलांना रोजगारांच्या फारशा संधी उपलब्ध नसतात. शिक्षण नाही म्हणून नोकरी

नाही असे समीकरण झाले आहे. मग नौकरी नाही म्हणून पैसा नाही. परंतु पैसा मिळवता येत नसला तरी तो वाचविता येतो. अनावश्यक खर्च टाळून त्याचे जतन व संवर्धन करता येते. हे कार्य अशिक्षित महिला सुध्दा सहज करू शकते. स्त्रियांनी जागृत राहून घरातील पुरूषांना व्यसनापासून दूर नेले तर व्यसनांवर होणारा पैसा वाचू शकतो. नोकरी नसली तरी आपल्याला मिळणाऱ्या रिकाम्या वेळेचा सदुपयोग करून घरी कुटीर उद्योग स्त्रीया करू शकतात. उदा. कुक्कुटपालन, शेतीपालन, पीठगीरणी चालविणे इत्यादी. राळेगण सिध्दीचे उदाहरण देता येईल अण्णा हजारेंनी काही महिलांचे समुह तयार केले. बॅंकेकडून कर्ज घेवून प्रत्येक महिलेला एक–दोन गायी दिल्या. या गाईंची गौशाला सर्व महिला सामुहीक रित्या चालवितात. गाईचे दुध, तूप, लोणी, दही–ताक विकून आपल्या कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण करतात तर गाईच्या मल मुत्रापासून गोबर गॅस बनविल्यामुळे चूलीचा धुर त्यांच्या डोळयात जात नाही. घरही स्वच्छ राहाते (डॉ. राजकुमार 2010–87–88). अशा प्रकारे महिला बचत गटाच्या माध्यमातून बॅंकेकडून कलत्रर्ज घेवून अनेक लहान व्यवसाय महिला करू शकतात. त्यापासून मिळणाऱ्या पैशाने मुले व कुटुंबाची जबाबदारी पार पाडू शकतात.

स्त्रियांचा कामाचा दर्जा, परिस्थिती यांना पुरूषांपेक्षा हीन दर्जा प्राप्त झालेला आहे. स्त्रियांच्या कामाल सुध्दा योग्य मोबदला दिल्यास तिच्यात आत्मविश्वास, धाडस, निर्णय क्षमता निर्माण होईल. एका स्त्रिला स्वतंत्र उद्योग निर्माण करणे जोखमीचे वाटते परंतु स्वयंसहाय्यता गटाच्या मार्फत त्या धाडसाने उद्योग सुरू करतात. उद्योग प्रशिक्षण, भांडवल उभारणी, विक्री व्यवस्था, यंत्र सामुग्री, कच्चा माल, कर्ज फेड इ. गोष्टींचा सल्ला मार्गदर्शन गटामार्फत मिळतो. त्यामुळे महिलांची निर्णय क्षमता, कार्यक्षमता, व्यवस्थापन कौशल्य, रोजगार निर्मितीत वाढ इ. गोष्टी गटाव्दारे मिळतात त्यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण होते. स्वयंसहाय्यता गटाव्दारे आरेग्य, शिक्षण, घरखर्च व बचत यासाठी पैसा उपलब्ध होतो. सामुहीक शक्ती वाढवून रोजगार निर्मिती व प्राप्ती होते. बॅंकेचे कर्ज फेडले जाते. जगतीकीकरणाच्या प्रक्रियेत रोजगारांच्या संधी कमी होत आहेत. परंतु स्वयंसहाय्यता गट रोजगाराच्या नवनवीन संधी निर्माण करीत आहेत.

सामाजिक रूढी परंपरा यामुळे स्त्रि जखडली जात होती तिला कुटुंबात किमंत उरली नव्हती. सामाजिक बंधनामुळे तिचे पुरते खच्छिकरण झाले होते. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात अनेक स्वयंसहाय्यता गट स्त्रियांच्या सामाजिक उन्नतीसाठी कार्यरत राहीले आहेत. गटांमुळे महिला एकत्र येवू लागल्या. गावातील चावडीवर, मंदीरात सभा घेवू लागल्या. त्यांच्या समस्यांची जाणिव त्यांना झाली. गटामुळे स्त्रि–पुरूष समानता प्रस्थपित झाली. घरगुती अत्याचार, हुंडाबळी इत्यादी कुप्रथांना आळा बसला. स्त्रिाया साक्षर होवू लागल्या. विचारांची देवाणघेवाण करू लागल्या. दबावगटाची निर्मिती होवू लागली. स्त्रिया स्वतःच्या समस्यांच्या निराकरणासाठी मोर्चे, धरणे, आंदोलने करू लागला. त्यांच्या सामाजिक हितासाठी गटाव्दारे चळवळ उभी राहीली आहे.

स्वयंसहाय्यता गटाच्या माध्यमातून संघटन, व्यवस्थापन निर्णय, राजकीय डावपेच यांचे कौशल्य महिलांना प्राप्त झाले. पंचायतराज मुळे राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढला. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद, नगर परिषद अशा राजकीय क्षेत्रात त्या हिरीरीने काम करू लागल्या. स्वयंसहाय्यता गटामुळे नेतृत्व व कर्तव्य पार पाडण्याची संधी त्यांना उपलब्ध झाली. राजकिय व्यासपीठावर त्यांना सन्मानाने वागविले जावू लागले.

स्त्री कुटुंबाची जबाबदारी पार पाडत असतांना स्वतःच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष करते. दुखणी अंगावर काढते. पैसा नाही म्हणून औषधपाणी घेत नाही. परंतु संपूर्ण कुटुंबाचा डोलारा जिच्या खांदयांवर आहे तीच जर आजारी असेल तर म्हणून स्त्री आरोग्य सुदृढ ठेवण्यासाठी सकस आहार, वैद्यकीय सुविधा नियमित मिळाव्यात स्वयंसहाय्यता गटामुळे स्त्रियांच्या हातात पैसा झाल्याने त्या स्वतःच्या व कुटुंबाच्या आरोग्याची काळजी घेतात. आपले जिवनमान उंचावतात.

स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे स्त्रियांची अंगी निर्णय क्षमता, आत्मविश्वास, व्यासपीठावर बोलणे, संघटन, उद्योगशिलता इत्यादी गुणांचा विकास होतो. कौटुंबीक स्थान, वैचारिक पात्रता, महिलांकडे पाहण्याची वृत्ती महिला वर्तनुकीबाबत साशंकता अशा विविध समस्यामुळे महिलांच्या सक्षमिकरणात अडचणी निर्माण होत होत्या परंतु स्वयंसहाय्यता गटांनी महिलांना सन्मान मिळवून दिला आहे. महिला कमावत्या होवू लागल्या आहेत. ग्रामीण भागात सहकार्याला पर्याय म्हणून ही चळवळ फोफावत आहे. शासकीय सहकार्य मिळत आहे. जागतिक स्तरांवर बॅंका, बहूराष्ट्रीय कंपन्या, विमा कंपन्या या चळवळीत रस दाखवित आहेत (डॉ. एम.यु. मुलाणी – 2006–57).

स्वयंसहाय्यता बचत गटाने दारिद्रय निर्मूलन व महिला सक्षमिकरण ही दोन उदिष्टये साध्य केलेली आहेत. बांग्ला देशातील ग्रामीण बॅंकेच्या प्रयोगाप्रमाणेच नाबार्ड बॅंकेने व जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा यांच्या मार्फत स्वयं–सहाय्यता बचत गट स्थापन करून दारिद्रय व महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमिकरण सिध्द केले आहे. स्वयंसहाय्यता बचत गटामार्फत सामाजिक कार्ये केली जातात. बचत गट मेळावे, गट वनराई, बंधारा, गट आरोग्य शिबिरे, दारूबंदी, जलसंधारण, स्वच्छता, अस्मिता भवन व घरकुल योजना अशा विविध कार्यात बचत गट सहभागी होतात.

स्वयं–सहाय्यता गटांच्या कार्यात बॅंकांचे महत्व :

राष्ट्रीयकृत व सहकारी बॅंका या स्वयंसहाय्यता बचत गटांना सेवा पुरवित असल्या तरी दैनंदिन कारभारात रेकॉर्ड इ. बाबत लक्ष घालतात. गटांची निर्मिती, मेळावे आयोजित करतात. गटांच्या सभाबाबत बॅंका पुढाकार घेतात. गटांना प्रशिक्षण, प्रदर्शन, बाजारपेठा इत्यादी माहिती देतात. तसेच गटांच्या सामाजिक कार्यात सहभागी होतात. म्हणजे या वित्तिय संस्था गटांच्या आर्थिक व सामाजिक कार्यात महत्वपूर्ण योगदान देत आहेत (डॉ. एम.यु. मुलाणी – 2008–219).

अशा प्रकारे भारतीय स्त्रिया आज आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक दृष्टया सक्षम होत आहेत. स्वयंसहाय्यता बचत गटांनी महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या. त्यांना संघटन, नेतृत्व, आत्मविश्वास शिकविला. आज अनेक महिला स्वतःच्या बॅंका चालवित आहेत. मुलांचे शिक्षण, लग्न, आजारपण, दुष्काळ अशा प्रसंगी पै–पै ला मोहताज असणाऱ्या महिला आज स्वयंसहाय्यता गटामार्फत स्वतः कर्ज घेवून व्यवसाय सुरू करीत आहेत तर दुसऱ्यांना कर्ज देवून व्याजासकट सामाजिक बांधीलकी सुध्दा कमावित आहेत. महिलांच्या एकुणच सर्वांगिण विकासात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे मोलाचे योगदान आहे.

संदर्भ :–

1 महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, प्रा.एम.यु. मुलाणी – 2006, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे

2 अल्पबचत नियोजन (बचत गट), प्रा.एम.यु. मुलाणी – 2006, डायमंड पब्लीकेशन, पुणे

3 भारतीय महिलाएँ और वानिकी सहकारिता, डॉ. कल्पना चौधरी – 2009, अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, नई दिल्ली

4 महिला एवं विकास, संपादक – डॉ. राजकुमार – 2010, अर्जुन पब्लीशिंग हाऊस, नई दिल्ली.

महिलांच्या उद्योजकतेकरीता गृहअर्थशास्त्रातील क्षेत्रे

प्रा. सुनिता ए. राठोड, एस.एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज आपल्या ग्रामगीतेत म्हणतात –

जीवनाच्या गरजा संपूर्ण। निर्वाहाचे एकेक साधन।
संबंधित विषयाचे समग्र ज्ञान।
यांचा अंतर्भाव शिक्षणी।।
जीवनाचे प्रत्येक अंग। शिकवावा महत्वपूर्ण उद्योग।
काम करावयाची चांग। लाज नसावी विद्यार्थ्या।।

महाविद्यालयाच्या चार भिंतीमध्ये ज्ञानाचे जे आदान प्रदान चालते त्यातून विद्यार्थ्याचा बौध्दीक विकास होतो. परंतु शारीरिक व बौध्दीक विकासाच्या बरोबरच विद्यार्थ्यामधील वेगवेगळया कौशल्य व कलागुणांना देखिल वाव मिळणे आवश्यक असते. विद्यार्थ्यांना आपल्या पदवी शिक्षणाबरोबरच आपल्यातील कला कौशल्यांना मजबुत करून स्वतःला रोजगारक्षम बनवून स्वतःच्या पायावर उभे राहता आले पाहीजे. याकरीता पदवी अभ्यासक्रमात कला शाखेत गृहअर्थशास्त्र हा विषय अभ्यासक्रमात आहे.

व्यक्ती स्वतःचे ज्ञान, उर्जा व पैशाचा वापर करून जी अर्थप्राप्ती करते त्यास स्वंयरोजगार असे म्हटले जाते. व हा स्वंयरोजगार आज काळाची गरज झालेला आहे. सर्वच क्षेत्रात आज स्पर्धा निर्माण झालेली आहे. व या स्पर्धेमुळे प्रत्येकालाच नोकरी किंवा रोजगार संधी मिळत नाही म्हणून आज बहुतेक जन स्वंयरोजगाराकडे वळत आहे हा स्वंयरोजगार व्यक्ती एकटा अथवा भागीदारीमध्ये सुध्दा करू शकतो. यात गृहउद्योग, कुटीरद्योग यांचा समावेश असतो. कुटुंबातील एक स्त्री जर शिक्षित असेल तर सर्व कुटुंब शिक्षित होते. या विधानानुसार गृहअर्थशास्त्र विषयाच्या विविध शाखामधून गृहीणींना बरेच स्वंयरोजगार उपलब्ध होवून गृहीणीमध्ये सक्षमीकरण साधले जाते. कारण गृहअर्थशास्त्र या विषयामध्ये असे अनेक विषय समाविष्ट झालेले आहेत की ज्याव्दारे गृहीणी बरेच छोटे मोठे गृहउद्योग व कुटीरोद्योग चालवू शकते व त्यातून तीचे आर्थिक स्वावलंबन होवून ती स्वतःच्या कुटुंबाला आर्थिक मदत करू शकते.

गृहअर्थशास्त्राचे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थिनी करू शकतील असे स्वंयरोजगार पुढील प्रमाणे :–

1) अन्न उद्योग 2) डबा बंद टिकावू पदार्थाची निर्मिती 3) खादय पदार्थ तयार करून विकणे 4) आजारी व्यक्तीसाठी आहार तयार करून पोहचविणे 5) अन्न पदार्थ तयार करण्याचे वर्ग चालविणे.

उद्योजकतेकरीता गृहअर्थशास्त्रातील क्षेत्रे :– या विषयाचा कल व्यवसायभिमुख होण्याकडे आहे. गृहीण नवीन उद्योग सुरू करतील असा हा विषय आहे. या विषयामुळे उद्योजकतेला संधी मिळते. गृहअर्थशास्त्राच्या अभ्यासात प्रामुख्याने पुढील विषयांचा समावेश होतो. जसे पोषण आणि आहारशास्त्र, गृहव्यवस्थापन, वस्त्रव्यवस्थापन, बालविकास, आरोग्यशास्त्र, विस्तार शिक्षण आणि विषयांच्या शास्त्रोक्त अभ्यासामुळे उद्योजकतेला संधी मिळते. गृहीणी स्वंयरोजगार मिळवू शकतात किंवा इतरांना रोजगार मिळण्यासाठी मदत करू शकतात. गृहशास्त्र विषय घेतलेल्या विदयार्थिनीं अर्थार्जन करू शकतात. या शिक्षणामुळे बऱ्याच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.

पोषण आणि आहारशास्त्रातील संधी : अन्न उद्योग :– आहाराला आरोग्य चांगले राहण्याच्या दृष्टीने फार महत्व आहे. योग्य आहार घेतल्यास आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होते. आहार व पोषण या विषयाच्या अभ्यासानुसार हा विषय स्वंयरोजगार मिळवून देवू शकतो.

1) खादय पदार्थ तयार करून स्वंयरोजगार : आजकाल धावपळीच्या दिवसांत गृहीणींना नोकरी व घरकाम हे दोन्हीही कसरतीचे होत आहे. ही ओढताण कमी व्हावी म्हणून गृहीणी सतत विचार करीत असते. यातूनच रेडीमेड पदार्थ घरी आणून उत्सव साजरा करण्याची कल्पना आली. गृहीणीला विशिष्ट पदार्थामध्ये कौशल्य असेल तर ती तो पदार्थ तयार करून ग्राहकांपर्यंत पोहचवू शकेल. मोठया शहरामध्ये ग्राहकांचा चांगला प्रतिसाद मिळतो. खाद्यपदार्थ हा चांगल्या दर्जाचा व खात्रीलायक असेल तर अशा पदार्थांना चांगली मागणी असते. उदा. चिवडा, लाडू, चकली, बर्फी, गुलाबजाम, शंकरपाळे, वेगवेगळया प्रकारच्या चटण्या इ. व मागणीनुसार पदार्थ तयार करून देवू शकतात.

2) दिर्घकाळ टिकल्या जाणाऱ्या पदार्थातुन स्वंयरोजगार :–काही पदार्थ दिर्घकाळ टिकणारे असतात. बऱ्याच गृहीणींना ते पदार्थ करणे जमत नाही किंवा वेळ नसतो. अशा वेळेस ज्या गृहीणींना असे पदार्थ चांगल्या प्रकारे करता येतात त्या घरगुती स्वरूपात असा व्यवसाय सुरू करू शकतात. उदा. पापड, लोणची, वडया, कुरूडया, शेवया, जेली, सॉस, सरबते इ.

अन्न संरक्षणाचे ज्ञान गृहअर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिनींना असल्यामुळे योग्य प्रकारे पदार्थ कसे टिकवायचे या ज्ञानाचा उपयोग करून घेता येतो त्यामुळे वेगवेगळी रेडीमेड पीठ तयार करता येतात. उदा. डोशाचे पीठ, ढोकळा, इडलीचे पीठ, भाजणी, मसाले, धणे पावडर, सुपारी मसाला इ.

3) आहारतज्ञ म्हणून स्वंयरोजगार – आपले आरोग्य सुधारेल असा आहार महत्वाचा आहे. आधुनिक

काळात लोकांना याचे महत्व पटले आहे. खाजगी, सरकारी दवाखाण्यात आरोग्य केंद्र येथे आहारतज्ञ म्हणून गृहअर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिंनी काम करू शकतात. आहारतज्ञाला रोगास प्रतिबंध करणारा आहार आणि गरजेनुसार आहाराचे आयोजन यासाठी आहारतज्ञाची गरज असते. आहारतज्ञ म्हणून काम करू शकतो.

4) वस्त्रोद्योगातून स्वंयरोजगार :—कपडयावरून संस्कृती व सामाजिक प्रतिष्ठा यांचे अनुमान काढता येते. नाविण्यपूर्ण कपडयामुळे व्यक्तमत्वात भर पडते. या बदललेल्या दृष्टीकोनामुळे वस्त्रशास्त्रात स्वंयरोजगाराच्या संधी उपलब्ध आहे.

1) गृहअर्थशास्त्र हा विषय शिकलेल्या विद्यार्थिनी वेगवेगळया प्रकारचे कपडे शिवू शकतात. कौशल्यानुसार रेडीमेड कपडे तयार करून त्यांची विक्री करता येते.

2) गृहअर्थशास्त्र शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थिनी प्रांता प्रांतात असलेले भरतकलेचे टाके शिकलेल्या असतात याचा वापर करून विविध सुंदर भरतकाम करता येते. याचा व्यवसाय म्हणून उपयोग घेता येतो. उदा. साडीवरचे भरतकाम, चादरी भरून देणे, शोपीस तयार करणे इ. व्यवसाय करता येतो व आर्थिक सहाय्य होते.

3) आजकाल नाविन्यतेला फार महत्व आहे दर काही दिवसांनी फॅशन बदलत असते. व्यवसाय म्हणून फॅशनकडे बघीतल्यास हा एक उत्तम मार्ग आहे. कारण आपले कौशल्य दाखविण्यास येथे भरपूर वाव आहे आणि काहितरी नविन केल्याचा आंनद आहे. गृहअर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिनी फॅशन डीझायनर म्हणून काम करू शकतात.

आपल्याकडे समारंभासाठी खास कपडे घातले जातात. त्यात नाविण्य व कलाकुसर असते. उदा. लग्न, मुंज, बारसे किंवा इतर समारंभ म्हणून हा व्यवसाय एक उत्तम संधी आहे.

4) वस्त्र छपाइतून स्वंयरोजगार :— गृहअर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिनी कापडावर छपाई कसी करावी हे शिकलेल्या असल्यमुळे त्यांना स्प्रे पेंटींग, बांधणी, साचाव्दारे छपाई हे कौशल्य अवगत असते त्यामुळे याचा उपयोग व्यवसाय म्हणून करू शकतात.

5) बालविकास व कौटुंबिक संबंध यातून स्वंयरोजगार :—स्त्रिया नोकरी करीत असल्यामुळे मूलांना सांभाळण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. मुलांच्या सर्वांगीन विकासाकडे लक्ष देणारे केंद्र असल्यास पालकांना ते सुरक्षित वाटते. हा व्यवसाय म्हणून सुरू करता येतो. विवाह आणि कौटुंबिक सल्ला केंद्र चालविता येते.

गृहअर्थशास्त्राच्या विद्यार्थिनी लहान मुलांचे संगोपन कसे करावे याचा अभ्यास झालेला असतो. मुलांच्या समस्या, सवयी, खेळ याबद्दल देखील माहिती असते. याचा आधार घेवून मुलांकरीता पाळणाघर, बालवाडी सुरु करू शकतात. तसेच कौटुंबिक सल्ला व मार्गदर्षन केंद्रें ही सुरू करू षकतात. ६

6) गृहस्थापन आणि गृहकला या क्षेत्रात स्वंयरोजगार :— गृहअंतर्गत रचना आणि गृहसजावट यातून स्वंयरोजगार : यामध्ये गृहसजावटीचे शास्त्रीय ज्ञान दिले जाते. त्यामुळे गृहअंतर्गत रचना, गृहसजावट हा स्वंयरोजगार सुरू करू शकतो. यात फर्निचर, भांडी, विविध वस्तुंची मांडणी या विषयी सल्ला देऊ शकतो. आजकाल संमारंभाच्या ठीकाणी तसेच ऑफीसमध्ये, घरात वेगवेगळया पुष्परचना करून घेतात त्यामुळे व्यवसाय म्हणून पुष्पसजवटीकडे बघता येईल. गृह उपयोगी वस्तु उदा. शैंपू, फीनाइल, कोलीन, वॉशिंग पावडर, हॅंड वॉश, भांडे घासायचे लीक्वीड, हार्पिक इ. वस्तु घरच्यासाठी बनविता येतात. कमी कीमतीमध्ये हया वस्तु बनवुन बाजार भावापेक्षा थोडे कमी दरात विकुन आपण नफा मिळवू शकतो. हा एक स्वंयरोजगार होवू शकतो. तसेच गृहअर्थशास्त्रातून मिळविलेले ग्राहक कल्याण, ग्राहकोपयोगी सेवा, ग्राहक संरक्षण कायदे या विषयाचे ज्ञान याचा उपयोग ग्राहकांना जागृत करण्याकरीता होऊ शकतो. ग्राहकांसाठी सल्ला केंद्र काढणे हा एक स्वंयरोजगार होवू शकतो.

7) गृहविज्ञान विस्तार आणि स्वंयरोजगार :विस्तार शिक्षणाच्या माध्यमातून अद्यावत ज्ञान ग्रामीण जनतेपर्यंत पोहचविणे हे देखील महत्वाचे काम आहे. याकरीता शिबीरे, कार्यशाळा, प्रदर्शन यामार्फत लोकांमध्ये जाणीव जागृती करणे, खेडयातील समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न करणे यासाठी स्वंयरोजगार म्हणून मानधन तत्वावर समस्या सोडविण्यासाठी किंवा प्रगतीसाठी काम करता येते. अशा प्रकारे गृहअर्थशास्त्र हा विषय जीवनाशी निगडीत असलेल्या विषयांशी संबंधीत असल्यामुळे या ज्ञानाचा उपयोग स्वंयरोजगाराची संधी उपलब्ध करून घेण्याकरीता होऊ शकतो. कुटुंबाला आर्थिक हातभार गृहीणी लावू शकते.

संदर्भ सूची :

1 सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महीला सबलीकरण :डॉ. उज्वला वैरागडे, प्रा. विदयुल्लता मुळे

2 कौटुंबिक साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट : डॉ. बंदना धवड, डॉ. कांचन किटे

3 कौटुंबिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि गृहसजावट : डॉ. मीना काळे.

महाकवी तुकाराम

प्रा. संजय सिंगनजुडे, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्टस् अॅण्ड कॉमर्स, नवीन नंदनवन, नागपूर, 9766962723.

महाराष्ट्र ही संताची भूमी म्हणून प्रसिध्द आहे. प्राचीन कालखंडापासून ते आजतागायत संताची भूमिका जनसामान्यासाठी कल्याणकारी ठरलेली दिसते. 'नाचू कीर्तनाच्या रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी।।' या नामदेवाच्या वचनाप्रमाणे संतानी जनासामान्यामध्ये ज्ञानदीप लावण्याचे कार्य केले. संताची मांदियाळी व प्रमुख संताच्या कार्याचा उल्लेख संत बहिणाबाई यांच्या अभंगात आलेला आहे. त्या म्हणतात–

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली।।
ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिलें देवालया ।।
नामा तयाचा किंकर । तेणें रचिलें ते आवार ।।
जनार्दन एकनाथ । खांब दिधला भागवत ।।
तुकाझालासे कळस । भजन करा सावकाश ।।

वरील अभंगातून वारकरी संप्रदायाच्या इतिहासाची व प्रमुख संताच्या कार्याचीकल्पना येते. ज्ञानदेव व नामदेव हे दोघेही समकालीन असून त्याचे कार्य तेराव्या शतकातील, संत एकनाथ ह्यांचे कार्य सोळाव्या शतकातील तर संत तुकारामांचे कार्य सतराव्या शतकातील आहे. या सर्वांनी आपआपल्या परिने समाज परिवर्तन करण्याचे महत्तपूर्ण कार्य केले. प्रत्येक संतांनी आपल्या अनुभवच्या साठ्यातून काहीतरी षिकवण देण्याचा प्रयत्न केला. ज्ञानदेवांनी उभारलेल्या वारकरी संप्रदायाच्या या इमारतीचा कळस होण्याचा बहुमान संत तुकारामांना मिळाला, हे तितकेच खरे आहे. प्रस्तुत लेखात तुकारामांच्या जीवनकार्याचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संत तुकरामांचे चतित्र म्हणजे जीवनभाष्यच होय. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व इतर संताच्या तुलनेत

आगळेवेगळे आहे असे म्हणता येईल. तुकोबा ह्यांच्या लेखनातजीवनभाष्य, विनोद, भक्ती, वास्तव, पर्यावरणाषी सौख्य, सुभाषितवजा शब्दरचना असे साहित्यविषयक अनेक गुण आलेले दिसतात. त्यांच्या लेखनाचे स्वरुपही इतरांच्या तुलनेत विविधांगी आहे. त्यात लेखनात सौम्यता, दृढता, स्पष्ट वक्तेपणा, सुख–दुःखावरील भाष्य, परखडपणा, भक्तीतील सौम्यता व प्रखरता, व्यापक सहानुभूती आणि स्वानुभाव, उद्विग्नता, जीवनाला सामोरे जाण्यासाठी लागणारा मनाचा निःसंगपणा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात उतरला. 'अधिकार तैसा उपदेष' या त्यांच्या वचनाप्रमाणे त्यांनी लोकांना उपदेष केला. प्रपंच सांभाळून भक्तीगंगेत डुबकी मारणाचा मार्ग जनसामान्यांना सांगितला.

संत तुकारामाचे संपूर्ण नाव तुकाराम बोल्होबा आंबिले. त्यांचा जन्म इ. स. 1598 ला देहू येथे झाला. विठ्ठलभक्ती पिढीजातच त्यांना लाभली. ही गोष्ट ते मोठ्याा अभिमानाने सांगतात. कुटुंबातील दुःख त्यांना सहन करावे लागले. वयाच्या सतराव्या वर्षापासून तुकोबांच्या जीवनात एका मागून एक अषा अनेक आपत्तींना त्यांना समोरे जावे लागले. आईबापाचे मरण; भावजयच्या मृत्यूनंतर मोठा भाऊ सावजी विरक्त झाला. दुष्काळात गुरेढोरे गेली; दुकान डबघाईला गेले; पहिली पत्नी रखमाबाई व मुलगा संतू डोळ्याादेखत अन्नान्न करीत मरण पावली. संसाराची वाताहत त्यांनी आपल्या डोळ्यांनी पाहिली. दुसऱ्या पत्नीनेही त्यांच्या दुःखात भरच घातली. असे म्हणता येईल की तुकारामांच्या जीवनात आलेल्या दुःखद अनुभवाने त्यांच्या विचारात प्रगल्भता आली. जीवनात आलेल्या दुःखाला आणि आपल्या भावनांना कवितेद्वारे मार्ग मोकळा करून दिला आहे. तुकारामांची कविता जीवनानुभवाच्या तप्त रसातून निर्माण झाली आहे; 'अनुभवा आले अंगा । ते या जगा देतसे' अषी त्यांची वाणी आजही जनमानसाला हलविते, याचे कारण जीवनाच्या प्रक्षुब्ध अनुभवातून आणि निरीक्षनातून ती प्रकट झाली आहे.

तुकारामांचे काव्य लाखमोलाची षिकवण देणारे आहे, ते खालील अभंगातून स्पष्ट होते.

'जोडुनिया धन उत्तम व्यवहारे। उदास विचारे वेच करी।।
उत्तमच गती तो एक पावेल। उत्तम भोगील जीवखाणी।।
परउपकारी नेणे परनिंदा। परस्त्रिया सदा बहिणी माया।।
भुतदया गाईपषूचे पालन। तान्हेल्या जीवन वनामाजी।।
शांतरुपे नव्हे कोणाचा वाईट। वाढवी महत्त्व वडलांचे।।
तुका म्हणे हेच आश्रमाचे फळ। परमपद बळ वैराग्याचे।।

वरील अभंग केवळ अभंग नव्हे तर जनसामान्यांना षिकवणच आहे. जीवनात धन गोळा करायचे असेल तर उत्तम व्यवहार करूनच तो गोळा करायला हवा आणि खर्च करतानाही आवष्यकतेनुसारच खर्च करावा. समाजोपयोगी सत्कार्याकरिता धन खर्च करताना मानसाने मागेपुढे पाहु नये. अषाप्रकारे सत्कर्मी लोकांच्या कार्याला उत्तम गती प्राप्त होऊन त्याला पुढच्या जन्मी मनुष्य योनीच मिळते. तुकोबा म्हणतात की, जीवन जगण्याचा योग्य मार्ग म्हणजे कोणीही कोणाची निंदा करू नये. त्यांच्या मते सर्वांनी आपल्या मनात शांतीचा अवलंब करावा, जेणे करून या जगात शांती नांदेल. परनिंदा केल्याने व्यक्ती व्यक्तीत दुरावा निर्माण होऊन हिंसाचार घडण्यास प्रारंभ होतो. त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीने परस्त्रियांना आपली बहीण म्हणून पाहिले तर जगात स्त्रीयांवर होणारा अन्याय अत्याचार संपुष्टात येईल. तुकोबांनी सतराव्या शतकात केलेला हा उपदेष आज आचरणात आणण्यासारखा आहे. अर्थात तुकोबांचे विचार चिरकाल टिकणारे आहेत. तसेच प्राणीमात्रांवर भूतदया दाखवावी, गाईपषूचे पालण करावे, तहानलेल्या जीवाला पाणी देऊन त्याचे रक्षण करावे, शांती

मार्गाने आपले कार्य करावे, मनात कोणाचेही वाईट चिंतू नये हे सर्व कर्म वाढवडिलांचे महत्त्व वाढविणारे आहे. आणि वरील कर्म करणे, नैतिकतेचे पालन करणे हेच आश्रमाचे फळ आहे. असे तुकोबा अगदी सोप्या शब्दांत सांगतात.

तुकोबा शब्दांना अधिक महत्त्व देतात, शब्दांची किमया ते जानून आहेत त्यामुळे शब्द हे धनापेक्षा कमी नाही. त्यांच्या करिता शब्द म्हणजे धन, रत्न आहेत. तुकोबा म्हणतात 'आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्नें। शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू। शब्दचि आमुच्या जीवाचे जीवन। शब्दें वाटू धन जन लोकां।।' शब्द हे मौलिक आहे, त्यात लोकांना जोडण्याची शक्ती कार्य करतात, तसेच इतरांना तोडण्याचे कार्य शब्दच करतात. तुकोबा तोडण्यापेक्षा लोकांची मने जोडण्यावर भर देतात. प्रसंगी एखादा वाट चुकला असेल तर त्याला मार्गावर आणण्याकरिता शब्दच उपयोगी पडतात. तुकोबांनी शब्दांनाच देव मानलेले दिसते.

लहानपणाचे महत्त्व सांगताना तुकोबा म्हणतात लहानपण घेण्यात मोठेपण लपलेले आहे. लहानपण घेणाऱ्यांना नेहमी साखरेची गोडी चाखायला मिळते. आणि जे मोठेपणाचा अहंकार बाळगतात, त्यांचे नुकसान निष्चितच आहे. तुकोबा त्यासाठी उदाहरण देतात. 'लहानपण देगा देवा। मुंगी साखरेचा रवा।। ऐरावत रत्न थोर। त्यासी अंकुषाचा मार।।' लहानपणाप्रमाणे क्षमेचे महत्त्व तुकोबा सांगतात.

'क्षमा शस्त्र जया नराचिये हाती। दुष्ट तयाप्रती काय करी।।
तृण नाही पडला जेथे पडला दावाग्नी। जाये तो विझुनी आपसया।।'

वरील दृष्टांतात क्षमेचे महत्त्व वर्णिलेले आहे. क्षमेला तुकोबा शस्त्र संबोधतात. ज्याच्याजवळ क्षमाषिलता हा गुणधर्म आहे. दुष्ट लोक त्याचे काहिही बिघडवू शकत नाही. त्याप्रमाणे जंगलात लागलेली आग वाळलेला गवत आहे तिथ पर्यंतच जाऊ शकते, त्यापुढे तो न जाता आपोआपच विझून जातो. याप्रमाणे मनुष्याने आपल्या अंगी क्षमेचे महत्त्व जानून क्षमाषिलता बाळगायला पाहिजे, असे तुकोबा म्हणतात.

तुकोबांनी अनेक विषयांवर आपले विचार मांडलेलेआहे. त्यांचे धर्मावरील विचारही महत्त्वपूर्ण आहेत. धर्म रक्षण करणे हे स्वतःचे कार्य मानतात. 'धर्माचे पालन। करणे पाखंड खंडण।। हेचि आम्हा करणे काम। बीज वाढवावे नाम।।' जिकडे तिकडे काही लोक धर्माच्या नावावर दुकानदारी मांडून बसलेले आहेत. लोकांना धर्माच्या नावावर लुबाळण्याचे कार्य ते करतात. अषा लोकांना धडा षिकविण्याकरिता आणि त्यांचे पितळे उघळे पाडण्याकरिता 'तीक्ष्ण उत्तरे। हाती घेऊनी बाण फिरे' अषी तयारी त्यांनी दर्षविली आहे. तुकोबा धर्म रक्षणासाठी तुकाराम पुढे येतात. त्यासाठी धर्माचे दुकान मांडून बसलेल्या दलालांचे बुरखे फाडताना त्यांना अनेकांचे शत्रुत्त्व पत्करावे लागते. तुकोबा स्वस्थ बसूनही चिंतन करीत बसले असते, तरी त्यांचे काहीही बिघडणार नव्हते. परंतु धर्मरक्षण करणे हे आपले कर्तव्य मानल्यामुळे ह्या धर्म युध्दात ते उतरतात.या युध्दात त्यांचा शत्रू कोणी परकीय व्यक्ती नाहीत; सर्व स्वकीयच आहेत, आपल्या समाजबांधवापैकी त्यांचे भांडण सुरू असते. तुकोबा येथे लहानथोर असा भेद करायला तयार नसतात. त्यांच्या जवळ या युध्दाषी भांडण्याकरिता प्रभावी हत्यार म्हणजे अर्थातच शब्द हेच आहेत.

भक्ती तुकोबांना अत्यत प्रिय आहे. त्यांच्या मते परमेष्वर दयाळू आहे. सर्वसामान्य लोकांची अषी श्रध्दा असते की, प्रत्येक समाजाच्या उध्दारासाठी परमेष्वर उध्दारक पाठवतो. तुकोबा म्हणतात 'लावुनि काहाळा। सुखे करितो सोहळा।। सादवीत गेलो जना । भय नाही सत्य जाणा।।' याप्रकारे टाळ, घागरा आणि काहाळा ही वाद्ये वाजवत लोकांना साद घालत, नाचत गात विनोदाने तुकाराम महाराजांनी व इतरही संतानी मराठी लोकांचे प्रबोधन केले. त्यांना देवधर्म सांगितला, अध्यात्म लोकांच्या मनी रुजवला. लोकांना भिऊ नका, सत्याचे ज्ञान करून घ्या असा संदेष दिला. तुकोबा जे काही सांगतात, अभंगात मांडतात, त्याचे सर्व श्रेय ईष्वराला देतात. 'वचनाचा अनुभव हाती। बोलविती देव मज।।' याप्रकारे त्यांची कविता म्हणजे देवाचा प्रसादच होय.

पंढरीची महिमा सांगताना तुकोबा म्हणतात, आपण बरीच तीर्थक्षेत्रे पाहिले त्या तीर्थक्षेत्रांचे गुणगाण ऐकले, पण पंढरी सारखे क्षेत्र मात्र त्यांना कुठे दिसले नाही. पंढरीची चंद्रभागा, तिच्या तिरावरचे विस्तीर्ण वाळवंट, विठ्ठला सारखा कटीवर हात ठेवून भक्तांसाठी तिष्ठत राहणारा देव कोठेही दिसला नाही. 'उदंड पाहिले उदंड ऐकिले। उदंड वर्णिले क्षेत्रमहिमे।। ऐसी चंद्रभागा ऐसे भीमातीर। ऐसा विटेवरी देव कोठे।।' असा पंढरीचा महिमा वर्णन केल्यावर तुकोबा पुढे म्हणतात, 'ऐसे संतजन ऐसे हरिदास। ऐसा नामघोष सांगा कोठे।।' असा प्रष्न ते करतात. 'तुका म्हणे आम्हा अनाथांकारणे। पंढरी निर्माण केली देवे।।' असे पंढरी निर्माण करण्याचे कारण तुकोबा सांगतात. त्यांच्या मते पंढरी हे एकमेवाव्दितीय क्षेत्र आहे. ईष्वराने ते कोणताही आधार नसलेल्या अनाथ जनासाठी मुद्दाम निर्माण केले आहे. पहिली बाब म्हणजे इतर तीर्थक्षेत्राप्रमाणे पंढरीमध्ये कोणत्याही प्रकारचा विधी , कर्मकांड करण्याची सक्ती येथे नाही. दुसरे असे की, गरीब–श्रीमंत हा भेद सर्व भाविक घरच्या खुंटीला टांगून पंढरीला येतात. येथे कोणी कुणाचा अवमान करीत नाही. सर्व टाळ मृदंगाच्या गजरात हरीनामाचे जयघोष करीत ही मंडळी सर्व भेदभाव विसरून एकमेकांच्या पाया पडतात. आणि देवही कटेवर हात ठेवून युगे अठ्ठावीस भक्तांची वाट पाहत दिवसरात्र त्यांच्या स्वागतासाठी विठेवर उभा आहे. यामुळे सर्व

भाविकांना आणि वारकऱ्यांना पंढरीची ही भूमी आपले माहेरघर वाटते.

ईष्वराची भक्ती निस्वार्थपणे मनात कोणताही अहंकार न ठेवता करायला हवी. ईष्वर प्राप्ती हे अध्यात्म साधनेचे अंतिम उद्दिष्ट मानले जाते. परंतु काही साधक साधनेचा मार्गाचा अवडंबर माजवून अभिमान बाळगतात. स्वतःला ईतरापेक्षा श्रेष्ठ मानू लागतात. तुकोबांच्या मते असे लोक त्यांच्या उद्दिष्टांपासून दूर जातात. अर्थातच त्यांना ईष्वरप्राप्ती होत नाही तसेच वारंवार तीर्थयात्रा करणारे, बारा–बारा वर्षे कठोर तप करणारे साधक सुध्दा स्वतःच्या साधनेच्या बंधनात अडकतात. साधनेचा साधा–सोपा मार्ग सोडून आपण केलेल्या जपतपामुळे ते स्वतःला ईष्वरापेक्षही श्रेष्ठ मानु लागतात. स्वतःचा मान सन्मान व्हावा, गोड कौतुक व्हावे, शालजोडीने सत्कार व्हावा. अषी ईच्छा त्यांच्या मनात उत्नन्न होते. त्यांचे ज्ञान ते कोणाला न देता त्यांच्यापर्यंत मर्यादित राहते. तुकोबा म्हणतात–

'तीर्थाटणे एक तपे हुंबरती । नाथिले धरिती अभिमान ।।

तैसे विष्णुदास नव्हती साबडे। एकाचिया पडे पाया एक।।'

विष्णूदास अर्थात वारकरी कोणताही अभिमान न बाळगता भजन कीर्तन करीत विठूच्या भेटीला जातात. गरीब–श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव न करता एकमेकांचे चरणस्पर्ष करतात.

तुकोबांचा व्यक्तिमत्त्वाचा एक गुण म्हणजे परखडपणा. वारंवार तीर्थायात्रा करणाऱ्या यात्रिकांचा त्यांनी नेहमीच धिक्कार केलेला दिसतो. ते म्हणतात–

'जाऊनिया तीर्था तुवा काय केले। चर्म प्रक्षाळिले वरी वरी।।

अंतरीचे शुध्द कासयाने झाले। भूषण त्वा केले आपणया ।।'

काही लोक वारंवार तीर्थयात्रा करतात कारण नदीच्या पाण्यात स्नान केल्याने पापापासून मुक्ती मिळून पूण्य लाभते. यावर तुकोबा अषा लोकांना प्रष्न करतात, की 'अषाप्रकारे स्नान करून काय होणार आहे? असे केल्याने केवळ वरवरची त्वचा स्वच्छ होईल. परंतु मनात अंतःकरणात साचलेला काम, क्रोध, लोभ, मत्सर इत्यादिचा मळ तसाच राहील. तुकोबा येथे स्वच्छता आणि शुध्दी यात भेद करतात. पाण्याने केवळ बाह्य स्वरूपाची स्वच्छता होते; पण आंतरिक शुध्दी मात्र पाण्यानी होत नाही. आंतरीक शुध्दता करायची असेल तर प्रत्येकाने इकडे तिकडे भटकंती न करता, निवांत बसून दया, क्षमा, शांती हे गुण मनी रूजवायला पाहिजे. तेव्हाच आंतरीकमनाची शुध्दी संभव आहे. 'दया क्षमा शांती। तेथे देवाची वसती।।' या उक्तीप्रमाणे जो साधक या त्रयींना साधतो, त्यांच्या अंतकरणात देव वसती करतो. आत्मषुध्दीचा अंत्यत सोपा मार्ग तुकोबा सांगतात.

ईष्वराला साधकाची भक्ती प्रिय असते; त्याप्रमाणे तुकोबांनाही आवडणारी सर्वात प्रिय गोष्ट म्हणजे देवाची भक्ती. 'कन्या सासुऱ्यासि जाये। मागे परतोनी पाहे' अषी विठ्ठलभेटीची तळमळ तुकोबांना लागली आहे. या भक्तीरसात जन्मोजन्मी डुबण्याची त्यांची तिव्र ईच्छा आहे. त्यांना भक्तीसुख चिरंतन गोडवा देणारा असल्यामुळे भक्तीसुखात जर मोक्ष आडवे असेल तर तेही चुकविण्याची त्यांची तयारी आहे. सर्व साधकांचे अंतिम लक्ष मोक्ष प्राप्त करणे हे असते. त्याकरिता तो साधक देवाची भक्ती मन लावून करतो. परंतु तुकोबा याउलटभूमिका घेतात; त्यांना भक्तीरसाचा पाष तोडावासा वाटत नाही. त्यामुळे 'मोक्षपदे' त्यांना नको आहे. तुकोबा म्हणतात– 'मोक्षपदे तुच्छ केली या करणे। आम्हा जन्म घेणे युगायुगी।। विटे ऐसे सुख नव्हे भक्तिरस। पुढती पुढती आस सेंवावे हे।।' भक्ती मार्ग आणि वैष्णवाची अर्थात वारकऱ्यांची संगत याचे विषेष तुकोबा आपल्या अभंगात सांगतात.

चालिले न वाटे। गाऊनिया जाता वाटे।।

बरवा वैष्णवाचा संग। येतो सामोरा श्रीरंग।।धृ।।

नाही भय आड। काही विषमांचे जड।।

तुका म्हणे भक्ति। सुखरूप आदि अंती।।

येथे वैष्णवांचा मार्ग म्हणजे भक्तिमार्ग होय सामान्य जन जे संकटात आहे, दुष्टचक्रात सापडलेले आहेत, त्या सर्वांना बाहेर निघण्याचा साधा सोपा मार्ग म्हणजे भक्तिमार्ग. योग, याग, कर्म, ज्ञान यासारख्या मार्गाच्या तुलनेत भक्ती हा मार्ग सोपा आणि सरळ आहे. जीवनात अनेक अडचणी येत असतात. त्यामुळे जीवनाचा हा खडतर प्रवास वैष्णवांच्या संगतीत सहज सुकर होऊ शकतो. कारण वैष्णव भक्तिरसात मस्त असतात, त्यांच्या संगतीत त्यांच्या सारखेच नाचत गात ही वाट कधी पूर्ण केली हेही कळत नाही. वैष्णवांच्या रक्षणाकरिता आणि स्वागताकरिता प्रत्यक्ष श्रीरंगच सामोरा येतो. त्यांना कोणत्याही प्रकारचे भय उरत नाही. कारण वैष्णवांच्या मांदियाळीत सर्वच समविचारी असतात. त्यामुळे ही भक्ती आदि आणि अंती केव्हाही सुखकारकच असते. आदि आणि अंती यामध्ये मध्याचाही समावेष आपोआपच आलेला आहे.

तुकोबा ज्याप्रमाणे देवाच्या नामस्मरणाला महत्त्व देतात, त्याप्रमाणे जन्मदात्या आईवडिलांच्या सेवेला महत्त्व देतात. तुकोबा म्हणतात–

'मायबापे केवळ काषी। तेणे न वजावे तीर्थासी।।

पुंडलिके काय केले। परब्रम्ह उभे केले।।धृ।।

तैसा होई सावधान। हृदयी धरी नारायण।।

तुका म्हणे मायबापे। अवघी देवाची स्वरूपे।।'

वरील अभंगाव्दारे तुकोबा पुंडलिकाचा दाखला देतात. पुंडलिकाची आईवडिलाची सेवाभक्ती पाहून पांडूरंगाला त्याची परीक्षा घ्यावीषी वाटली आणि त्यानूसार देव पुंडलिकासमोर प्रकट झाले. समोर परब्रह्म उभे असताना देखील तो आपल्या आईवडिलांना सोडून देवाकडे गेला नाही. जर त्याने असे केले असते तर कदाचित तो परीक्षेत अनुतिर्ण झाला असता. त्याने तसे केले नाही. त्याने

आईवडिलांच्या सेवेत परब्रह्म शोधला. तसेच साधकाने मनापासून देवाचे नामस्मरण करून आपल्या आईबापाची सेवेतच परब्रह्म शोधायला पाहिजे.

तुकोबांचे लेखण म्हणजे मराठी साहित्याला मिळालेली विषेष देणगीच आहे. त्यांनी आपल्या अभंगाव्दारे बऱ्याच गोष्टी साध्य केल्याचे दिसते. विठ्ठल भक्ती, जनसामान्यांना भक्तीचा सांगितलेला साधा सरळ मार्ग, धर्माच्या नावावर अवडंबर माजविणाऱ्यांचा त्यांनी खरपूस भाषेत समाचारही घेतलेला आहे. आईवडिलांची सेवा करण्याला त्यांनी प्राधान्य दिले. 'वृक्षवल्ली आम्हां सोयरी। पक्षीये सुस्वरे आळविती' असे पर्यावरणाषी आणि त्यातील घटकाषी नाते तुकोबांनी जोडले आहे. क्षमेचे व शब्दांचे महत्त्व त्यांनी सर्वांना पटवून दिले. 'जे का रंजले गांजले । त्यासि म्हणे जो आपुले।। तोचि साधू ओळखावा । देव तेथें ची जाणावा।।' अषी खऱ्या संताची व्याख्या साध्या शब्दांत त्यांनी केलेली आहे. तुकोबांच्या अभंगात अनेक सुभाषितवजा ओळी आलेल्या आहेत. ते आपल्या अभंगातून समाजप्रबोधन करतात. प्रसंगी लोकजीवनातील दृष्टान्त देतात. त्यांच्या अभंगात लोककथा आणि व्यक्तिचित्रांची रेलचेल आहे. त्यांची कविता वास्तव रेखाटते. रंजल्या—गांजल्यांना पोटाषी धरून प्रेम आणि वात्सल्याची देणारा, प्रसंगी कठोर आणि परखड बनून जीवनभाष्य करणारा तुकाराम खऱ्या अर्थाने महाकवी आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' — ल. रा. नसिराबादकर, फडके प्रकाषन—सातवी आवृत्ती, 2003
2. 'प्रसादाची वाणी ...अर्थात तुका म्हणे'— डॉ. सदानंद मोरे, सकाळ प्रकाषन—दुसरी आवृत्ती, 2015
3. 'तुकारामबावांच्या अभंगांची गाथा' —मुद्रक :व्यवस्थापक, शासकीय फोटोझिंको मुद्रणालय, पुणे.

स्त्रीवादी लेखिकांच्या साहित्याचे अवलोकन

डॉ. विजया जि. राऊत, मराठी विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट्स ॲन्ड कॉमर्स, नागपूर, मो.न.:–9850053414

1960 नंतर स्त्रियांच्या साहित्यातील बदलाच्या दिषा स्पष्ट होऊ लागल्या. त्यात प्रामुख्याने दोन वर्गातील स्त्रियांचे लेखन स्त्रीवादी परिपेक्ष्यातून तपासता येण्यासारखे आहे. एक म्हणजे उच्चवर्गीय स्त्रियांनी त्यांच्या विकसित जाणीव विष्याचे प्रकटीकरण साहित्यातून केले आणि दुसरे म्हणजे दलित स्त्रियांनी निर्माण केलेले साहित्य होय. स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार हे अधिक जनावराला लाजवेल असेच होते. सतीप्रथा, बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, बालविधवांचे प्रष्न पुनर्विवाहाचा प्रष्न, केषवपण, अषा अनेक समस्यांनी ग्रस्त होते. परंतू स्त्रीयांनी समक्ष होऊन 1975 साली आंतरराष्ट्रीय महिला दषक जाहीर झाले. यातून स्त्री प्रष्नांविषयीचे नवे विचार मंथन सुरु झाले. विविध स्त्रीवादी संघटनांची निर्मिती झाली यातून स्त्रीवादी चळवळ गतिषील झाली. सर्वसामान्य स्त्रियांच्या प्रष्नांपासून स्त्रीवादाच्या सैध्दान्तिक मांडणीपर्यंत चळवळीने प्रगती केली. या सर्व घडामोडींचा परिणाम मराठी साहित्यावर ही झाला. स्त्रीवादी समीक्षांचा उदय आणि त्यातून साहित्याकडे बघण्याची चिकित्सक दृष्टी स्त्रियामध्ये निर्माण झाली. स्त्री लिखित साहित्यातून मानवतेचे नवे आत्मभान प्रकट झाले. स्त्रीवादी चळवळीचा प्रभाव, परिणाम आणि माणूस म्हणून जगण्याचे निर्माण झालेली आकांषा त्यासाठी होणारी घुसमट, संघर्ष याचे प्रतिबिंब ज्या लेखिकांच्या साहित्यात उमटले आहे. त्यात प्रामुख्याने गौरी देषपांडे, मेघना पेठे, सानिया, प्रिया तेंडुलकर, कविता महाजन इ. लेखिकांचा विचार करता येईल. त्याचप्रमाने दलित लेखिकांनी आत्मचरित्राच्या क्षेत्रात आपला स्वतंत्र ठसा उमटविला. जसे शांताबाई कांबळे, कुमुद पावडे, मुक्ता सर्वगौड, मलिक अमरषेख, उर्मिला पवार यांचा या संदर्भात उल्लेख करता येईल. कवितेच्या क्षेत्रात दलित कवयित्रींनी आपली वेदना प्रभावीपणे अभिव्यक्त केली आहे. सवर्ण स्त्रियांपेक्षा दलित स्त्रियांची वेदना वेगळी आहे ती दलित म्हणून आहे. दलित स्त्री म्हणून प्रस्थापितांच्या वेगवेगळया दृष्टीला बळी पडणारी आहे. याचे प्रतिबिंब त्यांच्या साहित्य उमटलेले आहे. अषा अनेक स्त्रियांनी आपला दबलेला आवाज उठविला आणि या आवाजातून आपले लेखन करण्याचा प्रयत्न केला. त्या अनेक लेखिकांपैकी एक लेखिका म्हणजे गौरी देषपांडे होय.

गौरी देशपांडे:– गौरी देषपांडे यांनी नायिका प्रधान कथा, कादंब–यांची निर्मिती केली. त्यांचा 'आहे हे असं आहे' (1986) हा कथासंग्रहातील कथा अनेक नियतकालिकांमधून 1960 ते 1980 या काळात प्रसिध्द झालेल्या आहेत. हयांचे साहित्य 1970 ते 2002 या काळात प्रसिध्द झाले आहेत. भारतीय स्वातंत्र्याची साठ वर्ष गौरी देषपांडे हयांनी अनुभवली आणि या साठ वर्षात भारतीय स्त्री जीवनात झालेली स्थित्यंतरे त्यांनी अत्यंत धीटपणे आपल्या कादंब–यांमधून मांडली 1970 ते 2002 हा काळ नवआधुनिक जाणिवांचा काळ आहे. या जाणिवांचा परिणाम उच्चवर्णीय स्त्रियांवर कसा झाला याचे बौध्दिक विष्लेषण त्यांनी आपल्या कादंब–यां मधून केले आहे. या काळात परंपरेच्या ओझ्याखाली दबलेल्या स्त्रिया आणि विषिष्ट प्रतिमेत अडकलेले पुरुष अषी आज ही भारतीय स्त्री – पुरुषांची अवस्था आहे. स्त्री आणि पुरुष दोघांच्या सगळयाच भावनांकडे गौरी देषपांडे यांनी निखळपणे बघितले. गौरी देषपांडे यांनी स्त्रियांच्या लैगिंक स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला पण हा पुरुस्कार करताना त्यांच्या नायिका कधीही उथळ, चंचल वाटत नाहीत या स्त्रिया स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाच्या आणि जबाबदारीची जाणिव असलेल्या आहेत. एकदंरीत स्त्री स्वांतत्र्याच्या प्रखर पुरस्कर्त्या म्हणून गौरी देषपांडे आणि त्यांच्या साहित्याकडे बघता येते. तसेच यांनी आपल्या सर्वच कादंब–यामधून मानवी संबंधाचा वेध घेतला आहे. देषपांडे हयांच्या 'एकेक पान गळावया' या पुस्तकतील तिन्ही लघुकादंब–या 'कारावासातील पत्रे' 'मध्य लटपटीत' आणि 'एकेक पान गळावया' या तीन वेगवेगळया वयोगटातील उच्च मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या आयुष्याचा वेध घेणा–या आहेत. तसेच देषपांडे यांच्या कादंब–यामध्ये नायिका प्रभावी आहेत. नायक समजदार आहेत. स्त्री–पुरुष दोघेही लिंगभेदाच्या पलीकडे जावून मानवतावादाचा पुरस्कार करणारे आहेत. माणूस म्हणून आपल्या सगळयाच नैसर्गिक अधिकारांविषयी प्रचंड जागृतता बाळगणारे आहेत. आपल्या ''आहे हे असं आहे'', ''गोफ'', ''थांग'', ''चंद्रिके ग सारिके गं'', या कथांमधून जे आहे ते स्पष्टपणे मांडणी केलेली आहे. अनेक कथांमधून विविध वयोगटातील आणि वेगवेगळेपण दाखविणा–या वर्गातील स्त्रियांचे प्रष्न अधोरेखित केले आहेत. स्त्री जीवनातील परवषता, अगतिकता, संघर्ष यांची अभिव्यक्ती अनेककथांमधून झालेली दिसते.

मेघना पेठे :– मेघना पेठे यांना आपल्या स्त्रीकेंद्रीआषयसंपन्न कथांनी मराठी कथा वाङ्मयात मोलाची भर टाकली. त्यांच्या 'हंस अकेला' या कथा संग्रहात एकून सात कथा आहेत. या सर्वच कथांमधून माणसांच्या आयुष्यातील अपूर्णता मग ती शारीरिक असले किंवा मानसिक असेल आणि ही अपूर्णता पूर्ण करण्यासाठी

त्यांनी केलेली केविलवाणी धडपड मेघनांनी अत्यंत सरळपणे आणि स्पष्टपणे मांडली आहे. त्यांची कथा स्वतःत गुंगणारी नाही तर आजूबाजूच्या समाजाचे सुक्ष्म निरिक्षण करुन समाजाचे सुख–दुखं चित्रित करणारी आहे. तसेच त्यांचा 'आंधळयाच्या गायी' या कथासंग्रहात नायक आणि त्याचा कुत्रा सदानंद याच्यांतील संवाद आहे. आयुष्यातील प्रत्येक सत्य नायक कुत्र्याला सांगतो त्याचा त्या कुत्र्यावर विष्वास असतो 'माणसापेक्षा जनावरांचे जगणे चांगले या निकषाला लेखिका महत्त्व देते.

आधुनिक जगात वावरत असताना स्त्रियांची होणारी असह्य फरपट मेघना पेठे हयांनी चित्रित केलेले आहे. अज्ञानात सुख असते असे म्हटले जाते. स्त्रियांची आधीची पिढी अषीच अज्ञानात सुख मानणारी आहे. त्यामुळे आहे ते टिकवून ठेवण्यावर त्या पिढीचा भर आहे. नवी पिढी आयुष्याचा समग्र विचार करणारी आणि आपल्यातील माणूसपणाकडे सजगतेने पाहणारी आहे. आणि त्या मुळेच संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. तिला प्राप्त झालेल्या ज्ञानापासून तिने वंचित राहावे. पारंपारिक व्यवस्था मोडू नये यासाठी प्रस्थापित व्यवस्था प्रयत्नषील आहे. यामुळे तिच्या आयुष्यात अनेक अडचणी निर्माण झाल्या आहेत. या सगळया प्रष्नांची मांडणी मेघना पेठे यांनी केली आहे.

सानिया :– स्त्री केंद्रित साहित्य निर्मिती करणा–या लेखिकांमध्ये सानियांचे नाव अग्रभागी आहे. 'स्थलांतर', 'अवकाष', 'आवर्तन' यासारख्या कांदब–या आणि ओळख भूमिका, अषी वेळ, वलय, 'प्रयाण', ओमियागे यासारखे कथासंग्रह यातून स्त्रियांच्या प्रष्नांची मांडणी सानिया यांनी केली आहे. प्रष्नांना थेटपणे भिडणे त्याचे मूळ समजून घेणे आणि त्याची उकल करत जाणे असे सानिया यांच्या लेखनाचे वैष्टिय आहे. सानियांची 'अवकाष' ही कांदबरी ऑक्टोबर 2001 मध्ये प्रकाषित झाली. मुंबई नोकरीच्या निमित्ताने राहणारी दोन कुटुंबे या कुटंबाच्या सुख दुःखाचे चित्रण कांदबरीत केले आहे. सर्वसामान्य कुटुंबात वाढलेल्या जान्हवीच्या आयुष्याचा प्रवास सानियांनी स्पष्ट केलेला आहे. परिस्थितीला शरण गेलेली जान्हवी आयुष्याषी संधर्ष करत हवे ते मिळवण्याचा प्रयत्न करते. चौकटीत जगत असताना परिस्थिती जे देते त्याचा स्वीकार करत जान्हवी जगत जाते. सानिया आपल्या लेखनातून स्त्रियांच्या वेगवेगळया वृत्ती आणि प्रवृत्तीचे विष्लेषण करतात. दोन पिढयांमधील अतंर, संस्कार स्वभाव यामुळे होणारे विचारसरणीतील बदल सानिया सहजपणे अभिव्यक्त करतात. तसेच 'रेषा' या कथेत तीन पिढयामधील स्त्रियांची चित्रणे केली आहेत. 'फक्त गृहणी' या कथेत गृहिणी म्हणून जगतांना होणा–या वेदनांची मांडणी केली आहे. सानियांच्या कथेत मध्यमवर्गीय स्त्रियांची सुख–दुःखे काळज्या, विवंचना यांची सुक्ष्म मांडणी केली आहे. मध्यमवर्गीय स्त्रियांचा कोंडमारा सानिया आपल्या कथेतून मांडतात. तसेच मध्यमवर्गीय चौकटीत जगतांना पारंपारिकता आणि नवी मूल्ये यात होणा–या संघर्षात स्त्रियांची होणारी पिळवणूक सानिया मांडतात. नवआधुनिकता आणि त्यातून जीवनाकडे बघण्याचा बदललेला दृष्टिकोन वाढती स्पर्धा, कुटंबव्यवस्थेला जाणारे तडे या सगळयांचे विवेचन अत्यंत गांभीर्याने सानियांनी आपल्या कथेत केले आहे. असे दिसते.

प्रिया तेडुंलकर :– प्रिया तेंडुलकर यांनी आपल्या कथांमधून स्त्रियांच्या प्रष्नांचे चित्रण केले आहे. 'जावे तिच्या वंषा' 'जन्मलेल्या प्रत्येकाला' हे कथासंग्रह प्रसिध्द आहे. प्रिया तेंडुलकरांच्या आयुष्यातील वैविध्य तसेच एक सुप्रसिध्द नाटककाराची मुलगी ते अभिनेत्री या प्रवासातील विविध घटना प्रसंगाद्धारे प्रिया तेंडुलकर यांच्या आयुष्याचा आलेख डोळयासमोर उभा राहतो. तेंडुलकरासारख्या सुप्रसिध्द लेखकाची मुलगी म्हणून प्रियाला अनेक गोष्टी सहज उपलब्ध झाल्या. तिला त्यासाठी फारसा संघर्ष करावा लागला नाही. त्यांच्या 'मॉडेलिंग आणि मी' या लेखात प्रिया तेंडुलकर यांनी मॉडेलिंग च्या क्षेत्रात असलेल्या अनुभवांची मांडणी केली आहे. एक स्त्री म्हणून या क्षेत्रात स्थिरस्थावर होण्यासाठी कोणकोण्त्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते? याचे चित्रण केले आहे. जाहिरातींच्या या युगात प्रत्येक वस्तूची जाहिरात केली जाते. जाहिरात करताना ती वस्तू किती उत्कृष्ट आहे. हे प्रेक्षकांच्या मनावर बिंबवले जाते.'' शेवटी जाहिरातीचा धंदा ही एक प्रकारची पध्दतषीर फसवणूक आहे. प्रिया तेंडुलकर यांच्या कथालेखनात आषयाच्या प्रगल्भतेबरोबरच सामाजिक प्रष्नांची यथायोग्य जाणीव अभिव्यक्त होते.

'आई नावाची बाई' या कथेत मुलीला आईविषयी वाटणा–या भावनांचे चित्रण आहे. गृहिणी म्हणून जगणारी प्रत्येक आई आपले उभे आयुष्य नवरा आणि मुलांमध्ये वाटून टाकते. प्रत्येक क्षणी ती कुटुंबाचा विचार करते. तिच्या श्रमावर ते कुटुंब उभे असते. भक्कम वाटते. पण मुले मोठी होतात. आपआपल्या नोकरी व्यवसायात रमतात आणि आईपासून कितीतरी दूर जातात. म्हातारपणी आईला भेटण्यासाठीही मुलांकडे वेळ नसतो. आई बिचारी नवरा आणि मुलांचे करत करत मोडून जाते. आणि शेवटी मात्र तिच्या हातात काहीही उरत नाही. आजारी अषक्त झालेली आई मृत्यूची वाट बघत असते. तसेच तेंडुलकर यांच्या 'मात' या कथेत विवाहबाहय प्रेमकरणात गुंतलेल्या स्त्रीची घालमेल चित्रित केली आहे. अषाप्रकारे आधूनिक स्त्रियांच्या अनेक समस्या प्रिया तेंडुलकर हयांनी स्पष्ट केलेल्या आहे. स्त्रीजीवनातील समस्यांची यथार्थ जाणीव प्रिया तेंडुलकर हयांनी स्पष्ट केलेली आहे. स्त्रीजीवनातील समस्यांची यथार्थ जाणीव प्रिया तेंडुलकर

यांना आहे. त्यामुळे या कथा आषयघन आणि वास्तव परिस्थितीचे चित्रण करणा—या आहेत.

कविता महाजन :— आदिवासी स्त्रियांवर कविता महाजन त्यांचे लेखन आहे. त्यांची 'ब्र' ही कांदबरी वास्तववादी स्वरुपाची आहे. राजकीय जीवनात कार्यरत असलेल्या आणि स्वतःचे अस्तित्व शोधू पाहणा—या आदिवासी स्त्रियांची संघर्षगाथा अत्यंत प्रभावी पध्दतीने मांडण्याचा प्रयत्न महाजन यांनी या कांदबरीतून केला आहे. कविता महाजन यांची ही पहिलीच कांदबरी राजकीय क्षेत्रात कार्यरत होऊ पाहणा—या आदिवासी स्त्री जीवनाच्या मुळाषी जाऊन भिडलेली आहे. कविता महाजन यांनी आदिवासी चळवळीत पाच सहा वर्षे पूर्ण वेळ कार्य केले आहे. यातून त्यांच्या ज्या जाणिवा जागृत झाल्या त्याचा परिपाक म्हणजे 'ब्र' ही कांदबरी असे म्हटल्यास वागवे ठरणार नाही. 'ब्र' म्हणजे नेमके काय ? 'ब्र' चा अर्थ नेमका काय दिला आहे.? तोंडातून 'ब्र' उच्चारु नकोस या अर्थानेच 'ब्र' हा शब्द वापरला जातो. स्त्रियांची मुस्कटदाबी करण्यासाठी 'ब्र' कांदबरीची निर्मिती झाली आहे. 'ब्र' ही कांदबरी कविता महाजन यांच्या अनुभवाचा परीपाक आहे. त्यांनी स्वतः आदिवासी चळवळीत काम केलेले आहे. आजही जंगलातून आणि द—याखो—यातूंन राहणारा आदिवासी समाज आपल्या मूळ परंपरांना उराषी कवटाळून जगत आहे. अनेक अंधश्रध्दा, समज—गैरसमज आणि पराकोटीचे दारिद्रय या समाजाच्या पाचवीलाच पुजले आहे. भारत स्वतंत्र होऊ पंचावन्न—साठ वर्षे होत आली तरीही या समाजाच्या मूलभूत गरजा देखील पूर्ण होऊ शकत नाहीत. त्यातही आदिवासी स्त्री दुहेरी जाचाने पिळली गेलेली घटनेने दिलेले अधिकार आज साठ वर्षानंतर तिच्यापर्यंत पोहोचत आहेत. थोडयाफार प्रमाणात आदिवासी समाज जागृत होत आहे. स्त्री जीवनाचा दुहेरी संघर्ष मांडणारी ही वास्तववादी कांदबरी आहे. आपल्या राजकीय हक्कासाठी या आदिवासी स्त्रियांनी केलेला संघर्ष कादंबरीच्या पानापानातून व्यक्त झालेला आहे. यातून येणारे अनुभव अत्यंत दाहक आहेत. अषाप्रकारे प्रस्थापित व्यवस्थेत संघर्ष करीत आदिवासी स्त्री आपला मार्ग शोधत आहे. ती रस्त्यावर अडखळते आहे, पडते आहे, ठेचाळत आहे, पण पुन्हा नव्या जिदद्ीने उभे राहून मार्गक्रमण करीत आहे. याचे अत्यत वास्तव चित्रण कविता महाजन यांनी या कांदबरीतून केले आहे.

अषाप्रकारे स्त्रीवादी लेखिका आणि त्यांच्या साहित्याचा परामर्ष घेता येईल.

संदर्भ सूची :—

1. स्त्रीवाद आणि मराठी साहित्य :— डॉ. वंदना महाजन
2. स्त्रीवाद साहित्य आणि संस्कृतीः— डॉ. अरुना देशमुख
3. मराठी कांदबरी नव्या दिशाः— डॉ.किशोर सानप
4. स्त्री प्रश्नांचा वेधः— डॉ. निलम गो—हे
5. मीनाक्षी मूनः— फुले— आंबेडकरी स्त्री चळवळ

आर्थिक विकासात श्रमप्रतिष्ठेचे महत्त्व

अर्चना एस. देशमुख, संषोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. ना. वि. संशोधन केंद्र – कॉमर्स विभाग, तायवाडे महाविद्यालय, महादुला, कोराडी, नागपूर (महा.) Cell-9371933500 Email:-deshmukharchana167@gmail.com

आजच्या वर्तमान उद्योगक्षेत्रामध्ये श्रमीकांचे व श्रम प्रतिष्ठांचे अमुल्य महत्व आहे. कारण जर उद्योगाला भरारी स्वरूपाने वाढवायचे असेल आणि विकासामध्ये नवीन औद्योगिक क्रांती घडवायची असेल तर आपल्याला श्रमाचे महत्व व त्यांची जोपासना करणे गरजेचे आहे. कित्येक तरी उद्योगधंदे श्रमावर अवलंबून आहेत. आणि अर्थव्यवस्थेचा विकासाला गती देत आहेत. भारत हा जागतिक अर्थव्यवस्थेचा उच्चांक सात ते आठ प्रतिशत गतीने अर्थव्यवस्था विकासाच्या उद्देशाने कार्य करित आहेत. सरकारचेही हेच मानस असून नवीन उद्योग आणि कौशल्य क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. जेणेकरून आपला देश अंतराष्ट्रीय स्तरावर आर्थिक व सामाजिक दर्जा विकासाच्या वाढविण्यास मदत मिळेल.

अर्थव्यवस्थेचा विकास हा श्रमीकांच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतो व श्रमीकांची कार्यक्षमता ही त्यांना मिळणाऱ्या सोयीसवलतींवर अवलंबून असते. ज्यावेळी श्रमीक आपल्या कार्याचे योगदान देत असतो त्यावेळी त्याला काही शारीरिक व मानसिक सुखसोयी देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढत जाते व त्याचा प्रभाव उत्पादनावर पडतो. औद्योगिक क्रांती ही समाधानी श्रमशक्तीवर अवलंबून असते. उद्योग मालकाला जर आपले उत्पादन वाढवायचे असेल तर श्रमशक्तीचा उचीत उपयोग करणे आवश्यक आहे व त्यासाठी श्रमीक समाधानी होणे अत्यंत गरजेचे आहे. श्रमीकांना मिळणाऱ्या सुखसोयीमुळे श्रमीक समाधानी होतो व 100 टक्के कार्यक्षमतेने कार्य करू लागतो. श्रमीकांच्या जिवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी श्रमीक कल्याण कार्य राबविले जातात. पैशाच्या स्वरूपात मिळणाऱ्या उत्पन्नासोबतच इतर सोयी महत्वाच्या आहेत. या सर्वांचा समावेश श्रमीक कल्याणात होतो. श्रमीक कल्याण ही विस्तृत संकल्पना आहे. यात आर्थिक व सामाजिक दर्जा उंचावणे हा होय. तसेच त्यांना उत्कृष्ठ व निरोगी शरीर मिळवून देण्यास मदत करणे व त्यांचे जीवन सुखमय करणे हा होय. हे तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा मालक आपले उत्पादन वाढवतील व त्यामुळे होणाऱ्या नफ्याचे योग्य रितीने वाटप करतील.

अकुशल आणि कुशल श्रम – जे कार्य करण्याकरता कोणत्याही प्रकारचे पूर्व प्रशिक्षण घ्यावे लागत नाही. जे कार्य कोणीही करू शकतो. अशा कार्याकरीता करण्यात येणारे श्रम म्हणजे अकुशल श्रम होय. बऱ्याचदा शारिरिक श्रम हे अकुशल श्रम हे अकुशल श्रम मानण्यात येतात.

जे कार्य कोणतेही शिक्षण, घेतल्याशिवाय योग्य प्रकारे केल्या जाऊ शकत नाही त्याकरीता प्रशिक्षणाचीच आवश्यकता असते, अशा श्रमाला कुशल श्रम म्हणतात.

तसे पाहिले तर कोणतेच कार्य पूर्णतः कुशल किंवा अकुशल नसते. तो केवळ परिणामाचा फरक फक्त त्या कार्यात प्राधान्य कशाला आहे हे पाहून ते कुशल की अकुशल हे ठरवावे लागते.

श्रमाची उत्पादकता निर्धारित करणारे घटक – सामान्यपणे श्रमिकांची भूमिका ही उत्पादन कार्यापासून सुरू होऊन ती उत्पादित वस्तूंच्या विक्रीपर्यंत महत्वाची असते. त्यामुळेच प्रत्येक देशात श्रमिकांच्या एकूण विकासात श्रम शक्तीची तरतूद करून विविध क्षेत्रात श्रमाची उत्पादकता वाढत जाते. श्रमाची उत्पादकता निर्धारीत करणारे प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे आहेत.

1. श्रमाचे स्वरूप
2. श्रम कार्याचा प्रभाव
3. स्वयं–अनुशासन
4. संघटनात्मक प्रवृत्ती
5. सामाजिक प्रतिष्ठेत वाढ
6. प्रशासकीय कार्यक्षमतेत वाढ

श्रमसमस्येचे सामाजिक आणि आर्थिक महत्व – आधुनिक आणि विशाल उद्योगांच्या आणि विकासामुळे, गुंतागुंतीच्या औद्योगिक पद्धतीमुळे बऱ्याच देशामध्ये मोठया प्रमाणावर श्रमसमस्या निर्माण झाल्या आहेत. प्रत्येक उद्योगप्रधान राष्ट्रामध्ये श्रमाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे. आणि त्या दृष्टीनेच श्रमिकांचे हित, सुरक्षा लक्षात घेऊन त्यांच्याकरीता निरनिराळे श्रम कायदे करण्यात आले आहेत. त्यामुळे त्या त्या देशांतील श्रम कायद्यांना तेथील राजकीय जीवनात, वर्तुळात अतिशय महत्व प्राप्त झाले आहे. ज्या गोष्टी सहजा सहजी मिळावयास पाहिजे. त्या त्यांना मिळत नाही. मिळू शकत नाही. किंवा संबंधित लोक मिळू देत नाही. अशा श्रम–कायद्यांमुळे त्या त्या देशांतील श्रमिकांना मिळू लागल्या आहेत. या कायद्यांमुळे बऱ्याच श्रम–समस्या यशस्वीरित्या सोडविण्यात येत आहे. त्यामुळे श्रम आणि भांडवल म्हणजेच श्रमिक आणि मालक यांच्यात सलोख्याचे संबंध राहतात. सामाजिक सुरक्षितता, श्रम, कल्याण इत्यादी गोष्टींकरीता प्रयत्न केले जातात.

श्रम समस्या – ज्या उद्योगात उत्पादनाची सर्वच साधने एकाच व्यक्तीद्वारे पुरविली जातात. कुटुंबाद्वारे पुरविली जातात. अशा उद्योगात श्रम समस्या निर्माण होत नाहीत. कारण तेथे काम करणारे आणि काम करवून घेणारे एकच असतात. म्हणजेच मालक आणि श्रमिकांचा तेथे संबंध येत नाही दोन भिन्न विचारांचे, प्रकाराचे लोक तेथे नसतात. दोन्हीही कार्य करणारे एकच असल्यामुळे तेथे श्रम समस्या निर्माण होण्याचे कारणच नसते. उदा. कुटीर उद्योग, ग्रामोद्योगामध्ये काम करणाऱ्या व्यक्ती स्वतः मालक असतात. त्यामुळे तेथे श्रम समस्या निर्माण होत नाही. श्रमिक स्वतः करिता काम करीत असेल तर श्रम समस्या उद्‌भवन्याचे कारणच शिल्लक राहत नाही. याचा अर्थ असा नव्हे की कुटीर किंवा ग्रामोद्योगांत समस्या नसतात. तेथेही समस्या असतात. परंतु त्या श्रम समस्या नसून इतर प्रकारच्या समस्या असतात.

औद्योगिक श्रेत्रात श्रमाचा क्रय विक्रय होतो. त्यामुळे औद्योगिक संबंध निर्माण होतात. श्रमिक मजूरीने दुसऱ्याकरीता काम करतो. कामाच्या बदल्यात त्याला मजूरी मिळते आणि मग तेथे वेगवेगळया कारणामुळे समस्या निर्माण होतात. त्या काम करणाऱ्याशी म्हणजेच श्रमिकाशी संबंधीत असतात. आणि म्हणूनच त्या समस्यांना श्रम समस्या म्हणतात. श्रमिकांच्या अनेकविध समस्या आहेत. त्या प्रत्येकीचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणे कठीण जाते. म्हणून श्रम समस्यांचा योग्य अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने त्यांचे वर्गीकरण करून अभ्यास करावा लागेल.

भारतीय श्रमाची प्रमुख वैशिष्टये – कोणतेही क्षेत्र अभ्यासाकरीता घ्या. त्या त्या क्षेत्राची त्यांच्या पुरती मर्यादीत अशी वैशिष्टये, लक्षणे असतात. या लक्षणांचा, वैशिष्टयांचा त्या क्षेत्रातील कार्यावर अनुकूल/प्रतिकूल परिणाम होत असतात. निर्माण उद्योगाचे क्षेत्र असेल तर त्या वैशिष्टयांचा परिणाम उत्पादनावर, निर्मित वस्तूंवर होईल. कृषी क्षेत्र असेल तर या वैशिष्टयांचा, लक्षणाचा परिणाम कृषी उत्पादनावर होईल. राजकीय क्षेत्र असेल तर त्यातील वैशिष्टयाचा परिणाम राजकीय कार्यावर झाल्याशिवाय राहणार नाही.

1. कार्यक्षमता
2. प्रवासी वृत्ती
3. अनुपस्थिती
4. श्रम परिवर्तन

श्रम समस्यांचे स्वरूप – श्रमाशी संबंधीत असणाऱ्या आर्थिक समस्यांचा अभ्यास श्रम अर्थशास्त्रात केल्या जातो. त्यामध्ये श्रम सिद्धांत आणि श्रम व्यवहारांचे अध्ययन केले जाते. श्रम अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा म्हणून विकसीत झाली आहे. त्यामुळे श्रम अर्थशास्त्राचे सिद्धांत, नियम, उपनियम, आदर्श तत्वे इत्यांदीचा त्यात स्वतंत्रपणे अभ्यास केल्या जातो. ''सर्वश्री ॲडम्स आणि समर यांच्या मते, ''श्रम समस्यांचे क्षेत्र व्यापक स्वरूपाचे आहे. त्यामध्ये श्रम संघवाद आणि औद्योगिक शांतता याबाबतच्या समस्या अंतर्भूत आहेत. म्हणून श्रमिकांच्या भरतीपासून तर उत्पादन वृद्धीपर्यंतच्या सर्व प्रकारच्या समस्या श्रम समस्येत समाविष्ट होतात. श्रम समस्यांच्या विविध बाबींचा अभ्यास पुढील प्रमाणे केला जातो.

श्रमिकांना त्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक श्रमांसाठी दिल्या जाणाऱ्या आर्थिक मोबदल्याला 'मजुरी' असे म्हणतात. मजूरी म्हणजे श्रमिकांना श्रमाबद्दल मिळणारे पारिश्रमिक होय. अशा प्रकारे 'मजुरी' ही श्रमिकांना त्यांच्या श्रमांची मिळणारी किंमतच असते. उद्योगात काम करणाऱ्या श्रमिकांच्या उत्पन्नाचा मजूरी हा एकमेव मार्ग असतो. त्यामुळे श्रमिकांना मिळणाऱ्या मजुरींवरच त्यांचे आणि त्यांच्या राहणीमान अवलंबून असते. तसेच श्रमिकांची कार्यक्षमता ही सुद्धा त्यांच्या राहणीमानावरच अवलंबून असते. याउलट सेवायोजकांसाठी 'मजूरी' हा एक प्रमुख उत्पादन खर्च असतो. मजूरी दरात वाढ झाल्यास सेवायोजकांसाठी मागणी किंमत, बाजार, उत्पादन इत्यादी बाबतच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. अशा प्रकारे श्रमिक, सेवायोजक आणि राष्ट्र या सर्वांचाच श्रमिकांच्या समस्यांशी प्रत्यक्ष संबंध असतो. म्हणूनच मजूरी संबंधीची पुढील तीन प्रमुख वैशिष्टये दिसून येतात. जसे – (अ) श्रमिक संघाद्वारे जीवन निर्वाह मजूरी समर्थन दिले जाणे आणि (ब) सेवायोजकांद्वारे जीवन निर्वाह मजुरीस समर्थन दिले जाणे आणि (क) सरकारद्वारे आदर्श मजुरीला समर्थन दिले जाणे. भारतातील श्रमिकांच्या मजुरी संबंधी असणाऱ्या श्रम समस्यांमुळे त्यांचे राहणीमान निम्न पातळीवरच स्थिर राहते. त्यामुळे श्रमिकांचे आरोग्य आणि कार्यक्षमता यासंबंधी विविध प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. त्यामुळे आरोग्य आणि कार्यक्षमता यासंबंधी असणाऱ्या समस्या उत्पादन पातळींवर प्रतिकूल प्रभाव टाकतात. अशा मजुरीच्या समस्येतून औद्योगिक विवाद निर्माण होतात. त्याचा देशाच्या एकूण आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होत जातो. म्हणून मजुरीद्वारेच बहुतांश श्रम समस्या निर्माण होत असतात.

कल्याणकारी राज्यात प्रत्येक व्यक्तिला सामाजिक न्याय देण्याचे आश्वासन दिले जाते. तरी पण सामाजिक सुरक्षिततेची आवश्यकता श्रमिकांना अधिकतर असणे. कारण मजूरी घेऊन कार्य करणाऱ्या बहुतांश व्यक्ति आपल्या उदरनिर्वाहासाठी कोणत्या तरी नियमित चालणाऱ्या व्यवसायांवर अवलंबून असतात. औद्योगिक दुर्घटना, वृद्धावस्था, आकस्मिक मृत्यु, आजारपण, बेकारी इत्यादी कारणांमुळे श्रमिक हे उत्पन्न मिळविण्यासाठी असमर्थ होतात. श्रमिक एकाकी मार्गाने या समस्या सोडवू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत श्रम समस्या नियंत्रित

केल्या नाहीत तर देशातील समाज व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था विस्कळीत होत जाते. म्हणून सामाजिक शांतता, समृद्धी आणि स्थैर्यासाठी सामाजिक सुरक्षिततेची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. अशा प्रमुख कारणांमुळे सामाजिक सुरक्षिततेसंबंधीच्या समस्यांचा अभ्यास श्रम अर्थशास्त्रात केला जातो.

सद्यस्थितीत जगातील विकसीत देशांच्या तुलनेत भारतासारख्या विकसनशील देशात असंघटित श्रमिक वर्गांची संख्या अधिक आहे. त्यासाठी भरत सरकारने रोजगार आणि श्रम सेवांसाठी फारच मर्यादित स्वरूपाचे प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे देशातील औद्योगिक वसाहतीच्या परिसरात असंघटित श्रमिकांच्या मनात अतिशय उदासीनतेचे वातावरण असल्याचे दिसून येते. कारण स्वातंत्र्योत्तर काळात नवीन औद्योगिक संस्थांच्या निर्मितीमुळेच भारतात थोडया फार प्रमाणात अकुशल श्रमिकांसाठी रोजगार सेवेच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. तरी पण औद्योगिक वातावरण असंघटित श्रमिकांची संघटन शक्ती अपूरी असल्यामुळे त्याचा मोठया प्रमाणात गैरफायदा घेतल्या जातो. अशा परिस्थितीत भारतातील असंघटित श्रमिकांचे एकूण राहणीमान, निवासाची व्यवस्था आणि आहार व्यवस्था यामध्ये सुधारणा होणे महत्वाचे आहे. त्याआधारे देशातील अकुशल श्रमिक वर्गांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे शक्य आहे. तरी सुद्धा भारतातील अकुशल श्रमिकांच्या शक्तीबाबत उदासीनता असल्यामुळे त्यांच्या एकूण आरोग्याच्या पातळीत घट होत आहे. त्यामुळे स्थानिक औद्योगिक संस्थांच्या सहकार्याने श्रमिकांच्या सामाजिक स्तराबाबत दृष्टीकोन सर्वांगाने वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना स्थानिक लोकांची धार्मिक वृत्ती, क्रीडा सुविधा, मनोरंजनात्मक कार्यक्रम इत्यादी बाबी सामाजिक सेवेतून वाढविण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच औद्योगिक श्रमिकांना राज्य विमा योजना आणि रचनात्मक कार्यक्रमांचा लाभ देऊन त्यांना सामाजिक सेवा प्रदान केल्या पाहिजेत.

भारतामध्ये एकीकडे संघटीत क्षेत्रात श्रमिकांची संख्या कमी होत आहे तर दुसरीकडे असंघटित क्षेत्रात श्रमिकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. असंघटित क्षेत्रात स्वयंरोजगार करणारे श्रमिक, दैनिक मजुरीनुसार काम करणारे अकुशल श्रमिक, दुकान आणि लहान उद्योगधंद्यात काम करणारे श्रमिक या सर्वांना अत्यल्प मजूरी दिली जाते. एवढेच नव्हे तर श्रमिकांना पगार दरात वाढ आणि रोजगार सुरक्षितता दिली जात नाही. पण असंघटित क्षेत्रातील उद्योगधंद्यात अधिक तास काम करून देखील श्रमिकांना कमी मजूरी दिली जाते. संघटीत क्षेत्रात नवीन नोकरी मिळण्याची शक्यता वाढल्यामुळे त्याचा अप्रत्यक्ष भार असंघटित क्षेत्रावर पडतो. त्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील श्रमिकांना अनेक प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. तसेच संघटीत क्षेत्रातून कमी केलेले श्रमिक असंघटित क्षेत्रात प्रवेश करतात.

संदर्भ :–

1. रसाळ, रा.अ., श्रम अर्थशास्त्र, सक्सेस पब्लिकेशन, पुणे, 2010.
2. बोधनकर, सु. व चव्हाण, सा., श्रम अर्थशास्त्र, श्री साईबाबा प्रकाशन, नागपूर.
3. मेघे, ज्ञानेश्वर, श्रमसमस्या आणि औद्योगिक संबंध, पडगिलवार, नागपूर, 1975.
4. डॉ. मुकूंद महाजन, भारतीय अर्थरचना, निराली प्रकाशन, पुणे, 1998.
5. डॉ. सौ. इंदूरकर, भारतीय अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2000.
6. प्रा. एन.एल. चव्हाण, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास भाग 1, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, 2003.
7. डॉ. मृणालिनी फडणवीस, डॉ. प्राची देशपांडे, श्रम अर्थशास्त्र, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, 2002.

महात्मा फुलेचे सामाजिक कार्यातील योगदान : एक अभ्यास

डॉ. राजेंन्द्र ओ. बेलोकार, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा.

प्रस्तावना : स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समाज सुधारकांमध्ये महात्मा ज्योतिबा फुलेंचे स्थान अग्रदूत असेच आहे. त्यांनी शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक इ. अशा सर्व क्षेत्रामध्ये आपल्या विचाराला प्रत्यक्ष कार्याची जोड देऊन सामाजिक संघर्ष उभा केला. समाजातील विषम जातिव्यवस्था ब्राम्हणाचे वर्चस्व, जमीनदारांकडून होणारी शेतक–यांची पिळवणूक, समाजाकडून स्त्रियांचे होणारे शोषण, वांशिक भेदाभेद, आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक गुलामगिरी अशा सर्व आघाडयांवर लढण्यासाठी त्यांनी 24 सप्टेंबर 1873 मध्ये सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सर्व मानव ही एकाच ईश्वराची लेकरे असून सर्व समान आहेत आणि पृथ्वी तलावावरील सर्व वस्तूंचा उपभोग घेण्याचा सर्वांना समान अधिकार असल्याची शिकवण त्यांनी दिली. महात्मा फुलेचा काळ हा वेदांत मताने आणि आध्यात्मिक कथेने प्रभावित झालेला काळ होता. त्यांचे कार्य हे समाजाभिमूख मूल्य दृष्टीकोनाला सुसंगत असेच होते. कृतिशील दृष्टी विचारवंत आणि जन्मजात हाडाचे क्रांतीकारक, वैचारिक लेखन शैलीमुळे तैल बुद्धीचे सिद्धहस्त लेखक आणि प्रतिभावान कवी असल्याने मानवतेविषयी अपार श्रद्धा आणि करूणा बाळगून त्यांनी आपल्या कल्पकतेच्या आणि तर्कशक्तीच्या बळावर शास्त्रीय दृष्टीकोनातून मांडलेले सिद्धांत समाजासाठी आजही महत्वाचे ठरतात. त्यांच्यावर पडलेला थॉमस पेनच्या 'राईटस् ऑफ मॅन' या पुस्तकाचा प्रभाव त्यांना शैक्षणिक सुधारणासाठी सुद्धा प्रवृत्त करतो. त्याकाळच्या स्त्री–पुरूष विषमतेला, जाती–भेदाला तसेच आर्थिक विषमतेला कडाडून विरोध करून सार्वजनिक सत्यधर्म, शेतक–यांचा असूड, ब्राम्हणाची कसब, गुलामगिरी, तृतीय रत्न सारखे पुस्तके आणि नाटक लिहून मार्गदर्शनाबरोबर प्रत्यक्ष कार्याच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले.

स्त्री दास्य, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, बाला–जरठ विवाह, केशवपन, सतीची प्रथा यासारख्या चूल आणि मूल पर्यंत सिमित असणा–या आणि स्त्रीयांचे शोषण करणा–या, अन्याय अत्याचार करणा–या, रूढी, कुप्रथा, परंपरा, जुनाट बुरसटलेल्या चालिरीती इत्यादींवर ख–या अर्थाने वाचा फोडुन सामाजिक स्वातंत्र्याची आणि मानवाधिकाराची जाणिव करून देण्याचे मोलाचे कार्ये केले.

हजारो वर्षापासून सनातण्याच्या शोषणाला आणि अन्याय अत्याचाराला बळी पडलेल्या बहुजन समाजामध्ये योग्य परिवर्तन घडवून आणण्याचे महत्वपूर्ण नी ठोस सामाजिक सुधारणांविषयक कार्ये फुलेंच्या अगोदर कोणी केले नाही. फुल्यांनी समाजातील जाचक, अघोरी, सामाजिक विषमतेविरूद्ध लढा उभारून स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधूत्व या मुलभुत तत्वाच्या आधारावर समाजाची पुर्णबांधणी केली.

शोषित, पिडित, अस्पृश्य, गरीब स्त्रिया अशा उपेक्षितांचे ते कैवारी होते. त्यांनी समाजातील बुवाबाजी, पाप–पुण्य, फल–ज्योतिषे, स्वर्ग–नरक हा फोलपणा समाजाला पटवून देण्याचे महत्वाचे कार्ये केले. अशा मानसिक गुलामगिरीतून समाजाला बाहेर काढून आत्मविश्वासाने आणि स्वाभिमानाने जगण्याची शिकवण दिली. त्यांनी त्याकाळातील सामाजिक, राजकीय परिस्थितीचे सखोल चिंतन–मनन केले होते. त्यामुळे शुद्रातिशुद्राबद्दल त्यांच्या मनामध्ये कणव तर ब्राम्हणी वृत्ती विषयी अत्याधिक चिड निर्माण होऊन त्यांच्या एकूण कार्याला एक वेगळेच परिमाण लाभलेले दिसून येतात. त्यांनी 'गुलामगिरी' नामक पुस्तकाच्या माध्यमातून ब्राम्हणी वर्चस्वाचा इतिहास स्पष्ट सांगून उच्च वर्गियांकडून निम्नवर्गीयांचे शोषण करून गुलामगिरीत जखडून ठेवण्याचे षडयंत्र रचलेले त्यांनी सांगितले. तर 'सार्वजनिक सत्यधर्म' नामक पुस्तकातून त्यांनी आपल्या धर्म आणि समाज विषयक चिंतनाचे सार स्पष्टपणे नमुद केले आहे. शेतक–यांच्या दयनिय अवस्थेचे, शेतीच्या वाढत्या दुराव्यवस्थेचे आणि सावकार, जमिनदार, व राज्यकर्ताकडून शेतक–यांना कसे कंगाल केले जात आहे याचे सटीक वर्णन त्यांनी 'शेतक–यांचा असूड' हया आपल्या पुस्तकात केले आहे. त्यांच्या मते, सामाजिक व आर्थिक विषमतेचे मुळ हे निरक्षरतेत आणि अविद्येत आहे. म्हणूनच ते म्हणतात –

विद्येविना मती गेली
मति विना नीति गेली
नीति विना गति गेली
गति विना वित्त गेले
वित्त विना शुद्र खचले
ऐवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.

शिक्षण घेणे ही ब्राम्हणांची किंवा उच्च वर्गियाची मक्तेदारी नसून तो सर्वांचा हक्क आहे असे प्रखर विचार त्यांनी मांडले. त्यांनी समाजामध्ये असणारी अंधश्रद्धा, सामाजिक भेदाभेद नष्ट करण्यासाठी शैक्षणिक क्रांतीची मशाल पेटवून स्त्री मुक्तीचा अत्यंत स्पष्टरित्या पुरस्कार केला. व्यक्तीमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक विषमता नष्ट करण्याचे शिक्षण हे योग्य शस्त्र असून दरिद्री, ज्ञानहिन आणि निरक्षर समाजाला जागृत करण्यासाठी महात्मा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी शेण–दगडाचा

मारा समाजाकडून सहन करत सर्वप्रथम मुलींसाठी आणि नंतर मुलांसाठी शाळा आणि वस्तीगृहे काढली.

भारतीय समाजामध्ये असणा–या जातिव्यवस्थेचे, पुरूषप्रधान संस्कृतीचे तसेच धार्मिक भेदाभेद यासारख्या सामाजिक समस्यांची सोडवणूक करण्याचे बळ हे योग्य अशा शिक्षणातच आहे. म्हणून त्यांनी शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे साधन मानले. फुल्यांची प्रेरणा घेऊन पुढे कर्मविर भाऊराव पाटलांनी 'कमवा आणि शिका' हयासारख्या योजना शाळा, महाविद्यालयामध्ये सुरू केल्या. शिक्षणात कोणताही भेदभेद न करता सर्वांसाठी उपलब्ध व्हावे म्हणून हंटर कमीशनसमोर निवेदन सादर केले, विधवा विवाहाचा पुरस्कार, पर्यायी लग्न पद्धती तसेच मराठी ग्रंथकार सभेस पत्र लिहून सामाजातील जाचक चालीरीती नष्ट करून समाजाची सर्वसमावेशक उन्नती करण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. महात्मा फुले आस्तिक विचाराचे म्हणून एकेश्वरवादी होते ते ईश्वराला नश्वर–निर्विकार मानत. भक्तीपुजा, आराधना, भूमिपुजेला विरोध करणारे जोतिबा फुले हे आधुनिक विचारांचीच कास धरणारे होते.

शिक्षणाच्या अभावामुळे शेतक–यांची, शुद्रातिशुद्राची सारासार विचार करण्याची शक्तीच नष्ट झाली असून त्याची भ्रष्ट नैतिकतेला आणि एकूण दारिद्रयाला शिक्षणच कसे कारणीभूत आहे हे त्यांनी पटवून दिले. राजसत्तेकडून तसेच धर्मसत्तेकडून शोषित समाजाचे होणारे शोषण थांबवण्यासाठी त्यांनी सामाजिक क्रांती घडून आणण्याच्या दृष्टीने सक्रीय प्रयत्न केले. धर्माच्या नावाखाली होत असणारी जातीय पिळवणूक, सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक शोषण, गरीबी, कष्टाळू, अज्ञानी, शुद्र, शेतकरी व स्त्रीया इ. अशा सर्व प्रकारच्या शोषणाला वाचा फोडण्याचे महान कार्य करून प्रत्येकाला आपल्या न्याय हक्काची जाणिव व्हावी म्हणून त्यांच्या हक्कासाठी त्यांनी आयुष्यभर संघर्ष केला.

त्यांच्या समाजकार्याला लोकसाहित्याची जोड होती. समाजातील भट, ब्राम्हण हे केवळ जात नसून एक आर्थिक वर्ग आहेत आणि यामुळेच शुद्र आणि शेतकरी यांचे सामाजिक व आर्थिक दारिद्रय टिकून आहे असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. सांस्कृतिक वसाहतवादाविरूद्ध सुद्धा फुले लढा उभा करतात, भारतीय समाजामध्ये एक नवीन सांस्कृतिक जाणिव निर्माण करून सुसंस्कृत समाजरचना निर्माण करणे हे त्याच्या कार्याचे खरे उद्दिष्टये होते. इतिहास, धर्म, कला आणि भाषा यांच्या आधारावर सर्व समाजामध्ये हित जोपासणा–या ख–या भारतीय संस्कृतीची नव्याने उभारणी करतांना फुले आपल्याला दिसून येतात यातूनच त्यांच्या विचार कार्याची ओळख होते. महात्मा फुले नी स्त्री–पुरूष समानतेचा पुरस्कार करून स्त्रियांना योग्य शिक्षण देणे, स्त्रियांवरील अन्यायाचे परिमार्जन करून समाज विघातक रूढीचे निवारण करणे, भ्रुणहत्या, स्त्रियांची होणारी दयनिय अवस्था, स्त्रियांना वडिलांच्या संपत्तीमध्ये योग्य वाटा न मिळणे अश्या कितीतरी बाबींद्वारे स्त्रियांचे होणारे शोषण थांबवण्यासाठी आवाज उठवून प्रत्यक्ष लढा देणारे महात्मा फुले एक युगपुरूष म्हणून समोर येतात. त्यांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाई फुलेंना त्यांच्या हक्काची जाणिव करून दिली म्हणजेच समाजसुधारणेची, स्त्री मुक्तीची चळवळ ख–या अर्थाने आपल्या घरापासून म्हणजेच स्वतःपासून सुरू केली म्हणूनच तर ते भारतातील स्त्री मुक्तीचे आद्यप्रवर्तक मानले जातात. 'शेतकरी सुखी तर देश सुखी' यासाठी शेतक–याला बळीराजा संबोधतात. जोपर्यंत बळीचे राज्य येणार नाही तोपर्यंत खरे समाज परिवर्तन होणार नाही म्हणून समाज परिवर्तनासाठी बळीच्या राजकीय सत्तेची अपेक्षा करतात. शेतमजूरांना आणि श्रमिकासुद्धा राजकीय सत्तेमध्ये योग्य वाटा मिळाला पाहिजे यासाठी राजकीय सत्ता उपभोगणारे नेतृत्व हे शिवाजी महाराजासारखे असावे असे मत व्यक्त करतात. यावरून सामाजिक दायित्व पार पाडणारे नेतृत्व त्यांना अपेक्षित होते हे सिद्ध होते.

हिंदू धर्मातील जाचक चालिरीती हया निम्न वर्गासाठी अन्यायी आणि अत्याचारी आहेत म्हणून त्यांनी त्यावर सडेतोड टिका केली. धर्माचे समाजशास्त्रीय विश्लेशण, बुद्धीप्रामाण्यवाद, आणि इहवादी दृष्टीकोण ही फुलेंच्या धार्मिक विचारांची त्रिसुत्री होती. त्यांनी धर्मधारणा करणा–या आणि राजकीय दृष्टीकोण समोर ठेऊन निर्माण झालेल्या ब्राम्हो समाज आणि प्रार्थना समाजावर धर्मग्रंथाचे प्रामाण्य अबाधित ठेवण्याचे आक्षेप नोंदवून टिका केलेली दिसते. महात्मा फुले यांच्या तृतीय रत्न नाटकाची संहिता स्वतंत्र सामाजिकतेने ओतप्रोत असून त्यामध्ये शोषक–शोषित त्यांच्या मधील वैचारिक–भावनिक संघर्ष प्रखरतेने स्पष्ट होतो. शुद्रातिशुद्रांच्या दुःखाचे, अनर्थाचे व शोषणाचे कारण त्याचे अज्ञान आणि अविद्याच आहे हे त्यांनी भारतीय बहुजन समाजाला पटवून दिले. धर्मकारण, समाजकारण, अर्थकारण आणि राजकारणामध्ये ब्राम्हणाचे प्राबल्य ही वस्तूस्थिती सांगण्यावरसुद्धा त्यांचा भर होता. शेती, व्यापार, वर्ग–जाति–धर्मव्यवस्था, स्त्री दास्य, विवाह संस्था, शासन संस्था इ. सर्व क्षेत्रांतील त्यांचे कार्य आजही उपयोगी सिद्ध होते.

शुद्रातिशुद्र स्त्री–पुरूष, खेडयातील कष्टकरी जनता, शेतकरी यांना केंद्रस्थानी मानुन त्यांचे शोषण, अन्याय करणा–यांवर आणि ऐतखाऊंना प्रतिष्ठा मिळवून देणा–या ब्राम्हणवादी विचारधारेवर घनघोर टिका करून समाज परिवर्तन केले. वर्ण–जाती मुक्त, स्त्री दास्य मुक्त, भयमुक्त समाजव्यवस्थेचा आणि नैतिक मूल्याचा आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून पुरस्कारच केला नाही तर प्रत्यक्ष कार्य केले.

धर्माच्या पडद्याआड ब्राम्हणांनी शुद्रातिशुद्रावर लादलेली गुलामगिरी, वेठबिगारी त्यांचे सर्वांगाने होणारे शोषण संपवून सर्वांना कोणताही भेदाभेद न करता सन्मानाचे आणि सुख समृद्धीचे जीवन प्राप्त झाले पाहिजे हाच ध्यास त्यांनी ठेवला. मानवतेविषयी सत्य, सद्‌गूण, नैतिकता, त्याग, सदाचार, परोपकारी वृत्ती आणि सर्वधर्मसमभाव वृत्ती इ. त्यांच्यामध्ये मोठया प्रमाणात दिसून येते. भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासामध्ये बहुजनाच्या बाजूने जे उत्तुंग अविष्करण झाले त्यामध्ये महात्मा फुले यांचे व्यक्तीमत्व प्रथम स्थानी आहे. भविष्यातील भारताच्या हजारो पिढयांना माणुस म्हणून जगण्यासाठी महात्मा फुलेंचे विचार आजही तेवढेच महत्वाचे आणि उपयोगी आहेत.

फुल्यांचे समाजातील जीवनकार्याचा आढावा घेतला असता ते सर्व मानवी स्वातंत्र्याशीच निगडीत दिसतात. स्वातंत्र्यपूर्व सामाजिक सुधारणा लढयातील अग्रणी आणि देदीप्यमान नेतृत्व अंगी असलेल्या लोकनेता, मृतप्राय भारतीय समाजाचा संजीवनी देणारा, पुरोगामी समाजसुधारक, शांतता आणि शैक्षणिक समतेच्या सर्वांगिण क्रांतीचे रणशिंग फुंकणारा महात्मा असे ज्योतिबा फुलेंच्या कार्याचे मूल्यमापन आपणास करता येईल.

संदर्भ सूची :

1. भोळे भा. ल., आधुनिक भारतातील राजकीय विचार, पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, आ. 2003.
2. गुदेकर श्रीराम, म. जोतिबा फुले : साहित्य आणि साहित्य मूल्ये, प्रतिभा प्रकाशन, पुणे, आ. 2002.
3. चौधरी नागेश, जातिव्यवस्था व भारतीय क्रांती, बहुजन संघर्ष प्रकाशन, नागपूर, आ. 2007.
4. पाटणकर भारत, महात्मा फुले आणि सांस्कृतिक संघर्ष, लोकवाङ्‌मयगृह, मुंबई, आ. 2014.
5. सोनटक्के कुसमेंद्र, महात्मा फुल्यांची स्त्री मुक्ती चळवळ, देवयानी प्रकाशन, मुंबई, आ. 2009.
6. संपादकीय मुलाटे वासुदेव, महात्मा जोतीराव फुले लिखित सार्वजनिक सत्यधर्म, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद आ. 2011.
7. दै. लोकशाहीवार्ता, 9 ऑक्टोबर 2016.

ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या समस्या

डॉ. किशोर उत्तमराव राऊत, समाजषास्त्र विभाग, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

प्रस्तावना :— वर्तमान भारतीय समाजव्यवस्थेत सर्वच भागात कमी अधिक प्रमाणात आमुलाग्र बदल होतांना आढळतो. व्यक्तीच्या सामाजिक जीवनाचे असे एकही क्षेत्र नाही की, जिथे भिन्नता नाही, वेगळेपणा नाही. समाजव्यवस्था पाहतांना काही महत्वपूर्ण घटकाचा विचार महत्वाचा ठरतो. त्यापैकी देषातील चातुवर्ण व्यवस्था, जातीय, धार्मिक व्यवस्था, ज्यामध्ये हजारो जाती जमाती आणि अनेक धर्म अर्थात त्या सर्वांच्या प्रथा—परंपरा, चालिरिती, रितीरिवाज, विश्वास, देवी देवता, सण समारंभ, उत्सव, उपास, व्रत वैफल्य, होम, यज्ञ अषा विधीमध्ये तफावत आहे एवढेच नव्हे तर प्रचंड गुंतागुंत आहे. भिन्न—भिन्न सांस्कृतिक ठेवण असणारा भारतीय समाज तर दुसऱ्या बाजुला 'नव्या आर्थिक धोरणाची' स्वीकार यातुन बऱ्याच बाबी स्वीकाराव्या किंवा मान्य कराव्या लागल्या. तत्कालिन पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंहराव व अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी 1991 मध्ये या धोरणाचा स्वीकार केला. त्याचा अनुभव आपण गेल्या दहा पंधरा वर्शापासून घेत आहोत. यामध्ये मुक्त बाजारपेठा, खुली स्पर्धा, माहिती तंत्रज्ञान, यामुळे देषाच्या सीमा ओलांडून जागतिक स्तरावर व्यक्तीला संचार करता येतो. वर्तमान स्थितीत जपान, चीन व इतर देषाच्या वस्तु सहजपणे गाव खेडयात मिळतात. हा जागतिकीकरणाचा परिणाम होय. जगात होणाऱ्या सर्व घडामोडीचा परिणामही कमी अधिक प्रमाणात आपणावर होतो. इतके आपण जगाषी जोडल्या गेलो आहोत.

नव्या आर्थिक धोरणांचा विषेशतः जागतिकीकरणाचा ग्रामीण क्षेत्रातील कुटुंबावर, कुटुंब संरचनेवर आणि प्रामुख्याने महिलावर होणारा परिश्रमाचे त्यामध्ये महिलांची वैयक्तिक, कौटुंबिक दर्जा, भूमिका आणि बदलाचे विष्लेशण होय.

अध्ययनाचे उद्देश :

1. ग्रामीण कुटुंबातील महिलांच्या वैयक्तीक जीवनाचे अध्ययन करणे.
2. ग्रामीण कुटुंब सरंचना अभ्यासणे.
3. ग्रामीण कुटुंबावरील महिलांच्या समस्यांचे अध्ययन करणे.
4. ग्रामीण कुटुंबातील महिलांच्या बदलत्या जीवनशैलीचे विश्लेषण करणे.

वरील उद्देशाला अनुसरून वस्तुनिष्ठ, वैज्ञानिक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न होय. यामध्ये प्राथमिक व दुयम तथ्याचा आधार घेतला असून ग्रामीण कुटुंबातील महिलांच्या समस्यांचे विश्लेषण केले आहे.

महिलांचे वैयक्तिक जीवन : ग्रामीण क्षेत्रातील बदल लक्षात घेता कुटुंबावर सर्वाधिक प्रभाव झाला आणि त्यामध्ये महिला, जी व्यवस्थेचा महत्वाचा घटक होय. त्याच्यावरील वैयक्तिक बदल लक्षणीय आहे. या क्षेत्रातील महिलांचा संबंध कृषि व परंरागत व्यवस्थेशी येतो. साहजिकच त्यानुसारच वर्तनव्यववहार घडतो. संविधानात्मक सुरक्षा मिळाल्यामुळे त्यांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल झाला आहे. नागरी महिलांच्या जीवनात बदलासाठी शिक्षण, नोकरी, व्यवसाय, शासन व प्रशासन अशा सर्वच क्षेत्रात महिला आपला ठसा उमटवित असुन सक्षम व समर्थपणे कार्य करतांना आढळतात. परंपरागत जीवनाच्या बेडया तोडून ती पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावून नव्हे काकणभर पुढे जगतांना दिसते. अलिकडच्या काळात, शिक्षणक्षेत्रात बघितले तर शिक्षणात मुलांपेक्षा मुली पुढे व सरस असल्याचे सिध्द झाले आहे. ग्रामीण भागातील त्या बाबतीत बदल होतांना आढळतो.

आपल्या कार्यकौशल्याच्या जोरावर अनेक महिलांनी आपली स्वतंत्र ओळख निर्माण केली. सिंह व सिंह यांनी लिहिल्याप्रमाणे देशामध्ये महिलाची नावे अग्रक्रमाने घेतली जातात.

1. प्रथम महिला क्रांतीकारी — भिकाजी कामा
2. प्रथम महिला अध्यक्षा — एनी बेझंट
3. प्रथम महिला राज्यपाल — सरोजीनी नायडू
4. प्रथम महिला प्रधानमंत्री — इंदीरा गांधी
5. प्रथम महिला विधायक — डॉ. मुत्तुलक्ष्मी रेडडी
6. प्रथम महिला मंत्री, राजदूत एवं राष्ट्रसंघ अध्यक्षा — विजयालक्ष्मी पंडीत
7. प्रथम महिला मुख्यमंत्री — सुचेता कृपालानी
8. संसद पिठीका प्रथम महिला — वायलेट अल्वा
9. प्रथम महिला कॅरिअर राजदुत — कोनिरा बेलियप्पा मुत्तम्भा (सिंह व सिंह 2013 : 408)

अलीकडे देशाच्या भुतपुर्व महिला राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील, माजी सभापती मीरा कुमार, सोनिया गांधी, अध्यक्ष कॉग्रेस पक्ष, मायावती अध्यक्षा बसपा, विविध राज्याच्या महिला मुख्यमंत्री व माजी मुख्यमंत्री शिला दिक्षीत, जयललिता, ममता बॅनर्जी, आनंदी बेन पटेल व इतर राजकीय नेत्या म्हणुन सुषमा स्वराज, मेनका गांधी, नजमा हेपतुल्ला, स्मृती इरानी, अंबीका सोनी, जयंती नटराजन, कुमारी शैलेजा, अगाथा संगमा, वृंदा करात, सुप्रिया सुळे अशा कित्येक राजकीय क्षितीजावर आपली स्वतंत्र ओळख व ठसा उमटविला आहे. महिलामध्ये राजकीय सक्षमीकरण (Political Empowerment)

आढळते. क्रीडा प्रशासन व सैन्यातही महिला पुढे नाहीत हे सर्व पाहता महिलांना संधी मिळाली तर त्या आकाशाला हात लावण्याची ताकद ठेवतात. तशी क्षमता महिलामध्ये दिसतो. एकुण नागरी कुटुंबातील महिलांची वैयक्तीक स्थिती सुधारलेली आढळते. अर्थात त्यांच्यावर अन्याय अत्याचार होत नाहीत असे नाही परंतु ग्रामीण आदिवासी क्षेत्रापेक्षा कमी होतात. नागरी महिला आपल हक्क व अधिकारांसाठी समोर येतांना आढळते. तिच्यामधील जाणीव जागृती तुलनेने अधिक आहे. त्यामुळे नागरी महिलांचे वैयक्तीक जीवनात बराच बदल आढळतो. ग्रामीण महिला आजही पुरूषांच्या वर्चस्वाखाली असून राजकीय व सत्तेच्या पदावर असल्या तरीही त्यांची सत्ता पुरुष मंडळी वापरतांना दिसतात.

विवाह विषयक माहिती : ग्रामीण महिलांचे वैवाहीक जीवनही काही अंशी सुधारलेले वाटते. कायद्याने स्वतःचा जोडीदार स्वतः निवडायचा अधिकार मिळाला आहे. त्यातुनच प्रेम विवाह, आंतरजातीय, आंतरधर्मीय विवाहाचे प्रमाण दिसते. शिक्षणातुन व्यक्तीमत्व विकासातील बदल व त्यातुन महिलांमधील जाणीव–जागृती वाढली आहे. शिक्षण, नोकरी वा कामधंद्याच्या मुळे आपला जोडीदार कसा असावा, त्याच्या सवयी, राहणीमान, नोकरी, व्यवसाय अशा बाबतीत स्वतंत्र मते तयार केली जातात. त्यातून विवाहाचा विचार होतो. पारंपारिक पध्दती वा विविधतेला फाटा देवून नव्या आधुनिक बाबी स्वीकारण्याची स्पर्धा लागलेली आढळते. उदा. जोडीदाराची निवड, विवाह विधी, विवाहाची कालावधी, लग्न समारंभ, वऱ्हाडी मंडळी, जेवनावळी, रोषणाई अशा विविध बाबतीत बडेजावपणा वाढला. पुर्वीची साधी व सरळ पध्दतीला लगाम देवून चंगळवादी, वा भोगवादी प्रवृत्ती वाढतांना आढळते. या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विवाह संस्थेवरही बराच प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या संरचना व कार्यात प्रचंड बदल झाले आहे. जुन्या प्रथा, परंपरा वा विधी नष्ट होवून त्याची जागा नव्याने घेतली आहे असे असले तरी ग्रामीण भागात आजही महिला परंपरागत जीवन जगतांना दिसतात. नगराप्रमाणे पोशाख पध्दती आढळून येत नाही. विवाहासंबंधी मॅक आयव्हर व पेज यांनी पाच वैशिष्टये सांगितली आहेत.

1. पती पत्नी का संबंध
2. विवाह का एक रूप अथवा कोई अन्य संस्थात्मक व्यवस्था जिसके अनुसार पती पत्नी के सम्बन्ध को स्थापित किया जाय और स्थायी रखा जाय ।
3. वंशावली अथवा वंश जो की गणना की एकरिती के साथ, नामकरण की एक पध्दती
4. समूह के सदस्योंद्वारा समान रूप से सहभागी कुछ आर्थिक व्यवस्था जिसका विशेष सम्बन्ध संतान की उत्पत्ती और बच्चों के लालन पालन की आर्थिक आवश्यकताओ से और सामान्यतया ।
5. एक सामान्य निवासस्थान (मॅक आयव्हर एवं पेज 1972 : 221)

कुटुंब संरचना : ग्रामीण कुटुंब संरचना ही झपाटयाने बदलत असून पती पत्नी व मुले यामध्ये बऱ्याच प्रमाणात अंतर आल्याचे दिसून येते. शिक्षण प्रशिक्षणामुळे नोकरी, रोजगार, व्यवसाय वा काम धंद्याच्या निमित्ताने सतत बाहेर राहावे लागते. अशा वेळी मुलांवर योग्य संस्कार करता येत नाही. परिणामी योग्य सामाजीकरण होत नाही. यातुनच दोषपुर्ण समाजीकरण होवून मुला मुलीच्या वर्तनव्यवहार हे समान विरोधी होतात. प्रारंभी लहान प्रसंगातुन तर पुढे मोठया प्रसंगी मुला मुलींचे वर्तन हे विचलनात्मक घडून येते.

कुटुंबाचे विश्लेषण करतांना गुप्ता एवं शर्मा लिहितात की, 'हम परिवार की जैविकीय समन्बोंपर आधारित एक सामाजिक समुह के रूप में परिभाषित कर सकते है, जिसमें माता पिता और बच्चे होते है तथा जिसका उद्देश अपने सदस्यों के लिए सामान्य निवास, आर्थिक सहभाग, यौन संतुष्टी और प्रजनन सामाजिकरण और शिक्षण आदि की सुविधाए जुटानी है।' (गुप्ता एवं शर्मा : 605). कुटूंब ही व्यक्तीच्या जीवनात अत्यंत महत्वाची सामाजिक संस्था आहे.

कौटुंबिक विघटन : कुटुंब ही महत्वाची सामाजिक संस्था असली तरी आधुनिक काळात ग्रामीण कुटुंबात बरेच बदल झाले. परिणामी कुटूंब विघटन या धोका निर्माण झाला आहे. नागरी जीवनशैली धक्काधकीची व अतिशय गुंतागुंतीची झाली आहे. पती पत्नीचे नोकरी, व्यवसाय वा कामधंद्या निमित्ताने सतत बाहेर राहणे, मुलांकडे दुर्लक्ष यामुळे एकमेकांना एकत्र राहता येत नाही. सुसंवाद कमी होतो त्यातुन लहान मोठया वादातून संघर्ष वाढुन विघटन होते. इलियट व मेरिल म्हणतात की, 'विस्तृत अर्थ में पारिवारिक विघटन विभिन्न प्रकार के परिवारोमे से किसी परिवार की क्रियाशीलता के रूप मे माना जा सकता है। इस प्रकार पारिवारिक विघटन में केवल पती पत्नी के बीच पाया जाने वाला तनावही नही आता है, बल्की बच्चों और माता–पिता के मध्य पनपनेवाला तनाव भी आता है।' (इलियट एव मेरिल : 382) एवढेच नव्हे तर गुप्ता व शर्मा यांनी कुटुंब विघटनाचे विविध कारणे दिली आहेत. 1) सामाजिक मूल्यों की विभिन्नता 2) सामाजिक संघटना में परिवर्तन 3) भौतिकवादी एवं व्यक्तीवादी विचार धारा 4) औद्योगिकता 5) नागरीकरण 6) निर्धनता 7) विवाह के आधार में परिवर्तन 8) रोमांस पर आधुनिक विवाह 9) यौन सम्बंधी असंतुष्टी 10) अस्वास्थ पर मनोरंजन का प्रयास 11) धर्म का महत्व घटना 12) प्रतिकुल परिस्थितीयॉ 13) सांस्कृतिक पृष्ठभूमीकों अंतर 14) व्यक्तीत्व सम्बन्धी दोष

15) पारिवारीक तणाव (गुप्ता एव शर्मा पृ. 626–629) अशा विविध कारणाच्या परिणमी कुटुंबाचे विघटन मोठया प्रमाणावर होत आहे. अर्थात वर्तमान समाजव्यवस्था मुळात नैतिक मूल्याचा ऱ्हास एवढा वाढला आहे की, पती पत्नी यातील सामजंस्य कमी झाले. कुटुंबाच्या नियंत्रणात कमी, मुला मुलींचे पालन पोषण, संगोपन करण्यात महिलांची भूमिका व दर्जातील बदल, शिक्षण, नोकरी, उ़द्योगधंदे यामधील पती पत्नीच्या पद, दर्जातील असमानता आर्थिक मिळकत अशा कित्येक बाबीमुळे नागरी कुटूंबात विघटनाचे प्रमाण अधिक आहे. पती पत्नीचे पटले नाही तर सरळपणे घटस्फोट होवून वेगळे राहण्याचा निर्णय घेतला जातो. एवढी वैयक्तीक स्वतंत्र वा वेगळेपणाची भावना वाढली आहे.एकूणच कुटुंब विघटन ही नागरी क्षेत्रातील गंभीर समस्या बनत असल्याचे चित्र आहे.

ग्रामीण क्षेत्रात आजही पत्नी ही परंपरागत जीवनशैलीचे अनुपालन करीत आहे. कुटुंबाकडून अन्याय, अत्याचार होत असला तरी ग्रामीण महिला आजही बंडखोरी करतांना दिसत नाही. काही अपवाद असल्या तरी नागरी क्षेत्रातील महिलांचे वर्तन व्यवहार आढळत नाही.

महिलांच्या समस्या : ग्रामीण जीवन पध्दतीने आधुनिक नागरीकरणाचा स्वीकार केला आहे. अलिकडे नव्या आर्थिक धोरणामुळे ग्रामीण जीवन पध्दतीत बदल झाला आहे. पुरूषाबरोबर महिलांच्या वर्तनव्यवहारातही बराच बदल झाला आहे. ग्रामीण महिलांच्या समस्या खालीलप्रमाणे –

1. महिलांचे वैयक्तीक समस्या
2. महिलांचे वैवाहीक समस्या
3. कौटुंबिक समस्या
4. पुरूषांचे वर्चस्व
5. उच्च व दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव
6. जाती धर्माचे वर्चस्व
7. आरोग्य सुविधांचा अभाव
8. हलाखीची आर्थिक स्थिती, गरीबी, व कर्जबाजारीपणा इ.
9. रोजगार वा स्वयंरोजगार करता येत नाही
10. राजकीय, क्रीडा, सांस्कृतिक क्षेत्रातील सहभागाचा अभाव

महिलावरील अन्याय, अत्याचार, बलात्कार, सामुहिक बलात्कार कमी होत नाही. दर दिवशी 4–5 घटना वृत्तपत्रात पाहायला मिळतात. त्यापेक्षा कित्येक घटनाची नोंद न झाल्यामुळे अंधारात राहतात. स्त्री शक्ती संबंधी डॉ. द.ना. धनागरे लिहितात की, "एकंदरच स्त्री शक्ती आणि स्त्री–पुरूष समानतेचा विचार करतांना आपण इतिहासाकडे जेव्हा वळतो त्यावेळी प्रत्येक इतिहास कालखंडात नेहमीच पुरूषप्रधानता, पितृवंशीय आणि पैतृक संपत्तीला मान्यता देणारी समाजरचना कशी सातत्याने टिकविली गेली हे लक्षात येवू लागले. त्यासाठी विवाह, कुटुंब, कुळ, गोत्र, नातेसंबंधाची जाळे यांना भक्कम संस्थात्मक रूपही दिल्या गेले. मात्र त्यातील मानवी व्यवहाराचे नीट विश्लेषण केल्यास कुटुंबापासून ते राज्यसंस्थेपर्यंत सर्वत्रच स्त्रियांचे श्रम मग त्यांचा मोबदला मिळणारे कष्ट असोत अथवा विना मोबदल्यात केलेले काम असो त्यावर त्यातून मिळणाऱ्या उत्पादनावर आणि विशेषतः स्त्रियांच्या लैगिक जीवनावर पुर्णपणे नियंत्रण ठेवण्याचे पुरूषप्रधानतेला पोषक अशी व्यवस्था निर्माण केली गेली होती हे स्पष्ट होते." (धनागरे 2005 : 82–83). अशी परिस्थिती आजही ग्रामीण भागात आढळून येते. पुरूष प्रधानता असल्याने महिलांची स्थिती दयनीय असल्याचे आढळून येते. त्यामध्ये बदल होत असला तरी वास्तविकता मात्र कायमच आहे.

सारांश : ग्रामीण कुटुंबाच्या संरचना व कार्यात झालेला बदल व यानुरूप महिलाच्या जीवन शैलीतील वेगळेपणा जाणवतो. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात जसे वैयक्तीक, वैवाहीक, कौटुंबिक बाबीमध्ये महिला वेगळा अनुभव करीत आहेत. ज्यामुळे महिला पुरूषाच्या बरोबरीने खांद्याला खांदा लावुन सर्वच क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. भारताच्या जडण घडणीत व बांधणीत त्याचा सहभाग वाढला असून सक्षम व समर्थपणे कार्य करतांना आढळतात. महिलामध्ये बरीच विकासात्मक प्रगती दिसत असली तरी अन्याय, अत्याचार, बलात्कार कमी झाले असे म्हणता येणार नाही. आज वेळोवेळी त्यांना पुरूषप्रधान संस्कृतीचे बळी व्हावे लागते. वर्तमानात ग्रामीण महिलांमध्ये बदल होत असला तरी पुर्णपणे महिला आजही सुरक्षित व समान हक्क व अधिकाराचा उपभोग घेता येत नाही ही वास्तविकता नाकारता येत नाही.

संदर्भ

1. मॅक आयव्हर व पेज (1972) समाज : एक परिचयात्मक विष्लेषण, रतन प्रकाषन मंदीर, आगरा, पृ. 221.
2. गुप्ता एम. एल. एव षर्मा डी. डी. : समाजषास्त्र, साहित्य भवन आगरा, पृ. 605.
3. तत्रैव पृ. 626, 629.
4. धनागरे द. ना. (2005) संकल्पनाचे विष्व आणि सामाजिक वास्तव, प्रतिमा प्रकाषन पुणे, पृ. 82–83.

माडिया जमातीच्या समस्या

डॉ. रामदास तु. कुलसंगे, समाजषास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य महाविद्यालय जरूड, जि. अमरावती.

प्रस्तावना :– भारतीय समाजव्यवस्थेचा विचार करता नागरी, ग्रामीण व आदिवासी असे तीन विभाग पाडले जातात. त्याद्वारा देशातील सर्व घटक वा प्रदेशाचा अभ्यास करता येतो. आपला देश विशाल व खंडप्राय असून येथे अनेक जाती, जमाती, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश अशी विविधता असून त्यामध्ये सांस्कृतिक भिन्नता आहे. त्या सर्वाच्या प्रथा–परंपरा, चालिरिती, संकेत, विश्वास, यामध्ये भिन्नता असून एक दुसऱ्यापासुन वेगळया आहेत. देशातील सर्व समुदायाने आपली स्वतःची स्वतंत्र ओळख जपली असून सांस्कृतिक ठेवण वेगळी आहे. ही पृथकता सर्वांनी कायम ठेवली असून त्यानुरूप जीवनशैली अनुसरली जाते. एकुणच या तीनही समाजघटकाच्या अध्ययनाशिवाय संपूर्ण देशाचा अभ्यास करता येत नाही या ठिकाणी आदिवासी माडिया जमातीचे समस्यात्मक विश्लेषण होय.

भारताचा विचार करता आदिवासी समुदाय मोठया प्रमाणावर असुन जवळपास सर्वच राज्य व केंद्र शासीत प्रदेशात आदिवासी आढळतात. उदा. महाराष्ट्र राज्यामध्ये आंध, बैगा, बर्डा, बावचा, मैना, भरिया, भूमिया, भटरा, भिल्ल, भूजिया, बिझवार, बिम्होर, चोधरा, धानका, धनवार, धोडिया, दुबला, गमिन, गोंड (53 उपजमाती), हलबा, कमार, काथोडी, कवार, खैरनार, खरिया, कोकवा, कोल, कोलाम, कोळी, ढोर कोळी, महादेव कोळी, मल्हार, कोरकू, कोया, नायकड, ओराव, धनगर, परधान, पारधी, पटोलिआ, पोमला, स्थाना, सावरा, ठाकूर, भोटी, वारली, बिटोलिया, इ. 47 जमाती. अशा जमाती महाराष्ट्राच्या सर्वच भागात या संबंधी डॉ. प्रदीप आगलावे लिहितात की, 'महाराष्ट्र राज्यातील मागासवर्गीयांची अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती मधील परिशिष्ट 1 मधील भाग 10 वा अनुसूचित जाती व जमाती आदेश सुधारणा अधिनियम 2002–03चा भाग 10 मध्ये नमुद केल्याप्रमाणे महाराष्ट्रात एकुण 47 अनुसूचित जाती जमाती आहेत. (आगलावे : 2004 : 213–214)

माडिया जमातीचे वास्तव : माडिया जमात ही महाराष्ट्रात प्रामुख्याने गडचिरोली, चंद्रपूर, जिल्हयात अधिक आहे. हे जिल्हे आदिवासी बहुल असून त्याची जीवनशैली वेगळी आहे. जिल्हयात गोंड जमात प्रमुख असुन त्याच्या उपजमाती बऱ्याच आहेत. उदा. गोंड, राजगोंड, माडिया गोंड, गोंडगोवारी, कोमा, नागवंशी, वाडेमाडिया, धोबा, धालिया, कोलाभूता यासारख्या 55 विभिन्न नावाने संबोधिल्या जाणाऱ्या उपजमातीमध्ये विदर्भातील गोंड जमात विभागली आहे. (कऱ्हाडे 2014 : 273) गडचिरोली जिल्हयात अनुसूचित जाती, 1,088,824 तर अनुसूचित जमाती 3,71,636 आहेत. आदिवासी समुदाय हा एकुण 38.3 टक्के लोकसंख्या आहे. एवढेच नव्हे तर देशाच्या मध्यप्रदेश, ओरिसा, बिहार, झारखंड, उत्तराचल, महाराष्ट्र अशा राज्यामध्ये गोंड जमात व त्यांच्या उपजाती प्रामुख्याने आढळतात. यासंबंधी डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे लिहितात की, गोंड ही द्रविड वंश गटातील होय. त्यांनी अनेक वर्षे राज्य केले. त्याला 'गोंडवन' म्हणतात. भौगोलिक दृष्टया हा प्रदेश नर्मदेपासून दक्षिणेस गोंदावरीलपर्यंत व पुर्वेस छत्तीसगडापासून पश्चिमेस खानदेशापर्यंत पसरलेला आहे. गोंड संस्कृतील कोयवंशीय कोमतूर म्हणून घेतात. त्याची संस्कृती 'कोमतूर' संस्कृती म्हणून ओळखली जाते. गोंड हे आर्य पुर्व काळापासून या देशाचे मुळ निवासी म्हणून गोंडराजा दोराय याने इ.स.382 मध्ये गोंडवन राज्याची स्थापना केली. त्याचा शेवट 1850 मध्ये शंकर शहराच्या बलिदानानंतर झाली आहे. (कऱ्हाडे 2004 : 273)

माडीया जमात निसर्गाच्या सान्निध्यात वास्तव्य करीत असून निसर्गाशी संबंधित त्याच्या प्रथा परंपरा व चालिरिती आहेत. देवी–देवता, सण समारंभ, सण उत्सव हे त्याच्या नैसर्गिक जीवनपध्दती व पारंपारिकतेनुसार घडतात. साधी राहणी व जीवनाचा आनंद निसर्गात शोधतात. वर्तमान स्थितीत बऱ्याच बाबतीत बदल होत आहे. जसे – रस्ते, शाळा, प्राथमिक आरोग्य केंद्र इत्यादी. परंतु माडिया आजही म्हणावा तसा इतराप्रमाणे मुख्य प्रवाहापासून बराच दूर आहे.

माडिया जमातीच्या समस्या :– माडिया जमात आजही विकास प्रक्रियेपासून कोसो दूर आहे. त्यांच्यात बदल होत असला तरी त्यामुळे नव्यानेच समस्या निर्माण होतांना आढळतात. एकीकडे परंपरागत जीवनपध्दती तर दुसऱ्या बाजुला आधुनिक व नागरी संस्कृतीचा वाढता प्रभाव, यामध्ये माडिया अडकला आहे. शासकीय, गैरशासकीय सोई सुविधा होत असल्या तरी त्याचा पुर्व वापरापासून ते दूर आहे. त्याच्या जीवनासंबंधी बऱ्याच समस्या आहेत. त्या खालीलप्रमाणे

1) कौटुंबिक समस्या,
2) धार्मिक समस्या,
3) आर्थिक समस्या,
4) शैक्षणिक समस्या,
5) सांस्कृतिक समस्या,
6) राजकीय समस्या,
7) दळणवळण, संसार साधनांचा अभाव,
8) शासकीय सोई सुविधाचा अभाव,
9) सावकार व ठेकेदारांचे वर्चस्व,
10) नक्षलवादी कारवायांचा प्रभाव

अशा विविध समस्या माडिया जमातीमध्ये प्रामुख्याने आढळतात. त्यावर उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न होतो. सरकार वेळोवेळी कार्य करतांना दिसत असले तरी म्हणावे तसे यश मिळत नाही. माडियाच्या सर्वांगीण विकासाकरीता भरीव प्रयत्नाची गरज आहे. एकुणन माडिया आजही डोंगर दऱ्यात, जंगलात, समस्याग्रस्त जीवन जगतांना आढळते.

सारांश :– माडिया जमातीच्या समस्या बऱ्याच असल्या तरी त्यावर शासकीय स्तरावरून उपाययोजना केल्या जातात. वर्तमान काळात सर्वांपर्यंत योजना व कार्यक्रम पोहचत असल्या तरी माडिया हे निसर्गाच्या सान्निध्यात वास्तव्य करणाऱ्या जमातीपर्यंत त्या पुर्णपणे पोहचत नाहीत. सावकार, ठेकेदार, सरकार, एकीकडे तर त्याच्या परंपरागत जीवन पध्दती दुसऱ्या बाजुला यातून त्याच्यामध्ये जुन्या बरोबर अनेक नवीन समस्यांचा उदय झाला आहे.

संदर्भ

1. आगावले डॉ. प्रदीप (2004) : आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर पृ. 213–214.
2. कऱ्हाडे डॉ. बी. एम. (2004) : आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, मानवता सांस्कृतिक विकास व शोध केंद्र चामोर्शी जि. गडचिरोली, पृ. 13–17.
3. तत्रैव पृ. 273.
4. मडावी शेषराव (2011) : गोंडवनाचा सांस्कृतिक इतिहास, सुधीर प्रकाशन, वर्धा पृ.24.
5. गारे गोविंद (2003) : नक्षलवादी आणि आदिवासी, सुगावा प्रकाशन, पुणे पृ.7–9.

पाणलोट क्षेत्राचा भूमीउपयोजनावरील परिणाम

(भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीचे उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र)

डॉ. कु. अरूणा एस. बावनकर, भूगोल विभाग प्रमुख, एस.एन. मोर कॉलेज, तुमसर, जि. भंडारा (महा.)

प्रस्तावना :– पाणलोट क्षेत्र म्हणजे पृथ्वीवरील एक साधे भौगोलिक भूरूप असून प्रत्येक पाणलोट क्षेत्र दुसऱ्या पाणलोट क्षेत्रापासून जलविभाजकाच्या साहयाने वेगळे होते. सर्वच पाणलोट क्षेत्रात अनेक मोठे प्रवाह असतात व जे नंतर एका मोठया जलप्रवाहास जाऊन मिळतात. ही प्रक्रिया होत असतांना प्रवाह व मानव यांच्यात एकप्रकारची आंतरप्रक्रिया घडून येते व या आंतरक्रियेचा परिणाम मानवांच्या सर्वांगिन विकासावर होत असतो. म्हणूनच पाणलोट क्षेत्राचा विकास करण्याकरिता तेथील भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक घटक अभ्यासणे महत्वाचे आहे. भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीच्या उजव्या तीरावरील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्राचे अध्ययन करीत असतांना या अध्ययन क्षेत्रातील उप–पाणलोट, लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोटात विभागनी करून अध्ययन क्षेत्राअंतर्गत येणाऱ्या एकून 226 गावांपैकी 40 गावांची नमुना म्हणून निवड केलेली आहे. या गावांमधील भूमीउपयोजन यांच्यावर जलस्त्रोतापासून वाढणाऱ्या अंतराचा कसा परिणाम होतो हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टये :– 1) पाणलोट क्षेत्राचे अध्ययन करणे. 2) पाणलोट क्षेत्रातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करणे. 3) भूमीउपयोजन व पाणलोट यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.

परिकल्पना :– ''विषिष्ट पाणलोट क्षेत्रात जलस्त्रोतापासून वाढणाऱ्या अंतराचा त्या क्षेत्रातील भूमीउपयोजनावर परिणाम होतो.''

पुर्वाभ्यास :– पाणलोटविषयक संकल्पना व व्याख्या अनेक भूरूपषास्त्रज्ञ, जलषास्त्रज्ञ, भूगोल तज्ञांनी मांडल्या आहेत. उदा. डेविस डब्ल्यू. एम. (1899), हार्टन (भ्वतजवद 1945), स्टॅूहलर ए.एन. (1952), चौले (1969) इ. भारतातील अनेक भूगोलतज्ञांनी भारताचा वेगवेगळया भागातील नदी व प्रवाहखंडाच्या विविध अंगावर अध्ययन केले आहे. राय, आर. के., विद्यानाथन, आर. यांनी आंध्र प्रदेषातील नदी खोऱ्याचा अभ्यास केला पाठक व मुकोपाध्याय यांनी मेकांग दरी खोऱ्याचा अभ्यास केला आहे. याषिवाय षिंदे, रानडे, डॉ. बनेट डॉ. भराड, विद्यानाथन, ओइसेम आदींनी महत्वाचे योगदान दिले आहे.

अभ्यासक्षेत्र :– प्रस्तुत अभ्यासाकरीता निवडण्यात आलेले पाणलोट क्षेत्र हे भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीचे उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र आहे.

स्थान व विस्तार (Location & Extent) :– महाराष्ट्र राज्याच्या अतीपूर्वेकडील भंडारा जिल्हयात उत्तरेकडे हे क्षेत्र आहे. या पाणलोट क्षेत्राअंतर्गत भंडारा जिल्हयातील तुमसर, मोहाडी व भंडारा तालुक्यांचा समावेश होतो. वैनगंगा ही या प्रदेशातील महत्वाची नदी असून ती गोदावरी नदीची मुख्य उपनदी आहे. या अभ्यासक्षेत्राच्या उत्तरेला बावनथडी पाणलोट क्षेत्र, पूर्वेला गोंदिया जिल्हा, दक्षिणेला उर्वरित भंडारा जिल्हा तसेच पश्चिमेला भंडारा जिल्हयाचा भाग आहे. या पाणलोट क्षेत्राचा विस्तार $21^0 4' 09''$ उत्तर ते $21^0 34' 42''$ उत्तर अक्षांश व $79^0 27' 31''$ पूर्व ते $79^0 55' 49''$ पूर्व रेखांश आहे. या पाणलोट क्षेत्राने भंडारा जिल्हयाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी (27.69:) 1132.00 चौ.कि.मी. क्षेत्र व्यापले आहे. या पाणलोट क्षेत्राचा आकार त्रिकोणाकृती आहे.

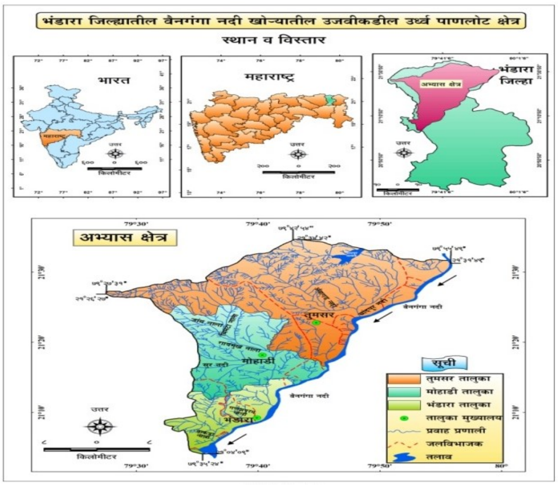

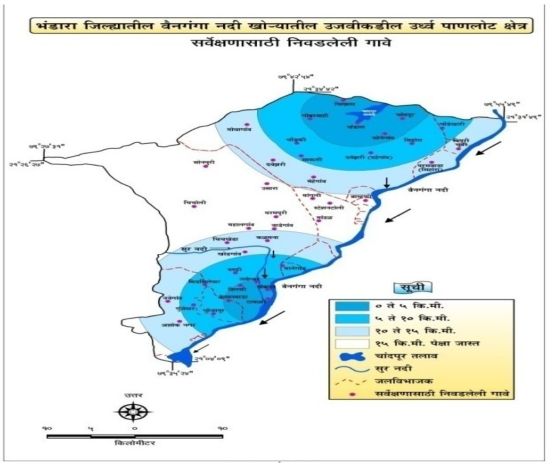

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदीच्या उजव्या तीरावरील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्राचे अध्ययन करीत असतांना या अध्ययनक्षेत्रातील उप–पाणलोट, लहान, लघु व लघुत्तम पाणलोटात विभागणी करून त्यांची भूआकारमितीय, भूमी उपयोजन, लोकसंख्या, पोषण घनता, पाणलोट विभाग व भूमी उपयोजन तसेच भूआकारमितीय घटक व भूमीउपयोजन यांच्यातील संबंधाचे अध्ययन करण्यात आले. प्रस्तुत प्रकरणात अध्ययनक्षेत्रांतर्गत येणाऱ्या एकूण 226 गावांपैकी 40 गावांची नमुना म्हणून निवड केलेली आहे. या गावांमधील भूमीउपयोजन, लोकसंख्या वितरण व पोषण घनता यांच्यावर जलस्त्रोतापासून वाढवणाऱ्या अंतराचा कसा परिणाम होतो हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उजवीकडील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र–सर्वेक्षण केलेली गावे व भूमी उपयोजन :– प्रस्तुत प्रकरणात या अध्ययनक्षेत्रातील काही गावांची नमुना म्हणून निवड केली आहे. या अध्ययनक्षेत्रात चांदपूर तलावातून चांदपूर नदीचा उगम होतो. अशा या डोंगराळ भागातील चांदपूर तलावापासून जसजसे दूर अर्थात डोंगराळ प्रदेशाकडून मैदानी प्रदेशाकडे जात असतांना भूमी उपयोजनात काय बदल दिसून येतो हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तसेच दक्षिण मध्य भागात सुर ही महत्वपूर्ण उपनदी आहे. सुर उपनदी व वैनगंगा नदी यांच्या संगम स्थळापासून वाढत्या अंतराचा भूमीउपयोजनावर काय परिणाम झाला आहे. ते अभ्यासण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रकरणात केलेला आहे. त्याकरीता एकूण 40 गावांची निवड केलेली आहे.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उजवीकडील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र–चांदपूर तलाव क्षेत्र व भूमीउपयोजन :– भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील नमुना निवड चाचणीद्वारे चांदपूर तलाव हे जलस्त्रोत घेऊन या जलस्त्रोतापासून 5, 10, 15 व 15 पेक्षा जास्त कि.मी. अंतराचे पट्टे आखुन त्या पट्या अंतर्गत येणाऱ्या प्रत्येकी 5 गावांची निवड करून त्याचे सर्वेक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. निवडलेल्या गावांमधील भूमीउपयोजनांअंतर्गत पडीत जमिन, लागवडीखालील जमीन त्यामध्ये सिंचित व असिंचित क्षेत्राचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

I) **0 ते 5 कि. मी. अंतर** :– यात एकूण 5 गावे निवडण्यात आलेली आहेत. चांदपूर तलावापासून 0 ते 5 किमी अंतरावरील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास केला असता, एकूण 5 गावांमध्ये लागवडीखालील क्षेत्र 54.02 : एवढे आहे. त्यातही सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण 42.03 : तर असिंचित क्षेत्र 11.98 : एवढे आहे. जमिनीचे क्षेत्र 28.66 : व लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन 17.31 : आहे.

II) **5 ते 10 कि.मी. अंतर** :– या अंतरावरील एकूण 5 गांवे निवडण्यात आलेली आहे व या क्षेत्रातील नमुना म्हणून घेतलेल्या 5 गावांमध्ये लागवडीखालील जमिनीचे क्षेत्र हे एकूण 65.88 : आहे. म्हणजेच 0 ते 5 कि.मी. पेक्षा 5 ते 10 कि.मी. अंतरावर लागवडीखालील क्षेत्रात 11.86 % वाढ झालेली आहे. त्यात सिंचित क्षेत्रात 48.58 % तर असिंचित क्षेत्र 17.29 % आहे. पडीत जमिनीचे क्षेत्र मात्र कमी झाले आहे ते 20.98 एवढे आहे. तर लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन देखिल या क्षेत्रात 0–5 कि.मी. अंतरावरील गावांच्या तुलनेत कमी दिसून येते.

III) **10 ते 15 कि.मी. अंतर** :– या क्षेत्रातील 5 गावांची निवड करून सर्वेक्षण केले असता या 5 गावांमध्ये लागवडीखालील क्षेत्र वाढलेले आहे. परंतु सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण कमी झाले (33.31%) आहे. तर असिंचित क्षेत्र जास्त प्रमाणात दिसून येतो. पडीत जमिनीचे प्रमाण कमी झाले (14.74%) आहे. लागवडीस उपलब्ध नसलेल्या जमिनीचे प्रमाण मात्र वाढलेले आहे.

IV) **15 कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर** :– चांदपूर तलावापासून 15 कि.मी. पेक्षा जास्त अंतरावरील एकूण 5 गावांची निवड करण्यात आलेली आहे. येथे लागवडीखालील क्षेत्र वाढलेले आहे ते 65.88 : एवढे आहे. मात्र सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण कमी 19.57 : एवढे आहे. असिंचित क्षेत्र 46.31 : एवढे आहे. पडीत क्षेत्र 19.44 : तर लागवडीस उपलब्ध नसलेले क्षेत्र 14.37 : एवढे आहे.

एकंदरीत चांदपूर तलावापासून 0 ते 10 कि.मी. अंतरापर्यंत सिंचित क्षेत्रात वाढ झालेली दिसते. त्यानंतर म्हणजेच 10 कि.मी. व त्यापेक्षा जास्त अंतरावर सिंचित जमिनीचे क्षेत्र कमी कमी होत गेलेले दिसून येते व असिंचित जमिनीचे प्रमाण वाढलेले दिसते. पडीत जमिनीचे क्षेत्र सर्वात जास्त 26.66 % एवढे 0 ते 5 कि.मी. अंतरावरील गावांमध्ये आढळते तर सर्वात कमी पडीत जमिनीचे क्षेत्र 11.92 % 10 ते 15 कि.मी. दरम्यान आढळते.

चांदपूर तलावापासून जवळ असलेल्या भागात चांदपूर तलाव तसेच चांदपूर तलावातून काढलेले कालवे, चांदपूर नदी व इतर उपनद्या, नाले यांद्वारे पाणीपुरवठा झाल्यामुळे सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण कमी अंतरापर्यंत जास्त असून जसजसे अंतर वाढत गेले तसतसे सिंचन क्षेत्र कमी होऊन तेथे असिंचित क्षेत्राचे प्रमाण वाढत गेले.

भंडारा जिल्हयातील वैनगंगा नदी खोऱ्यातील उजवीकडील उर्ध्व पाणलोट क्षेत्र :– सुर–वैनगंगा नदी संगम क्षेत्र व भूमीउपयोजन :–

I) **0 ते 5 कि.मी. अंतर** :– या क्षेत्रात एकूण 5 गावांची निवड करण्यात आलेली आहे. या गावातील लागवडीखालील क्षेत्र 70.19 % असून त्यापैकी 51.21 %

क्षेत्र सिंचित तट 18.97 % क्षेत्र असिंचित आहे. सुर व वैनगंगा नदी संगमाजवळचा हा भाग असल्यामुळे सिंचित क्षेत्र जास्त आढळून येते. तसेच पडीत जमिनीचे प्रमाणही सर्वात कमी 4.21 % एवढे आहे. कारण हा भाग सुपिक अशा गाळाचा मैदानी भाग आहे. तसेच लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमीन 20.91 % एवढी आहे.

II) **5 ते 10 कि.मी. अंतर** :— या क्षेत्रात सुद्धा एकूण 5 गावाची निवड करण्यात आलेली आहे. या गावात एकूण लागवडीखालील क्षेत्र 65.39ः असून त्यात सिंचीत क्षेत्र 39.58ः व असिंचीत क्षेत्र 25.81 % एवढे आहे. पडीत जमिनीचे प्रमाण वाढले असून ते 15.46 % एवढे झाले आहे. तर लागवडीस उपलब्ध नसलेले क्षेत्र 19.14 % एवढे आहे.

III) **10 ते 15 कि.मी. अंतर** :— या पट्टयात या पाणलोट क्षेत्रातील 5 गावे निवडण्यात आलेली आहे, या निवडलेल्या गावातील लागवडीखालील क्षेत्र वाढलेले आहे. ते 71.42 % एवढे आहे. सिंचित क्षेत्र 58.19 % व असिंचित क्षेत्र 13.24 % एवढे आहे. या प्रदेशात सुर या उपनदीस उत्तरेकडून गायमुख नाला तसेच वाकडा नाला या तिघांद्वारे सिंचनाची सोय झाल्यामूळे या क्षेत्रात सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण जास्त आहे. पडीत जमिन 11.92 % तर लागवडीस उपलब्ध नसलेल्या जमिनिचे क्षेत्र 16.63 % एवढे आहे.

IV) **15 कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर** :— या अंतरामधील एकूण 5 गावांची निवड करण्यात आलेली आहे. या गावांमधील लागवडीखालील क्षेत्र 71.39 % एवढे आहे. त्यात सिंचित क्षेत्र 29.37 % एवढे आहे. डोंगराळ प्रदेश, रेताळ व उथळ काळी मृदा तसेच जलस्त्रोतापासून लांब अंतरावर असल्यामुळे या भागात सिंचित जमिनीचे प्रमाण कमी आढळते. पडीत जमीन 14.66 % व लागवडीस उपलब्ध नसलेली जमिन 13.93 % एवढी आहे. असिंचीत जमिन 50.42 % एवढे आहे.

निष्कर्ष :— प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रातील 226 गावापैकी 40 गावांची सर्वेक्षणाकरीता निवड करण्यात आली व ही निवड करतांना जलस्त्रोताचा विशेष भाग निवडण्यात आला त्यामध्ये चांदपूर तलाव व सुर व वैनगंगा संगम क्षेत्र होय. या जलस्त्रोत क्षेत्रापासून 5—5 कि.मी. अंतरावर विभाग पाडून त्यामधील गावांची निवड करण्यात आली म्हणजेच 0 ते 5, 5 ते 10, 10 ते 15 व 15 कि.मी. पेक्षा जास्त अशा प्रत्येक पट्टयातील प्रत्येकी 5 गावे निवडण्यात आलेली आहे. या निवडण्यात आलेल्या गावांमधील भूमी उपयोजन, लोकसंख्या व लोकसंख्येची पोषणघनता यांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याकरिता गावाला प्रत्यक्ष भेटी देवून ग्रामपंचायत व तलाठी कार्यलयातून माहिती गोळा करण्यात आली. गावातील लोकांच्या मुलाखती घेवून प्रश्नावली भरून घेतली व त्याद्वारे आवश्यक माहिती एकत्र केलेली आहे. तसेच प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे व क्षेत्रिय अध्ययन करून संशोधनाशी संबंधित माहिती संकलित केलेली आहे. ही माहिती निघालेल्या निष्कर्षासोबत तपासून पाहिलेली आहे.

या क्षेत्रातील भूमी उपयोजनामधील लागवडीखालील क्षेत्राचे प्रमाण हे वाढत्या अंतरानुसार कमी होत गेलेले आहे व या विभागात जंगलाचे प्रमाण जास्त आढळून येते. तसेच जसजसे अंतर वाढत गेलेले आहे तसतसे सिंचन क्षेत्राचे प्रमाण कमी—कमी होत गेलेले दिसून येते. एकंदरीत जलस्त्रोतापासून दूर अंतरापर्यत सिंचनाची सोय झाल्यास भूमी उपयोजनाअंतर्गत षेतजमिनीखालील क्षेत्र वाढेल असे वाटते. त्यादृष्टीने षासनाने सिंचनाच्या सोयींमध्ये वाढ करण्याची आवष्यकता आहे.

संदर्भ —

1. Argentina Symposium (1977), in world Resources 1987, International Institute of Environment and Development world Resources Institute, Pp. 111
2. महाराष्ट्र जलसिंचन आयोग अहवाल (1999) खंड 1 पान नं. 144
3. Horton R.E. (1932), Drainage Basin Characteristics, Transaction, American Geographical Union vol. 14 Pp. 350 to 361
4. Fowcett (1917) Natural Divisious of England Geographical Journal 49 pp 124 to 141
5. डॉ. घारपुरे, विठ्ठल (2004), पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर पा नं. 35 ते 37
6. नासरे, प्रवीनकुमार एन. (2002), पर्यावरणशास्त्र, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर पान नं. 6—11 ते 6.13
7. Bali (1980), Quoted in the watershed Management of India by J.V.S. Murthy, New age International 1994 Pp. 23
8. Deshmukh R.M. (2004), Ph.D. Thesis A Geographic Analysis of a River Basin (A case study of Pedhi watershed) Pp. 5&6, 15, 16
9. Davis W.M. (1899), The Geographical Cycle Geography-14 Pp. 481-504
10. Ballashubramanam, A.K. and Sarkar, T.R. (1988) watershed, water Balance - Methodolgy, Technique and Development Research priorities, The Role of small watershed Hydrology in Rainfed Agriculture. Indian Journal of Dryland Agriculture vol. 3(2) Pp. 112-121
11. Casey Karan (1993) watershed planning and management "Watershed - 1993" conference Alexandria, March 1993 Pp. 131-155
12. Vidyanathan A. (1991), Quated in Integrated watershed development some major issues Pp. 1-13

दारिद्रय निर्मूलन योजनांचे ग्रामसक्षमीकरणातील महत्त्व

(विशेष संदर्भ – बाभुळगांव तालुका)

डॉ. दीपक द. कोटुरवार, प्राचार्य, शिवशक्ती कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय बाभुळगांव, जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :– महात्मा गांधी यांच्या मते ''खेडयांचा विकास झाल्याशिवाय राष्ट्राचा अथवा देशाचा विकास शक्य नाही.खेडी समृद्ध झाली तरच देश समृद्ध होईल असे मत अनेक सभा संमेलनांमध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात मांडले. त्याचा एक भाग म्हणून स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात शासकीय योजनांना विशेष महत्व प्राप्त झाले. भारतातील 70 ते 75 टक्के लोकसंख्या ही खेडयात वास्तव्याला आहे. महात्मा गांधी नेहमी म्हणत असत की, सामाजिक व आर्थिक विषमता असलेल्या भारतीय समाजाला समान पातळीवर आणण्याकरीता सामाजिक न्याय प्रस्तापित करण्यासाठी खेडी ही सर्व दृष्टीकोनातून सक्षम झाली पाहिजे. त्यासाठी रस्ते, वीज, पाणी, वाहतुक, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, कुटुंब कल्याण,सिंचन, पशुपालन, इ. क्षेत्रात सुधारण होणे गरजेचे व आवश्यक आहे. भारतातील गरीब, श्रीमंत, ग्रामीण नागरी यांच्यातील आर्थिक विषमता लक्षात घेता ती आर्थिक विषमता नष्ट करणे किंवा विषमता नष्ट व्हावी लोकांचे आर्थिक शोषण थांबावे असे प्रत्येकांनाच वाटत असते. त्याकरीता शासनाने काही तत्व स्वीकारली आहेत. परंतु आधुनिक काळात जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरण (अर्थात खाऊजा) या प्रवृत्तीने खेडी जणू नष्ट होतात की काय ? असेच वाटते अशा अनेक गंभीर समस्या भारतातील खेडयांबाबत निर्माण झालेल्या दिसून येतात. त्यासाठी खेडयातील दारिद्रय अवस्था नष्ट करणे आवश्यक आहे त्यासाठी हे पहिले पाऊल म्हणून शासनाने दारिद्रय निर्मूलनाचे काम हाती घेतलेले आपणास दिसून येते.

अध्ययन पद्धत :– प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या सखोल अध्ययनासाठी एक संशोधक म्हणून दारिद्रय निर्मूलन योजना व ग्रामसक्षमीकरण यासाठी क्षेत्रीय कार्यपद्धतीचा अवलंब केला आहे.

उद्दिष्टये :– 1. ग्रामीण सक्षमीकरणात शासकीय योजनेचे महत्त्व जाणून घेणे. 2. योजनांचा व ग्रामसक्षमीकरण यांचा सहसंबध अभ्यासणे. 3. दारिद्रयाचा अर्थ, स्थिती याचा अभ्यास करणे. 4. दारिद्रय निर्मुलनाच्या योजनांचा अभ्यास करणे. 5. ग्रामीण समाजातील दारिद्रयाचा अभ्यास करणे.

दारिद्रयाचा अर्थ :– ग्रामीण भागातील सर्वात महत्वाची समस्या म्हणजे 'दारिद्रय' होय. दारिद्रयाची स्थिती ही व्यक्तीपरत्वे भिन्नभिन्न असते. कारण व्यक्तीकडे कितीही संपत्ती, उत्पादनाची साधने असली तरी त्याला आर्थिक स्थितीत सुधारणा व्हावी असे वाटत असते. दारिद्रय ही सामाजिक व आर्थिक समस्या असून तिच्या निर्मितीच्या मुळाशी अनेक कारणे असतात. दारिद्रयाचा अर्थ लक्षात घेतांना सामाजिक–आर्थिक दृष्टीने विचार करावा लागतो.

दारिद्रयाचा आर्थिक दृष्टीने अर्थ :– प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी कमीतकमी किती पैसा लागतो? किंवा व्यक्तीला सर्व प्रकारच्या शारीरिक हालचाली करण्यासाठी किती उष्मांकाची गरज आहे हा दृष्टीकोन लक्षात घेवून अर्थशास्त्रात दारिद्रयाचे अध्ययन केले जाते.

''ग्रामीण क्षेत्रात प्रति व्यक्ति 2400 कॅलरी आणि नागरी क्षेत्रात 2100 कॅलरी ग्रहण करण्याची स्थिती नसेल तो दारिद्री मानला जातो तर त्या व्यक्तिचे उत्पन्न रू.1500 पेक्षा कमी असेल तो दारिद्री समजण्यात येतो.''

दारिद्रयाचा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून अर्थ :– समाजशास्त्रात दारिद्रयाची व्याख्या असमानता, वंचितता, तुलनात्मकता या दृष्टीने केली जाते.

मिलर व रोबी यांच्यामते, ''सामाजिक दृष्टीकोनातून स्पष्ट स्वरूपात असणारी असमानता होय.'' **मायकेल हॅरिंग्टन यांच्यामते,** ''दारिद्रय म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण व मनोरंजन यांच्या एका किमान स्तरापासून वंचित असण्याची स्थिती होय.'' तर **गोडार्ड यांच्या व्याख्येनूसार,** 'एक व्यक्ती व तिच्यावर अवलंबून असणारे इतर लोक यांचे स्वस्थ आरोग्य व त्याची कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या वस्तूंचा अभाव म्हणजे दारिद्रय होय.''

वरीलप्रमाणे समाजशास्त्र व अर्थशास्त्रात वेगवेगळया दृष्टीने दारिद्रयाच्या व्याख्या मांडल्या असल्या तरी शेवटी दारिद्रय म्हणजे सामाजिक आर्थिक वंचितता किंवा असमानता होय. आजच्या काळात दारिद्रयाचे मापन करतांना कट ऑफ पॉईन्ट पद्धतीचा उपयोग केला जातो.

भारतातील दारिद्रय निर्मूलन योजना :– भारतात नियोजित विकासाचा प्रमुख उद्देश दारिद्रय निर्मूलन करून ग्रामांना सक्षम बनविणे हा आहे. त्यासाठी 1980 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी खेडयातील गरीबीवर सरळ प्रहार करण्याचा उद्देश ठेवून पुढील योजना कार्यान्वित केल्या आहे.

1. स्वर्ण जयंती ग्राम रोजगार योजना :– 1 एप्रिल 1999 पासून ही योजना सुरू करण्यात आली असून तिच्यामध्ये एकीकृत ग्रामीण योजनांसह सहा योजनांचा समावेश केला आहे. ग्रामीण स्वयंरोजगार देणे, दारिद्रय व्यक्तीला आर्थिक मदत देवून तीन वर्षात दारिद्रय रेषेचा वर आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यासाठी विशेष

आर्थिक अनुदान प्रदान केले जाते. ही योजना जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा ;क्त्क्द्ध कार्यान्वित केली आहे.

2. प्रधानमंत्री रोजगार योजना :— ही योजना 2 आक्टोंबर 1993 पासून सुरू करण्यात आली असून तीचा उद्देश 18 ते 35 वयोगटातील सुशिक्षित बेरोजगार युवकांना रोजगार सहायता प्राप्त करून देणे आहे. यामध्ये महिला व काही विशिष्ट मागासवगााला 10 वर्ष शिथिलता देण्यात आली आहे. सेवा क्षेत्रासाठी 2 लाख व व्यापार क्षेत्रासाठी 1 लाख रूपयापर्यंत 15 टक्के व्याजदराने कर्जपुरवठा केला जातो. 24 डिसेंबर 1998 पासून बागबाणी, मच्छीपालन व पोल्ट्री फार्म, या व्यवसायाचा समावेश करण्यात आला आहे.

3. राष्ट्रीय व सामाजिक सहाय्यता योजना :— 15 ऑगस्ट 1995 पासून ही योजना सुरू करण्यात आली असून ही दोन घटकांना लागु करण्यात आली आहे.

अ. राष्ट्रीय वृद्धावस्था पेन्शन योजना :— 65 वर्षापेक्षा अधिक वय असणाऱ्या वृद्धांना रू. 600 दरमहा पेन्शनची व्यवस्था या योजनेत आहे.

ब. आम आदमी विमा योजना :— ग्रामीण भागातील भूमिहीन किंवा पाच एकर कोरडवाहू किंवा अडिच एकर ओलीत शेती धारण करणाऱ्या कुटूंबातील कुटूंब प्रमुखाचा वयोगट 18 ते 59 नैसर्गिक मृत्यू झाल्यास 75 हजार आणि अंशतः अपंगत्व आल्यास रू. 37500 विमा भरपाई देण्यात येते. याशिवाय 1 ते 12 पर्यंत शिकणाऱ्यांना दोन मुलांना 300 रू. मासिक शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

4. अन्नपुर्णा योजना :— 65 वर्षावरील जे वृद्ध पेन्शन पात्र आहेत परंतू पेन्शन मिळत नाही अशा वृद्धांच्या आवश्यकतांची पूर्तता करण्यासाठी प्रति व्यक्ती 10 किलो खाद्य प्रतिमाह मोफत दिले जाते. तसाठी 1 एप्रिल 2000 पासून ही योजना सुरू करण्यात आली आहे.

5. जनश्री विमा योजना :— 10 ऑगस्ट 2000 पासुन ग्रामीण भागातील लोकांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करण्याच्या हेतूने ही योजना सुरू करण्यात आली. 18 ते 60 वयोगटातील लाभार्थ्यांना नैसर्गिक मृत्यूमध्ये रू. 20000, स्थायी अपंगत्वासाठी रू. 50000 आणि अंशतः अपंगत्वासाठी रू. 25000 विमा कवच देण्यात येते. दारिद्रय रेषेखालील लोकांना मासिक हप्त्यांच्या अर्धी रक्कम भरावी लागते. याषिवाय, 6. अंत्योदय योजना, 7. संपूर्ण ग्रामीण योजना, 8.सबलीकरण व स्वाभीमान योजना, 9.दलीतवस्ती सुधार योजना, 10. कन्यादान योजना, 11. राष्ट्रीय अपंगत्व कोष योजना, 12. जयप्रकाश नारायण रोजगार गॅरंटी योजना, 13. वरिष्ठ नागरिक बचत योजना इ. योजना सुध्दा कार्यरत आहेत.

संकलीत माहितीचे विश्लेषण :— संशोधकाने प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी वास्तविक स्थितीवर माहिती गोळा केली व त्या माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे :—

बाभुळगांव तालुक्यातील ग्रामसक्षमीकरणात योजनांचे योगदान दर्शविणारा तक्ता —10 गावे नमुना

अ.क्र.	योजना	लाभार्थी
1	स्वर्णजयंती ग्रामरोजगार योजना	563
2	प्रधानमंत्री रोजगार योजना	308
3	राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता	202
4	राष्ट्रीय वृद्धावस्था पेन्शन योजना	630
5	आम आदमी विमा योजना	2008
6	अन्नपूर्णा योजना	1263
7	अंत्योदय अन्न योजना	927
8	कन्यादान योजना	530
9	स्वाभिमान योजना	113
10	दलित वस्ती सुधार योजना	153
	एकूण	5806

दारिद्रय निर्मूलनासाठी वरील प्रकारच्या ज्या विविध योजना शासनाने सुरू केल्या त्या खरोखर दारिद्रय निर्मुलनास फायदेशीर आहेत की नाही यासाठी संशोधकांनी बाभुळगांव तालुक्यातील एकूण 10 गावांची निवड केली आणि निवड केलेल्या गावातील जनतेला वरील तक्त्यात नमुद असलेल्या योजनांचा लाभ किती प्रमाणात झाला त्यासाठी लाभार्थ्यांची संख्या पं. स. समिती बाभुळगांव येथून मिळविण्यात आली. वरील आकडेवारीवरून असे दिसते की, ज्या दहा गांवाची अभ्यासकाने अध्ययनासाठी निवड केली त्या गावची एकूण लोकसंख्या ही 10 हजार ते 12 हजार इतकी असून लाभार्थ्यांची संख्या ही 5806 इतकी आहे. याचाच अर्थ 48 ते 50 टक्के जनतेला दारिद्रय निर्मूलनासाठी सुरू केलेल्या शासकीय योजनांचा लाभ मिळालेला दिसुन येतो.

निष्कर्ष :— प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनाअंती पुढील निष्कर्ष निघाले. 1.शासकीय योजना हया दारिद्रय निर्मूलनाकरीता ग्रामस्तरावर वरदान ठरलेल्या आहेत. 2. दारिद्रय निर्मूलनासाठी पाहिजे त्यापेक्षा जास्त प्रमाणात योजना जनतेपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न शासकीय कर्मचारी व अधिकारी यांनी केलेला दिसुन येत नाही. 3. बाभुळगांव तालुक्यातील इतर खेडयांच्या तुलनेत नमुना दाखल घेतली. अध्ययनासाठीची खेडी ही पूर्णपणे दारिद्रय मुक्त झालेली दिसुन आली नाहीत. 4. दारिद्रय निर्मूलन कार्यक्रमात राजकीय नेत्यांची इच्छाशक्ती प्रभावीपणे काम करतांना दिसून आली नाही. 5. ग्रामसक्षमीकरणासाठी ग्रामसभा हया विशेष प्रभावी दिसून आल्या नाहीत.

संदर्भ ग्रंथ :—

1. संशोधन तत्वे व पद्धती — प्रा. रा. ना. घाटोळे, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
2. ग्रामीण नागरी समाजशास्त्र — प्रा. बी. एम. कऱ्हाळे, पिंपळापूरे पब्लीकेशन नागपूर.
3. ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायत राज — शितोळे यशवंत — यशदा प्रकाशन पुणे.
4. पंचायत राज — डॉ. वा. भ. पाटील, प्रशांत पब्लीकेशन जळगांव
5. www.maharashtragov.ac.in

उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची शैक्षणिक बाजारीकरणाप्रती भूमिका

डॉ. कल्याण साखरकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, फु. ना. महाविद्यालय, पुसद जि. यवतमाळ

प्रस्तावना :– प्रस्तुत शोध निबंधात शैक्षणिक संरचना ज्ञानाधिष्ठित संरचना प्राचीन काळातील शिक्षणाचे स्वरुप, जागतिकीकरणात शिक्षण शिक्षण व शिक्षणाचे बाजारीकरणाचा विचार केला आहे.

1.1 शैक्षणिक संरचना : मानवी समाजातील व्यक्तिनी सर्वोत्तम पद्धतीने जीवन व्यतीत करणे ही प्रत्येकाची मानवी प्रवृत्ती आहे. या मानवी प्रवृत्तीमुळे सामाजिक संघर्षाचा प्रत्यय अटळ असतो. या संघर्षामुळे सामाजिकता अधिक संकिर्ण होत जाते. औपचारिक शिक्षणाची गरज अपरिहार्यच ठरते. औपचारिक शिक्षणात नियोजनबद्धता अनिवार्यच असते. शैक्षणिक संरचना हा नियोजन पद्धतीचा महत्वाचा एक भाग आहे. शैक्षणिक संरचना म्हणजे शिक्षणाचेया अध्ययनाची व शैक्षणिक प्रकल्प वा उपक्रमांची विविध अवस्थांमध्ये झालेली विभागणी होय. शैक्षणिक संरचनेत 1) पूर्व प्राथमिक शिक्षण 2) प्राथमिक शिक्षण 3) माध्यमिक शिक्षण आणि 4) उच्च शिक्षणाचो अंतर्भाव केला जातो. पूर्व प्राथमिक शिक्षणात शैक्षणिक पर्यावरणाची निर्मिती होऊन मुलांचा शारीरिक, बौद्धिक, मानसिक व भावनिक विकास होतो यांची जाणीव असल्यामुळे डॉ. बी. आर. आंबेडकरानी भारतीय संविधानात प्राथमिक शिक्षणाचेया सार्वत्रिकरणाच्या सक्तीची तरतूद केली.[1]

शैक्षणिक संरचनेत पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक शिक्षणाला इमल्याच्या पायाची उपमा दिली जाते. या पायावरच माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. म्हणून पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक शिक्षणाचो पाया सक्षम व सषक्त असेल तर शैक्षणिक इमारतीचे मूल्य उच्च श्रेणीतील असते. डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, इमारतीच्या पायात शैक्षणिक शुद्धता असल्याशिवाय कोणत्याही मानवाने विश्वात नांव मिळविले नाही. यावरुन हे स्पष्ट होते की, राष्ट्राची बांधणी शुध्द व सक्षमतेने करण्याकरिता पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक शिक्षणाकडे लक्ष केंद्रित करणे आणि माध्यमिक व उच्च शिक्षणाने राष्ट्र बांधणीच्या अस्मितेचे संवर्धन केले तर राष्ट्र बांधणीचे कार्य योग्य प्रकारे होऊ शकते.[2]

शैक्षणिक संरचनेत पूर्व प्राथमिक शिक्षण व प्राथमिक शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्व आहे इ. व्ही. पेरीयर रामास्वामीनी शिक्षकांच्या अधिवेशनात म्हणाले की, भारतात सहा–सात वर्षापर्यंतचे शिक्षण अशिक्षित स्त्रियांकडून दिले जाते. त्यामुळे पूर्व प्राथमिक शिक्षण उपलब्ध करुन देणे अनिवार्यच आहे. विल्यम ॲडम, हंटर कमिशन, संभाजीराव गायकवाड, महात्मा जोतिराव फुले, गोपाळकृष्ण गोखले, विठ्ठलभाई पटेल, हंटिग समिती, डॉ.बी.आर.आंबेडकर यासारख्यानी प्राथमिक शिक्षणाप्रती आग्रही भूमिका प्रकट केली. कारण अमेरिका, रशिया, चीन, जापान यासारख्या विकसित राष्ट्रांनी प्रचंड प्रमाणात पूर्व प्राथमिक शिक्षण व प्राथमिक शिक्षणाची सक्ती करुन मोफत शिक्षण दिले.[3] याशिवाय उच्च शिक्षणाप्रती सक्तीची भूमिका पार पाडली. कारण राष्ट्रांची बांधणी, राष्ट्रीय अस्मिता, राष्ट्रीय प्रेम, राष्ट्राप्रतीची संवेदनात्मक बांधिलकी इत्यादीची जाणीव होत असते.

भारतीय संविधानातील कलम 45 अन्वये प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात आले. प्राथमिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांमध्ये लेखन, वाचन व गणिताच्या ज्ञानासोबत विद्यार्थ्यांचा शारीरिक, बौद्धिक व मानसिक विकासास उपयुक्त असणाऱ्या सर्व पैलुंची प्राथमिक स्तरावर जाणीव निर्माण करणे व त्याचे संवर्धन करणे आवश्यक मानले गेले. महात्मा फुलेंनी वयाच्या 12 व्या वर्षापर्यंत प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे करण्यात यावे असे आग्रही व निर्णायक मत प्रकट केले.[4] डॉ. आंबेडकरांनी शैक्षणिक संरचनेत पूर्व प्राथमिक शिक्षणाला पायाची उपमा दिली आहे. या पायावर प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षणाचे अस्तित्व अवलंबून आहे. म्हणून पूर्व प्राथमिक शिक्षणाचा पाया सक्षम असेल तर शैक्षणिक इमारतीचे मूल्य उच्चश्रेणीतील असते.[5]

डॉ.आंबेडकरांना शिक्षणाबाबत राष्ट्रीय धोरण असावे असे वाटत होते. स्थानिय मंडळ महानगरपालिका म्हणजे वर्णाश्रमवाद्याच्या संस्था आहेत. प्राथमिक शिक्षण म्हणजे साक्षरता हा सर्वांर्थाने लोकशाहीचा प्राणघटक आहे. लोकशाहीत व्यक्तीस्वातंत्र्याला फारच महत्व आहे. ते शिक्षणाचे महत्व स्पष्ट करतांना म्हणतात, व्यक्तिस्वातंत्र्याची संज्ञा स्वीकृत असेल तर प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगी स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याची शक्ती उत्पन्न करणे आवश्यक आहे. ती शक्ती केवळ शिक्षणाने उत्पन्न होऊ शकते. डॉ.आंबेडकरांना शिक्षण हे सामाजिक उन्नतीचे व विकासाचे साधन आहे. शिक्षण हे सामाजिक दुखण्यावरील रसायन आहे. शिक्षणाने निरोगी समाजाव्यवस्था निर्माण होऊ शकते.[6] यावरुन शिक्षणातून राष्ट्राची बांधणी सुयोग्य प्रकारची होऊ शकते. प्राचीनकाळापासून तर आधुनिककाळापर्यंत शिक्षणाने राज्य–राष्ट्राची बांधणी करीत असतांना विविध तत्वांचा अथवा आधाराचा आश्रय घ्यावा लागतो. भारतीय शिक्षणव्यवस्थेने उच्च श्रेणीचे वैज्ञानिक, अभियंता, डॉक्टर, प्राध्यापक, उद्योजक, सामाजिक वैज्ञानिक, संशोधनतज्ज्ञ इत्यादी निर्माण केले.[7] हयानी राष्ट्राच्या बांधणीत

सकारात्मक योगदान दिले आहे. वर्तमानकाळात राष्ट्रबांधणीच्या प्रकल्पात समाजाची नकारात्मकता वाढत असल्याचे आढळून येते. हे सत्य असले तरी शिक्षणातून राष्ट्राची बांधणी सर्वोत्तम पद्धतीने करणे शक्य आहे.

1.2 आधुनिक काळातील ज्ञानाधिष्ठित संरचना : जागतिकीकरणात ज्ञानधिष्ठित समाज संरचना व ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था या दोन संज्ञा अतिशय महत्वाच्या व निर्णायक स्वरुपाच्या संस्था आहेत. या संज्ञा ज्या राष्ट्राच्या अविभाज्य अंग आहेत. त्या राष्ट्रांचा भविष्यकाळ अतिशय उत्तम असल्याचे मानले जात आहे. कारण जागतिकीकरणात आधुनिक समाजातील समाज संरचनांना व अर्थव्यवस्थेचा आधार म्हणून ज्ञानाधिष्ठित समाज संरचना व ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था आहे.

ज्ञानाधिष्ठित समाज संरचना व ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही विभागाचे निरीक्षण व मोजमाप करुन तथ्ये संकलित केली जातात. ती तथ्ये संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरुपाची असतात. या संख्यात्मक व गुणात्मक स्वरुपाची असतात. या संख्यात्मक व गुणात्मक तथ्यांवर प्रक्रिया केली तर त्याचे रुपांतर अमूल्य प्रकारच्या माहितीत होते आणि या माहितीत जी क्षमता निर्माण होते, ती क्षमता म्हणजेच ज्ञान होय. ज्ञानाकरिता प्रत्यक्षात सुक्ष्म पद्धतीने प्रयोग केले जातात. या प्रयोगातून मिळालेले अचुक प्रकारचे व वस्तुनिष्ठ ज्ञान हेच ज्ञानाच्या संज्ञेत अंतभूत केले जाते.[8] आज जगातील राष्ट्रात ज्ञानाच्या निर्मितीचा यज्ञ अखंडपणे सुरु आहे. या ज्ञानयज्ञात वस्तुनिष्ठ व शास्त्रोक्त ज्ञानात वृद्धी करण्याची प्रक्रिया सुरु आहे आणि या ज्ञानाला सुजाणपणाची किंवा शहाणपणाची जोड दिली जात आहे. ज्या राष्ट्रात तथ्य, माहिती व ज्ञान व शहाणपण असते. त्या राष्ट्रात ज्ञानाधिष्ठित समाज रचना ज्ञानाधिष्ठीत अर्थव्यवस्था विद्यमान असते तेथे मानवतेच्या कल्याणासाठी या ज्ञानाचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न करणे हे प्रत्येक राष्ट्राचे नियत कार्य असल्याचे मानले जात आहे. याकरिता शिक्षणव्यवस्थेचे महत्वपूर्ण कार्य असल्याचे मानले जात आहे.

भारतीय समाज हा ज्ञानाधिष्ठित समाज व्हावा असे वाटत असेल तर शासनाने प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंतची पूर्णतः जबाबदारी घेणे गरजेचे आहे. आणि या शिक्षणाची उपयोगिता शेती, उद्योग, अर्थ, समाज व शासनाने लक्षात घेऊन ते सर्व ज्ञानातील क्रियाशील भूमिकांचे निर्वाहन व संवर्धन करणारे झाले तरच ज्ञानाधिष्ठित समाज संरचेनी व ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यास समर्थ होऊ शकतात. याकरिता व्यावसायिक व अव्यावसायिक शिक्षणातून कला, कौशल्य व सामाजिक गुणवत्तेच्या शिक्षणाची नितांत गरज आहे. यासर्व गरजांची पूर्तता ज्ञानाधिष्ठित समाज पर्यायाने शासनातील ज्ञानाधिष्ठित समाजच पूर्ण करु शकतो. हे विकसित राष्ट्राने सिद्ध केले आहे. कारण या 'राष्ट्रांनी शिक्षणावरील खर्च ही मानवी भांडवलाची राष्ट्राकरिता केलेली सर्वोत्तम गुंतवणूक मानले आहे.'

भारतीय समाजाला ज्ञानाधिष्ठित समाजसंरचना व ज्ञानाधिष्ठित अर्थव्यवस्था विकसित व महासत्तेच्या स्वरुपात करण्याकरिता शासनाने शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण करणे गरजेचे आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षण व उच्च शिक्षणावरील चर्चेत नमूद केले आहे. म्हणून शासनाने 92 वर्षानंतर शिक्षणाच्या राष्ट्रीयीकरणाचा विचार करुन शिक्षणावरील खर्च हा किमान 25 टक्के करावा. सद्याच्या 3 टक्क्याने ज्ञानाधिष्ठित समाजाचे स्वप्न, हे वास्तवात येऊ शकत नाही.

भारतीय समाज ज्ञानाधिष्ठित समाजाकडे वाटचाल कां करु शकला नाही. याकरिता वर्णव्यवस्था, जातीव्यवस्था, धर्मव्यवस्था, मुस्लिमकाळ, ब्रिटिशकाळ व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणाच्या संदर्भातील विषमतावादी व अविकसितवादी दृष्टिकोनाचा विचार करावा लागतो. विकसित व विकसनशील राष्ट्रातील समाज हा ज्ञानाधिष्ठित समाज व्हावा यासाठी प्रत्येक राष्ट्रातील व्यक्ती ज्ञान कर्मचारी झाला पाहिजे. तो ज्ञानकर्मचारी अधिकारी हा शेतकरी, शिक्षक, डॉक्टर, अभियंता, उद्योजक, राज्य, धर्म इत्यादी क्षेत्रातील ज्ञान कर्मचारी, अधिकारी होऊ शकतो. उदा. शेतकरी हा ज्ञान कर्मचारी असेल तर शेतकरी वर्ग जमिनीशी परिचित असून शेतात बिजांची पेरणी केव्हा व कशी केली पाहिजे. शेतीकरिता बि–बियाणे, खते, जंतुनाशकांची परिपूर्ण माहिती असली पाहिजे. याशिवाय भविष्यकाळातील हवामानाच्या अंदाजाची माहिती व शेतीच्या संबंधात अचूक निर्णय घेत असेल तर ते ज्ञान नियमितपणे उपयोजित करणारा तो ज्ञानक्षेत्रातील कर्मचारी ठरतो.[9] त्याचप्रमाणे काही शिक्षक ज्ञान जमा करतील काही ते सर्वार्थाने समजून घेतील व काहीजण बाकीच्या पर्यंत पोहचवेल.

1.3 प्राचीन काळातील शिक्षणाचे स्वरुप व शिक्षणाचे बाजारीकरण : उच्च शिक्षणाचे बाजारीकरणाच्या संदर्भात प्राचीन काळातील शिक्षण, मध्यकाळातील शिक्षण, ब्रिटिश काळातील शिक्षण व स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षण व उच्च शिक्षणाचा विचार करणे अनिवार्य ठरते. या उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था, साम्राज्यवादी (वसाहतवाद) व्यवस्था, वर्गव्यवस्था जागतिकीकरण, खासगीकरण व बाजारीकरणामुळे शिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या संदर्भातील शैक्षणिक विषमता स्पष्ट होते. या शैक्षणिक विषमतेमुळे उच्च शिक्षितांचा समाज व अशिक्षितांचा समाज, अशा दोन वर्गाची निर्मिती झालेली आहे. यामध्ये अशिक्षीत, अज्ञानी, दारिद्रययुक्त समाजांना उच्च शिक्षणाची संधी उपलब्ध होऊ नये याकरिता शासन भांडवलदार व खासगी

शैक्षणिक संस्थांनी शिक्षणात शैक्षणिक बाजारीकरणाला स्विकृत केले आहे. हे वर्तमानातील शिक्षणातील बाजारीकरणातून स्पष्ट होत आहे.

प्राचिनकाळातील शिक्षणव्यवस्था ही वर्णश्रमी व जातिधर्मावर आधारित होती. गुरुकुल आश्रमात शिक्षण दिले जात होते. गुरुकुल आश्रमे ही अरण्यात व गावापासून दूर अंतरावर होती. या आश्रमात राजे–रजवाडे व सम्राटाची मुले शिक्षण घेत होती. या शिक्षणाकरिता उत्तम आर्थिक परिस्थिती व उच्च कुळातील जन्म हा घटक महत्वाचा व अनिवार्य होता. या शिक्षणात पहिला हेतू असा होता की, धर्मग्रंथ व अभिजात साहित्य आणि कलांचे शिक्षण दिले जात होते. दुसरा हेतु असा की, देशी भाषेचे लेखन, वाचन व हिशोबाचे सामान्य शिक्षण दिले जात होते. या वर्णाश्रमी व जातिधर्मी शिक्षणव्यवस्थेत ब्राम्हणाना यज्ञ यागाचे, पुजा पठनाचा शैक्षणिक अधिकार होता. वैश्यवर्णातील लोकांना व्यापार व्यवसाय उदिमाच्या शैक्षणिक संदर्भातील अधिकार, क्षत्रिय वर्ण–जातितील लोकांनी संरक्षणविषयक विज्ञा व राजनितीचा अधिकार तर शुद्र वर्णतील लोकांनी वरील वर्णा–जातितील लोकांना सेवा व सुविधा उपलब्ध करुन देण्याचा अधिकार होता.[10] यावरुन हे स्पष्ट होते की, वर्ण–जातितील शैक्षणिक अधिकार व सेवांवरुन शैक्षणिक विषमता स्पष्ट होते ती शैक्षणिक विशमता व अलिकडील शैक्षणिक विषमतेत अंतर असले तरी शैक्षणिक विषमतेत व्यक्ती हा बाजारातील वस्तु आहे. या बाजारातील व्यक्तींकडे असलेली शैक्षणिक विद्वता लक्षांत घेऊन मूल्य निश्चित केले जाते.आज शिक्षणाला उद्योगाचे स्वरुप प्रदान केल्यामुळे शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे.

प्रचिनकाळातील शिक्षणव्यवस्थेत प्राथमिक ते उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची आर्थिक परिस्थिती कनिष्ठ श्रेणीतील असतांनीही विद्यादानाचे पवित्र कार्य करावे अशी समाजाची रास्त व माफक अपेक्षा होती. ती सेवाभावी व निःस्वार्थी वृत्तीने केली जात होती. या शिक्षकांना व विद्यार्थ्यांच्या सर्वप्रकारच्या खर्चाचे नियोजन व व्यवस्थापन राजे–रजवाडे, सम्राटामार्फत केले जात होते. याशिवाय समाजाचे सहकार्य मिळत होते. बुध्दकालीन व जैनकालिन शिक्षण व्यवस्थेत वर्ण–जातिश्रमित शिक्षणव्यवस्था अस्विकृत करुन सर्वांना प्राथमिक ते उच्च शिक्षणाचा अधिकार प्रदान केला म्हणजेच शैक्षणिक समतेच्या पर्वाचा प्रारंभ झाला.[11] हे हे सत्य असले तरी वर्तमानातील शिक्षणात आर्थिक घटकाला अत्याधिक महत्व देण्याच्या प्रवृत्तीमुळे शिक्षण बाजारीकरणाचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे.

1.4 जागतिकीकरणात शिक्षण व शिक्षणाचे बाजारीकरण : विकसित व विकसनशील राष्ट्रात जागतिकीकरणाची प्रक्रिया सुरु आहे. जागतिकीकरण म्हणजे विकसित व विकसनशील राष्ट्रांनी एकत्रित येऊन व्यापार वा व्यवसाय करणे होय. या प्रकारचा व्यवसाय करण्यासाठी ऑर्थर डंकेल ने प्रस्ताव प्रस्तुत केला होता. म्हणुन तो उंकेल प्रसताव आहे. या प्रस्तावाचे रुपांतर गॅट करारात करुन 1 जानेवारी 1950 पासून जागतिक व्यापार संघटनेत रुपांतर केले आहे. जागतिक व्यापार संघटना ही एक आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे. या संस्थेची स्थापना व्यापारासाठी केली असून या संस्थेवर जागतिक बॅकेचे वर्चस्व आहे. 1995 च्या उरुग्वे राउंडमध्ये जागतिक व्यापार संघटनेत General agreement of Trade in service (GATS) हा बहुउद्देशीय करार केला. या करारामुळे सेवाक्षेत्र जागतिक व्यापार संघटनेच्या अधिकारात आली. या गॅटमध्ये एकूण 12 प्रभागनिहाय क्षेत्रे असून 161 कार्यक्रमांचा अंतर्भाव केला आहे. या 12 प्रभाग निहायक्षेत्रातील व्यापाराकरिता चार प्रकार आहेत. त्यापैकी (1) सीमापार आपूर्ती (Cross Border Supply) एका राष्ट्रातील दुरस्थ शिक्षण अन्य राष्ट्रातील विद्यार्थ्यांना दिले जाते. (2) विदेशातील शिक्षणात एका राष्ट्रातील विद्यार्थ्यांने दुसऱ्या राष्ट्रात जाऊन शिक्षण घेणे होय. (3) व्यापारिक उपस्थिती (Commercial Persences) मध्ये एका राष्ट्रातील शिक्षण सेवा दुसऱ्या राष्ट्रात देणे होय. उदा. एका विद्यापीठाची शाखा दुसऱ्या राष्ट्रात स्थापन करणे आणि (4) स्वाभाविक व्यक्तीच्या स्थानांतरणात कोणत्याही एका व्यक्तीने वा संस्थेने दुसऱ्या राष्ट्रात जाऊन अस्थायी स्वरुपात सेवा देणे होय.[12] यामुळे विकसित व विकसनशील राष्ट्रातील शिक्षणाच्या क्षेत्रात योग्य व अयोग्य परिणाम घडून येत आहेत. परंतु एक स्पष्ट स्वरुपाचा परिणाम म्हणजे शिक्षणाचे बाजारीकरण झाले आहे. या शैक्षणिक बाजारीकरणाचा परिणाम भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रावर फार मोठया प्रमाणात झाला व होत आहे.

जागतिकीकरणातील स्पर्धात्मक वातावरणामुळे शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा प्राप्त झाला. त्यामुळे शिक्षणाला बाजाराचे व नफेखोरीचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. शिक्षणातील शैक्षणिक गुणवत्ता, शैक्षणिक साधनसामग्री, शैक्षणिक सोयी व सुविधा, शैक्षणिक प्रतिष्ठा व दर्जा, प्रशिक्षित मानवी संसाधनाचे सुयोग्य नियोजन, स्पर्धात्मक नियोजनापूर्ण रोजगाराची संधी यासारख्या शैक्षणिक पर्यावरणामुळे शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्राप्त झाले. या शैक्षणिक बाजारातून अधिकाधिक लाभाचे व नफेखोरीचे नियोजन व व्यवस्थापन केले जात आहे. ज्या शैक्षणिक संस्थांकडे उच्च श्रेणीतील गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध असते. त्या संस्थाकडे विद्यार्थ्यांचा म्हणजे उत्पादन वर्गाचा कल अधिक असल्याचे लक्षांत घेऊन विशिष्ट वर्गांकडेच शिक्षणाचे केंद्रीकरण करण्याचा प्रयत्न शासक, भांडवलदार व खासगी शिक्षण संस्थांचा वर्ग करीत असल्याचे आढळते.

या संदर्भात भारतीय भांडवलदार मुकेश अंबानी (निमंत्रक) व कुमारमंगलम (सदस्य) यांनी शिक्षण, आरोग्य व ग्रामीण विकासामध्ये खासगी गुंतवणूक कशी करता येईल याचा विचार करण्यासाठी अभ्यास गट स्थापन केला होता. या गटाने शिक्षणातील सुधारणांसाठी धोरणात्मक आराखडा नावाचा अहवाल एप्रिल 2000 मध्ये अटलबिहारी वाजपेयी सरकारच्या व्यापार व उद्योग परिषदेला सादर केला होता. वाजपेयी सरकारचे शैक्षणिक धोरणाचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यात या अहवालाची निर्णायक भूमिका असल्याचे मानले जाते. कारण वाजपेयीच्या राज्यात लोकांच्या विकासापेक्षा भांडवलदारांच्या व्यापार व उद्योगधंदयाच्या विकासासाठी शिक्षणाच्या क्षेत्राचे नियोजन करुन शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्रदान करण्याचा प्रयत्न केला आहे.[13]

उपरोक्त विवेचनावरुन हे स्पष्ट होते की, भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील शासक वर्ग, भांडवलदारांचा वर्ग, खासगी शैक्षणिक संस्था निकांच्या वर्गांना शिक्षणाचे बाजारीकरण करण्याकडे कल असल्याचे आढळते.

2) संशोधन पद्धती : 'उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची शैक्षणिक बाजारीकरणाप्रतिची भूमिका' या शोध निबंधाची संशोधन पद्धती खालील प्रमाणे आहेत.

2.1 उद्देश : 1. उच्च शिक्षणातील शैक्षणिक बाजारीकरणाचा अभ्यास करणे. 2. शैक्षणिक बाजारीकरणाच्या निर्मुलनाकरिता शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरणाचा अभ्यास करणे.

2.2 गृहीतकृत्य : सदर शोधनिबंधाकरिता गृहीतकृत्य पुढील प्रमाणे आहेत. 1. शासनाच्या खासगीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे शिक्षणाला बाजारीकरणाचे स्वरुप आले आहे. 2. शासनाचे आर्थिक हितसंबंध व शैक्षणिक संस्थानिकांचे अनैतिक, अतिरेकी व असंवैधानिक क्रिया व व्यवहारामुळे शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण केले पाहिजे.

2.3 तंत्रपद्धती : 'उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची शैक्षणिक बाजारीकरणाप्रतिची भूमिका' या शोधनिबंधाकरिता प्राथमिक तथ्यांच्या संकलनाकरिता आशय विश्लेषण पद्धतीचा आणि संरचित प्रश्नावली पद्धतीचा अवलंब केला आहे. याशिवाय द्वितियक तथ्यांकरिता शासकीय व निमशासकीय अहवाल 'ग्रंथसंपदा' वर्तमानपत्रे, मासिके, नियतकालिकांचा अवलंब केला आहे.

3) तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन : 'उच्च शिक्षणातील शिक्षकांची शैक्षणिक बाजारीकरणाप्रतिची भूमिका' या शोधनिबंधाच्या संदर्भात जी तथ्ये संरचित प्रश्नावली पद्धतीच्या माध्यमातून संकलित केली आहेत. त्या तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन खालील सारणीद्वारे केले आहे.

3.1 उच्च शिक्षणात शासनाची गुंतवणूक : भारत सरकारच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातून 3 टक्के खर्च शिक्षणावर करण्याची संवैधानिक तरतूद केलेली आहे. डॉ.कोठारी आयोगाने 1966 मध्ये 6 टक्के करण्याची शिफारस केली. केंद्र सरकारने डाव्या आघाडीच्या समर्थनार्थ धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे. परंतु या निर्णयाची अंमलबजावणी केली नाही.[14] मागील 70 वर्षात शिक्षणावरील खर्च सरासरीने 2 टक्केच झाला आहे. यावरुन शासणानी शिक्षणाच्या संदर्भातील गुंतवणूक हा अतिशय अत्यल्प आहे आणि समाजाची गुंतवणूक हा प्रश्न अनुत्तरित स्थितीत आहे.

1) उच्च शिक्षणात शासन व समाजाची गुंतवणूक : पाश्चात्य राष्ट्रातील शिक्षण व्यवस्थेत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यावरील खर्च हा सामाजिक गुंतवणूकीचा परिणामकारक उपाय आहे. आणि यामुळे शासन व समाज शिक्षणातील गुंतवणूकीचे प्रमाण संहिता मानतात. सदर संदर्भ भारतीय शिक्षणव्यवस्थेच्या संदर्भातील शासन व समाजाचा आहे कां? याकरिता सदर सारणीचे प्रयोजन केले आहे.

सारणी क्र. 3.1

शिक्षक व विद्यार्थी या उत्पादक वर्गाची सामाजिक गुंतवणुक

अनु. क्र.	विवरण	वारंवारता	शेकडा प्रमाण
1	पूर्णतः सहमत	28	70.00
2	सहमत	10	25.00
3	अनिश्चित	02	05.00
4	असहमत	00	00.00
5	पूर्णतः असहमत	00	00.00
एकूण		40	100.00

उपरिनिर्दिष्ट सारणीतील तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन केले असता एकूण 40 उच्च शिक्षणातील शिक्षकांपैकी 28 (70 टक्के) शिक्षकांनी उच्च शिक्षणातून बुद्धिजीवी शिक्षक व विद्यार्थी या उत्पादक वर्गाची निर्मिती करणे ही सामाजिक गुंतवणुक आहे या विधानाशी पूर्णतः सहमत होते 10 (25 टक्के) शिक्षक सहमत, 02 (5 टक्के) शिक्षक अनिश्चित तर 00 (00 टक्के) शिक्षक असहमत व पूर्णतः असहमत होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, अधिकाधिक म्हणजे 70 टक्के शिक्षक पूर्णतः सहमत होते. कारण उच्च शिक्षणातील शिक्षक व विद्यार्थी हे शैक्षणिक घटक, भारतीय समाजातील उत्पादक घटक आहेत. या उत्पादक घटकांची निर्मिती करणे हेच मूलतः राष्ट्राची सामाजिक गुंतवणूक आहे. ज्या राष्ट्रात शिक्षक व विद्यार्थांना या उत्पादक घटकांना सामाजिक गुंतवणूकीचे दर्जा उच्च श्रेणीतील आहे असे मानले जाते, त्या राष्ट्राची प्रगती व विकास शिघ्रगतीने घडून येत असतो. ती राष्ट्रे जागतिक

बाजारापेठेत सामाजिक गुंतवणूकीकरिता उच्च श्रेणीतील असल्याचे मानले जाते.

विकसित व विकसनशील राष्ट्रात प्राथमिक शिक्षणापासून तर आचार्य पदवीपर्यंतच्या शिक्षणाकरिता आर्थिक नियोजन करुन खर्चासह सर्व सुविधाची उपलब्धता करुन दिली जाते. तेव्हा शिक्षक व विद्यार्थी हा उत्पादक घटक महत्वाचा व निर्णायक स्वरुपाचा असतो. त्यामुळे राष्ट्रप्रतिच्या सामाजिक उत्तरदायित्वाप्रतिची भूमिका पूर्णतः सकारात्मक असल्याचे आढळते असे गृहीततत्व आहे. भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात शिक्षणावरील खर्चाचे आर्थिक नियोजन व अंमलबजावणीच्या संदर्भात शासनाची व समाजाची भूमिका नकारात्मक स्वरुपाची आहे. त्यामुळे शिक्षक, विद्यार्थी या उत्पादक घटकांच्या संदर्भात शासन व समाजाची भूमिका सामाजिक गुतवणूकीच्या संदर्भात नकारात्मकता आढळत आहे. म्हणून शासन व समाजाने या उत्पादक घटकांकरिता सामाजिक गुंतवणूक करुन सामाजिक उत्तरदायित्वाचा परिचय करुन देणे गरजेचे आहे. याशिवाय राष्ट्रबांधणीचे कार्य होऊ शकत नाही.

2) उच्च शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जामुळे बाजारीकरणाचे स्वरुप : भारतीय शासनाने खासगीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरणाला स्विकृती दिल्यामुळे शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. या दर्जामुळे शासन पुरस्कृत भांडवलदारानी व खासगी शैक्षणिक संस्थांनी शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा दिल्यामुळेच शिक्षणाच्या बाजारीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली आहे.

सारणी क्र. 3.2

शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा दिल्यामुळे शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप

अनु. क्र.	विवरण	वारंवारता	शेकडा प्रमाण
1	पूर्णतः सहमत	18	45.00
2	सहमत	12	30.00
3	अनिश्चित	00	00.00
4	असहमत	02	05.00
5	पूर्णतः असहमत	08	20.00
	एकूण	40	100.00

संदर्भाकित सारणीत भारताने खासगीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरणामुळे शिक्षणाला उद्योगांचा दर्जा देऊन शिक्षणाचा सेवाक्षेत्रात अंतर्भाव केल्यामुळे शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे या विधानाप्रती 18 (45 टक्के) शिक्षकांनी पूर्णतः सहमती प्रकट केली. 12 (30 टक्के) शिक्षक सहमत, 00 (00 टक्के) शिक्षकांनी अनिश्चित, 02 शिक्षक असहमत तर 08 (20 टक्के) शिक्षक पूर्णतः असहमत होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, 75 टक्के शिक्षकांनी सदर विधानाप्रती पूर्णतः सहमत व सहमत होते. कारण भारत सरकारने आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय, सांस्कृतिक व सामाजिक विकासाकरिता खासगीकरण, 1991 मध्ये मुक्त अर्थव्यवस्था व 1995 मध्ये जागतिकीकरणाला स्वीकृती दिलेली आहे. विशेषतः जागतिकीकरणापूर्वी शिक्षणाचे पवित्र कार्य करणे हे सेवाभावी व त्यागी वृत्तीचे महत्वपूर्ण कार्य होते. त्यामुळे शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा व शिक्षणाचा सामाजिक सेवेत अंतर्भावाचा प्रश्नच नव्हता. परंतु शासनाने शिक्षणात खासगीकरण मुक्त अर्थव्यवस्था व जागतिकीकरणाच्या संज्ञाना व स्वरुपांना स्वीकृत करणे बंधनकारक केल्यामुळेच शिक्षणाला उद्योगाचा दर्जा व सामाजिक सेवेत अंतर्भुत केले. त्यामुळेच शिक्षणाच्या पवित्र व सेवाभावी क्षेत्रात शासनातील सत्ताधारी वर्ग विशेषतः राजकीय हितसंबंधित वर्ग व भांडवलदारांच्या हिताना व फायद्याला अत्यांधिक महत्व देणाऱ्या अशैक्षणिक समाज घटकांकडून शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. या उच्च शिक्षणातील बाजारीवृत्तीमुळे सिमांतिक गटांना उच्च शिक्षणापासून वंचित करण्याचा पद्धततीच्या बांधणीपासून अलिप्त ठेवणे आणि शिक्षणाच्या बाजारीकरणाला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न आहे. म्हणून आदिकाधिक उच्च शिक्षित शिक्षकांनी शासन पुरस्कृत शैक्षणिक बाजारीकरणाकरिता उपरोक्त सांा आखायची असल्याचे नमूद केले आहे.

3) शिक्षणाच्या बाजारीकरणाकरिता संस्थांची भूमिका : शासनाने शिक्षणाचे कार्य करीत असतांना व्यावसायिक भूमिकांचा विचार करणे गैरलागू ठरते. जी राष्ट्रे शिक्षणाला सामाजिक गुंतवणूकीचा दर्जा उपलब्ध करुन देतात त्या राष्ट्रात शिक्षणाचे बाजारीकरण होत नाही. परंतु भारतातील कोणत्या संस्था शैक्षणिक बाजारीकरणाकरिता उत्तरदायी आहेत हे प्रस्तुत सारणीद्वारे स्पष्ट केले आहे.

सारणी क्र. 3.3

उच्च शिक्षणाला बाजाराच्या स्वरुपाकरिता संस्थाची भूमिका

अनु.	विवरण	वारंवारता	शेकडा
1	शासन संस्था	18	45.00
2	खासगी शिक्षण संस्था	06	15.00
3	उद्योजक/भांडवलदाराच्या	04	10.00
4	विदेशी संस्था	04	10.00
5	वरील सर्व	08	20.00
	एकूण	40	100.00

उपरोक्त सारणीतील एकूण 40 शिक्षकांपैकी 18 (45 टक्के) शिक्षकांनी शालेय शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्रदान करण्यात शासन संस्थेची भूमिका निर्णायक स्वरुपाची आहे, असे प्रत्युत्तर दिले. 06 (15 टक्के) शिक्षकांनी खासगी शिक्षणसंस्था, प्रत्येकी 4 (10 टक्के) शिक्षकांनी उद्योजक वा भांडवलदारांच्या व विदेशी

शिक्षण संस्था तर 08 (20 टक्के) शिक्षकांनी वरील सर्व शिक्षण संस्थांची भूमिका निर्णायक स्वरुपाची आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, अधिकाधिक 45 टक्के शिक्षकांनी उच्च शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्रदान करण्यास शासन संस्थेची भूमिका निर्णायक असल्याचे स्पष्टपणे उत्तर दिले आहे. कारण शासन संस्थाद्वारे सर्व शैक्षणिक संस्थांना अनुदान, विनाअनुदान व कायम विनाअनुदान तत्वावर मान्यता दिली जाते. याशिवाय सर्व प्रकारच्या वेतनासहित इतर शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जात आहेत. याशिवाय राजकीय सत्ता प्राप्तीच्या दृष्टीने सर्वप्रकारचे आर्थिक व मतपेढीच्या संदर्भात सहाय्यता उपलब्ध करुन दिली जाते. याशिवाय 90 टक्क्यापेक्षा अधिक शैक्षणिक संस्था शासनाशी संबंधित असलेल्या नेतृत्वाकडे, कार्यकर्त्यांकडे आणि हितसंबंधित व्यक्तीकडे आहेत आणि हे सर्व शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्रदान करण्यात परोक्ष व अपरोक्ष पध्दतीची भूमिका पार पाडीत आहेत.

शासन संस्थेशी सबंधित असतांनीही शासनाशी संगनमत करुन वा वेळेप्रसंगी विविध दबावतंत्राचा, न्यायालयाचा आश्रय घेऊन उच्च शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप प्रदान करण्यात सर्वांची भूमिका निर्णायक स्वरुपाची आहे. यामध्ये शासन व खासगी शैक्षणिक संस्थांची भूमिका निर्णायक स्वरुपाची आहे हे उपरोक्त तथ्यांवरुन स्पष्ट होते.

4) शैक्षणिक संस्था प्रवेश व नियुक्तीतून शिक्षणाचे बाजारीकरण : शासन मान्य खासगी शैक्षणिक संस्थांना मान्यता दिली जाते. शासनाच्या आदेशाचे पालन करणे बंधनकारक असते. याबंधनाना अस्विकृत करुन खासगी शिक्षण संस्था विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाच्या वेळी व शिक्षकांच्या नियुक्ती प्रसंगी देणगीच्या मदतीच्या महाविद्यालय विकासाकरिता लाखो रुपये नियमबाहय पद्धतीने संकलित करुन शिक्षणाला बाजाराचे स्वरुप देत आहेत का? याचा शोध घेण्याकरिता सदर प्रश्नाचा विचार केला आहे.

सारणी क्र. 3.4
शिक्षक व विद्यार्थी व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीतून शिक्षणाचे बाजारीकरण

अनु. क्र.	विवरण	वारंवारता	शेकडा प्रमाण
1	पूर्णतः सहमत	28	70.00
2	सहमत	08	20.00
3	अनिश्चित	02	05.00
4	असहमत	00	00.00
5	पूर्णतः असहमत	02	05.00
एकूण		40	100.00

प्रस्तुत सारणीत अनुदानित खासगी शैक्षणिक संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाच्या वेळी, शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीकरिता लाखोची सक्तीने केलेली वसुली ही शिक्षणाच्या बाजारीकरणाकरिता केलेली आहे. या विधानाशी 28 (70 टक्के) शिक्षक पूर्णतः सहमत होते. 08 (20 टक्के) शिक्षक सहमत, प्रत्येकी 02 (05 टक्के) शिक्षक अनिश्चित व पूर्णतः असहमत तर शून्य शिक्षक असहमत होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, 90 टक्के शिक्षक सदर विधानाशी पूर्णतः सहमत व सहमत होते. कारण अनुदानित शिक्षण संस्थांना शासनाकडून शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांना वेतनासहित सर्व सुविधा, विद्यार्थ्यांना प्रवेशासहित शिष्यवृत्ती, फ्रिशिप इत्यादी सुविधा शैक्षणिक साधनसामग्री, ग्रंथालयीन वसतीगृहाकरिता इमारत निधीची उपलब्धता असताना ही शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीप्रसंगी व विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशाकरिता देणगी सक्तीने वसुल करणे हे भारतीय संविधानाच्या विविध कलमान्वये अवैध, अनैतिक, असंवैधानिक आहे. यासंदर्भातील परिपूर्ण जाणीवा उच्च शिक्षणातील शिक्षकांना असल्यामुळेच अनुदानित खासगी शैक्षणिक संस्थांचा भूमिका शैक्षणिक बाजाराकरिता उपयुक्त असल्याचे मत प्रकट केले आहे.

अनुदानित खासगी शैक्षणिक संस्थाची भूमिका शिक्षणाच्या बाजाराकरिता उपयुक्त असली तरी शैक्षणिक उद्दिष्टांना व शैक्षणिक गुणवत्तेकरिता अपायकारक आहे. याशिवाय उच्च श्रेणीतील शैक्षणिक गुणवत्तेकरिता अपायकारक आहे. याकरिता अनुदानित शैक्षणिक संस्थांकडे असलेले विद्यार्थ्यांचे प्रवेश व शिक्षक आणि शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीचे अधिकार पूर्णतः रद्द करणे, उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्तेकरिता अनिवार्यच आहे. याकरिता 90 टक्के शिक्षकांची सदर विधानाप्रती पूर्णतः सहमती व सहमती लक्षांत घेऊन अशा खासगी शैक्षणिक संस्थानिकांवर संवैधानिक कार्यवाही करुन अशा संस्थाची स्थावर व जंगम मालमत्ता शासनाने ताब्यात घ्यावी आणि सर्व प्रकारचे अधिकारापासून वंचित करित असल्याचे सचित्र पुरोगामी महाराष्ट्रात बघायला मिळत आहे. याविषयी प्राध्यापकांची मते खालील सारणीत नमूद केली आहेत.

5) प्राध्यापकांची नियुक्ती बाजारभावाप्रमाणे करण्याची मागणी : अनुदानित शैक्षणिक संस्थानिकांना नियुक्तीच्या प्रसंगी रुपयांची मागणी करण्याचा नैतिक व संवैधानिक अधिकार नाही. या अधिकाराला शासनाची मूक संमती असल्यामुळे संस्थानिक वेतन आयोगाच्या शिफारशी लक्षात घेऊन प्राथमिक शिक्षक ते उच्च शिक्षणातले प्राध्यापकांच्या नियुक्तीप्रसंगी बाजारभावाप्रमाणे मागणी करावे असे नेट व सेटग्रस्त विद्यार्थ्यांना वाटत आहे.

सारणी क्र. 3.5

शिक्षकांच्या नियुक्तीकरिता बाजारभावा प्रमाणे मागणी

अनु. क्र.	विवरण	वारंवारता	शेकडा प्रमाण
1	15 ते 20 लाख	04	10.00
2	20 ते 25 लाख	10	25.00
3	25 ते 30 लाख	10	25.00
4	30 ते 35 लाख	10	25.00
5	35 लाखाच्या पुढे	06	05.00
एकूण		40	100.00

उपरिनिर्दिष्ट सारणीतील तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण व निर्वचन करीत असतांना एकूण प्राध्यापकांपैकी 04(10 टक्के) प्राध्यापकांनी अनुदानित खासगी शिक्षणसंस्था उच्च शिक्षणातील प्राध्यापकाच्या नियुक्तीकरिता बाजारभावाप्रमाणे 15 ते 20 लाखाची मागणी केली जात असल्याचे प्रत्युत्तर दिले. प्रत्येकी 10 (25 टक्के) प्राध्यापकांनी 20 ते 25 लाख, 25 ते 30 लाख व 30 ते 35 लाखाची मागणी केली जाते तर 06 (05 टक्के) प्राध्यापकांनी 35 लाखाच्या पुढे मागणी केली जाते असे उत्तर दिले आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, 75 टक्के प्राध्यापकांनी 20 ते 35 लाखाची मागणी प्राध्यापकांच्या नियुक्ती प्रसंगी केली जाते असे प्रत्युत्तर दिले आहे.

उच्च शिक्षणातील प्राध्यापकांच्या नियुक्तीकरिता उच्च श्रेणीतील शैक्षणिक अर्हता, राष्ट्रीय व राज्याची पात्रता परीक्षा, संशोधनाचा अनुभव, अध्यापनाचा अनुभव, शोध निबंधाची संख्या, ग्रंथ संपदा इत्यादीचा विचार विकसित राष्ट्रांत प्रामुख्याने केला जातो. परंतु भारतात उच्च शिक्षणातील प्राध्यापकांच्या नियुक्तीकरिता उपरोक्त शैक्षणिक व संशोधनात्मक गुणवत्तेचा विचार केला जात नाही. कारण उच्च शिक्षणातून राष्ट्राचा विकास गतित्वाने घडून येत असतो. परंतु संस्थानिकांना राष्ट्राच्या विकासापेक्षा स्वतःच्या व संस्थांच्या आर्थिक व भौतिक विकासाकडे जातीने लक्ष देण्याची वृत्ती विकसित झाल्यामुळे उच्च शिक्षणात शैक्षणिक व संशोधनातील गुणवत्ता ऱ्हास होत आहे आणि याकरिता शैक्षणिक संस्थाची प्राध्यापकांच्या नियुक्तीकरिता बाजारभावाप्रमाणे मागणी करण्याची वृत्ती वा प्रवृत्ती मुख्यत्वे करुन उत्तरदायी आहे असे उच्च शिक्षणातील प्राध्यापकांची निर्णायक भूमिका आहे.

उच्च शिक्षणातील 100 टक्के प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांच्या प्रवेश, शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीप्रसंगी लाखोची मागणी करणे हे पूर्णतः अनुचित, अनैतिक व बेकायदेशीर क्रिया व व्यवहार आहे या विधानाप्रती पूर्णतः होय व अंशतः होय असे प्रत्युत्तर दिले आहे. यावरुन प्राध्यापकांना शिक्षणावर राष्ट्राची बांधणी पूर्णत्वाने होऊ शकते आणि शिक्षणाच्या बाजारीकरणाचे प्रश्न निकाली त्वरित निघू शकतो म्हणून शिक्षणाची भूमिका शासन व खासगी शिक्षण संस्थापेक्षा शिक्षकांची भूमिका सकारात्मक आहे.

6) उच्च शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण : भारतीय समाजातील शिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात समाजसुधारक सामाजिक विचारवंत अर्थशास्त्रज्ञ, शिक्षणशास्त्रज्ञ इत्यादीनी शिक्षण हे आर्थिक दृष्टीने सक्षम असणाऱ्या शासन संस्थेकडे असावे असे गृहीतकृत्य स्पष्ट केले आहे. परंतु शासन कर्ता जमातींना राष्ट्राच्या शैक्षणिक अस्तित्वापेक्षा राजकीय अस्तित्वाकडे बघण्याची प्रदूषित पवृत्तीमुळे शिक्षणाचे राष्ट्रीयकरण होत नाही. शिक्षणाच्या राष्ट्रीयकरणाकरिता डॉ.आंबेडकरांच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाची मांडणी करणे गरजेचे झाले आहे. असे शिक्षणशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञाचे मत खालील प्रमाणे.

सारणी क्र. 3.6

शैक्षणिक बाजारीकरणाच्या निर्मूलनाकरिता शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण

अनु. क्र.	विवरण	वारंवारता	शेकडा प्रमाण
1	पूर्णतः सहमत	20	50.00
2	सहमत	16	40.00
3	अनिश्चित	04	10.00
4	असहमत	00	00.00
5	पूर्णतः असहमत	00	00.00
एकूण		40	100.00

संदर्भाकित सारणीतील तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन करीत असतांना एकूण 40 शिक्षकापैकी 20 (50 टक्के) शिक्षकांनी वर्तमानातील शासन व खासगी शिक्षण संस्थांचे खासगीकरण व शिक्षणाच्या बाजारीकरणाच्या स्वरुपाचे निर्मूलन करण्याकरिता शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण करणे हा सर्वोत्तम पर्याय आहे. या विधानाप्रती पूर्णतः सहमत होते. 16 (40 टक्के) शिक्षक सहमत, 04 (10 टक्के) शिक्षक अनिश्चित तर प्रत्येकी शुन्य शिक्षक असहमत व पूर्णतः असहमत होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, 90 टक्के शिक्षक सदर विधानाप्रती पूर्णतः सहमत व सहमत होते. कारण खासगी शिक्षण संस्थांनी शासनाच्या सहमतीने व आर्थिक लाभाच्या उद्देशाने शिक्षणाचे बाजारीकरण केले आहे. या शैक्षणिक बाजारीकरणाच्या निर्मूलनाकरिता प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणाचे राष्ट्रीयीकरण करणे अगत्याचे व अनिवार्यच आहे असे उच्च शिक्षणातील शिक्षकांनी मत प्रकट केले आहे. केंद्र सरकारने बॅंक, विमा, व उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण केले आहे. त्याच प्रमाणे शिक्षणाचे केले पाहिजे. डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी प्राथमिक शिक्षण ते उच्च शिक्षणाकरिता खासगी शिक्षण संस्था व स्थानिय स्वराज्य संस्था पूर्णतः असमर्थ असल्याचे नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकराच्या शैक्षणिक विचाराला अनुसरुन केंद्र व राज्य शासनाने खासगी शिक्षण संस्था व

भांडवलशाही व्यवस्थेद्वारे निर्मित शैक्षणिक संस्थांचे राष्ट्रीयीकरण करणे हे राष्ट्राच्या बांधणीकरिता महत्वाचे आहे. याकरिता वर्तमान शासन संस्था प्रयत्न करीत आहे असा आशावाद शिक्षकांना वाटत आहे.

संदर्भ सूचि

1. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृपृ.148—49
2. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृपृ.150—51
3. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृपृ.150—51
4. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृ.152
5. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृपृ.150—51
6. हाडेकर, डी.वाय.(2005). डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक विज्ञान, पूणे : सुगावा प्रकाशन, पृपृ.155—56
7. आहुजा, राम. (2004). भारतीय समाज. जयपूर : रावत पब्लिकेशन. पृपृ. 211—12
8. पानसे, सुधीर. (2011). तागतिकीकरण आणि शिक्षण क्षेत्र. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह. पृ.6
9. शिंदे, सुरेखा. (2013). शिक्षणाचे बाजारीकरण आणि सिमांतिक समूह. कोल्हापूर : विवेकानंद महाविद्यालय,
10. पृ. 4
11. पानसे, सुधीर. (2011). तागतिकीकरण आणि शिक्षण क्षेत्र. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह. पृ.44
12. शिंदे, सुरेखा. (2013). शिक्षणाचे बाजारीकरण आणि सिमांतिक समूह. कोल्हापूर : विवेकानंद महाविद्यालय,
13. पृपृ. 8—9
14. रेडेकर, अरविंद. (2008). शिक्षणाचे राजकारण. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह. पृ.19
15. पानसरे, गोविंद. (2015). द्वि—वर्ण शिक्षण व्यवस्था. मुंबई : लोकवाङ्मय गृह. पृ.10

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657